

Türk ellərindən-7

Əli Şamil

KIRIM SEVGİSİ

İkinci kitab

BAKI – 2026

**REDAKTORLAR: Zera Bekirova,
Cəmilə Niyaz qızı**

Şamil Əli. (Şamilov Əli Hüseyn oğlu). Kırım sevgisi, II kitab, Bakı: “İmza” nəşrlər evi, 2026, 384 s.

Kitaba ilk peşəkar qadın aktyoru Fadma Qədirinin səhnə həyatından, intiharından, sürgün olunmuş xalqın taleyindən söz açmaq yasaqlandığı dövrdə Əli Səngərlinin üsyankarcasına “Bağçasaray” şeirini yazıb çap etdirməsindən, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının ilk sədri, Kırım Türkü Asan Rıfatovun gənc yaşında güllələnməsindən, Çingiz Dağcının həyatı və əsərlərindən, repressiya qurbanlarından söz açan məqalələr, eləcə də Krımlı tanışların bir qrupunun məktubları daxil edilmişdir. Bu yazılar Azərbaycanla Kırım Türklərinin mədəni, elmi və ədəbi əlaqələrini öyrənmək baxımından önəmlidir.

İSBN 978-9952-37-709-5

© Əli Şamil, 2026.

İÇİNDƏKİLƏR

“Kırım sevgisi” kitabının ikinci cildinə ön söz....6	
Ədəbiyyat və sənət dünyasında seçilənlərdən	
Azərbaycan səhnəsinin Cülyettası Fatma Qədri.....	11
Gözlənilən ölümün acısı və ya Çingiz Dağcı dünyadan köçdü.....	35
Görkəmli Kırım Tatar ədibi Cengiz Dağcı vətən torpağına tapşırılıb.....	46
Cengiz Dağcı “Korkunç Yıllar” romanındaki Azərbaycanlı İmajı.....	48
Cengiz Dağcı'nin “Korkunç Yıllar” romanında Sovyet İdolojisinin İfşası.....	69
Üzünü görmədiyim dost –Şakir Səlim.....	93
Yunus Kandımovla bir həftə Bakıda.....	115
İçimdəki ağrı, yaxud Əli Səngərli nədən gərəyincə tanındılmadı?!.....	144
Çağdaşlarım.....	155
İslami dəyərləri yaşamı ilə təbliğ edən Mehmet Altunbaş.....	156
Nigar İsmət qızı: Tatar gəldi – su gəldi.....	220
Yeni kitablar.....	246
Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunun arxivindəki “Koroğlu” dastanı Kırımında nəşr olundu.....	246

Türk dünyasının məşhurları

Abdulla Lətifzadə.....	246
Abibulla Odabaş.....	273
Cafer Seydamet Kırımer.....	283
İsmail Qasıralı.....	292
Mehemmed (Masey) Sulkeviç.....	299
Şevki Bektərə.....	307
Əlavələr.....	316
“Yıldız” jurnalının üz qabığı.....	317
“Yıldız” jurnalında çap olunmuş məktubumun surəti.....	318
“Yıldız” jurnalına yazdığım məktub.....	319
“Yıldız” jurnalından mənə gəlmiş məktubun surəti.....	322
“Dostluq” qəzetində çap olunmuş məktubum....	323
Niyar İsmət qızının və Leyla Bəkirovanın Kırımdakı qəzetlərdə çap olunan məqalələrinin surətləri.....	324
Niyar İsmət qızının məktubları və onlara cavablarım.....	336
Dilarə Mustafa qızının məktubları və onlara cavablarım.....	366
Leyla Bəkirovanın məktubları və onlara cavablarım	374
Ediyə Müslümovanın məktubları və onlara cavablarım.. ..	375

Kırırnda imtahan verib Bakıya oxumağa gələn
tələbələrın sıyahısı.....378

“KIRIM SEVGİSİ” KİTABININ İKİNCİ CİLDİNƏ ÖN SÖZ

Doğulduğum Göyçə mahalında yaşlılar adətən Qırım deyirdilər. Onların nədən bu adı kitablarda, qəzet və jurnallarda yazılan, radio və televiziya da səsləndirilən kimi demədiklərini anlaya bilmirdim. Ali məktəbdə oxuduğum illərdə Bakıda söhbət etdiyim yaşlıların da, Kırım Türklərinin də Qırım dediklərinin şahidi oldum. Bu yanlışlığın haradan gəldiyini isə Qulam Məmmədlidən öyrəndim.

Qulam Məmmədlinin yazıları onun Cəlil Məmmədquluzadə ilə birgə Quzey Qafqazda, Kırırında olduğu fikrini formalaşdırmışdı. Düşündüklərimi özünə deyəndə gülərək: “Xalid Səid Xocayevin 1929-cu ildə Bakıda çap olunmuş “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” kitabını oxusan, sən də özünü həmin qrupun yol yoldaşı kimi hiss edəcəksən”, - dedi və kitabın hansı fonda olduğunu söylədi.

Kitabın “Nadir fond”dakı nüsxəsini alıb gözdən keçirmək istədim. Lakin elə aludə oldum ki, seminara hazırlaşmağı unudub böyük həvəslə kitabı diqqətlə, sona kimi oxudum. Latın əlifbası ilə çap olunmuş kitab yalnız biliyimi artırmadı, dünya-görüşümün formalaşmasına da güclü təsir etdi.

Gördüm orada da Krım deyil Qırım yazılıb. Ərəb və latın əlifbası ilə nəşr elinən kitablarda, qəzet və jurnallarda da Krım deyil, Qırım yazıldığını gördüm.

Kəndimizdən İkinci Dünya Savaşına aparılanlar Kırımında döyüş görmədən Almanlara əsir düşmələrindən danışdılar. Onların danışdıqları kitablarda, qəzet-jurnallarda oxuduğumuzla düz gəlmirdi. Buna görə də yeniyetməliyimdən içimdə Kırıma və vətəmindən haqsız sürgün edilmiş Kırım Türklərinə sevgi yaranmışdı. Tələbəklik illərindən bu mövzuda əlimə keçənləri oxuyur, elmi konfransa məruzə hazırlayırdım. Hərdən vaxtım olanda kitabxanalardakı “Tərcuman” qəzetinin Azərbaycanla bağlı yazılarını höccələyirdim.

Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra Azərbaycanın millətsevər gəncləri Kırımdan oxumağa gətirilmiş gənclərə dayaq oldular. Rus dilində təhsil almış gənclərin milli ruhda tərbiyə olunmaları üçün toplantılar keçirdilər, ortaq milli bayramda onları evlərə qonaq apardılar, özlərinin iqtisadi durumu ağır olsa da, maddi sıxıntı çəkən tələbələrə imkanları daxilində yardım etdilər. Sovet rejiminin Kırım Türklərini sürgün etdiyi günü hər il onlarla birlikdə yada saldılar.

Bu toplantıların, yardım təşkil etmənin iştirakçılarında olmaqla qalmadım, Kırım mövzusunda ardıcıl elmi və publisistik məqalələr çap etdirdim, radio və televiziya verilişlər hazırladım.

Ailə vəziyyətinin çətinliyinə görə Kırma köçməli olan keçmiş iş yoldaşım İlqar Qasimov yazdıqlarımın Kırım Türklərinə mənəvi dayaq olacağını, Azərbaycan- Kırım ədəbi, mədəni əlaqələrində əhəmiyyətini nəzərə alaraq məqalələrimin bir qismini toplayıb Simferopolda Kırım Türkcəsində nəşr etdirməyi təklif etdi. O, istəyirdi Kırım Türkləri torpaqlarının yüzdə 20-i işğal altında olan Azərbaycanda hökumətin onlara maddi və siyasi yardım edə bilməsə də, aydınlar daima onları düşündüyünü, onlara dayaq olmaq istədiklərini görsünlər. Onun dediyi ürəyimdən oldu.

İlqar Qasimov məqalələrimin bir qismini Kırım Türkcəsinə çevirib 2012-ci ildə “Qırım sevgisi” adı ilə nəşr etdirdi. Kitabın Azərbaycan Türkcəsində olan variantını imkansızlıqdan Bakıda çap etdirə bilmədim.

“Qırım sevgisi” kitabı nəşr olunandan sonra da bu mövzuda xeyli araşdırmalar apardım, beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr etdim, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Kırım və b. ölkələrin mətbuatında yazılarım çap olundu. Onları da bir yerə toplayaraq Azərbaycanda nəşr etdirmək üçün “Kırım sevgisi” kitabını hazırladım. İstədim

Azərbaycanlılar eyni dildə danışdığımız, eyni dinə inandığımız, mədəniyyətimizin kökləri eyni qaynağa dayanan Kırım Türklərinin faciəsindən, azadlıq mübarizəsindən xəbərdar olsunlar. Kırım Türklərini basqı altında saxlayan, Azərbaycanı müstəmləkəsinə çevirib onun torpaqlarında Ermənistan dövləti yaradan Rusiyaya qarşı birgə mübarizə aparmağa çalışsınlar.

Yazılarımı bir yerə toplayanda gördüm kitabın həcmi çox böyük olur. Ona görə iki kitab kimi nəşr etməyi qərar aldım. Birinci kitaba yol qeydlərimi və elmi yazılarımı daxil etdim. İkinci kitaba isə elmi, publisistik məqalələrimi və Kırım Türkləri ilə yazışmalarımın bir qismini qoydum. İlk baxışda bunlar şəxsi münasibətlərin güzgüsü kimi görünə bilər, əslində dövrün ictimai-siyasi ağırlığı, müstəmləkəyə qarşı mübarizənin forması ilə seçilir. Bu yazılar gənc nəsli Türk xalqlarının birliyi yoluna, İsmail bəy Qaspiralının başladığı işi davam etdirməyə yönəldilib.

Kitabın həcmi böyük olduğuna görə Kırımın elm və ədəbiyyat adamlarından Zera Bəkirova, İsmail Kerim, İsmet Zaatov, Tahir Kerim, Axtem Celilov, Nariman Abdulvaapov, Narie Seydametova, Seyran Suleyman, Kırım Karayları Assosiasiyası Elmi Şurasının sədri Yuri, Polkanov, Kırımçaklar Cəmiyyətinin sədri Viktor Lombrozo, Aleksey Qayvorski və b. ilə yazışmalarımı və bir

neçə elmi məqaləmi daxil etmədim. Allah qismət edərsə yaqın ki, gələcəkdə onları da bir kitabda toplayıb nəşr etdirərəm.

Kitabı nəşrə hazırlayanda uzun illər Rusiya alimlərinin və siyasətçilərinin bizə diktə elədiyi yazı qaydalarından qaçmağa çalışdıq. Hazırda Kırım Türkləri Kiril əlifbasından istifadə edirlər. Onlar üçün hazırlanmış əlifba Azərbaycanda və Türkiyədə işlədilən əlifbadan xeyli fərqlənir. Bu da oxunuşda çətinlik yaratmaqla yanaşı, insan adlarının və toponimlərin səsləndirilməsində də fərqlilik yaradır. Rusiya Kırımı işğal etdikdən sonra toponimlərin çoxunu dəyişmişdir. Buna görə də mən toponimləri və insan adlarını, soyadlarını Kırım Türklərinin işlətdiyi kimi verməyə çalışdım. Bu həmin mövzuda internetdə axtarış verənlərin də işini asanlaşdırır. Həm də Kırım Türkləri ilə bizim dilimiz, mədəniyyətimizin nə qədər yaxın olduğunu ortaya qoyur.

“Kırım sevgisi” kitabının nəşrə hazırlanmasında mənə təmənnəsiz kömək edən Zera Bəkirovaya, Lir Xelilova, Niyara Qurtbilala, Tahir Kerime, Aida Eyvaza, Qumru Şəhriyara və b. minnətdarlığımı bildirirəm.

AZƏRBAYCAN SƏHNƏSİNİN CÜLYETTASI FATMA QƏDRİ

Rusiya Qafqazın işğalını başa çatdırdıqdan sonra bölgəni ənənəvi bağlı olduğu Şərq ölkələrindən ayırmaq üçün tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Xüsusən, dini etiqadca müsəlman olanlara daha çox nəzarət edir, onların

Qacarlar və Osmanlı dövlətləriylə əlaqələrini məhdudlaşdırılmasına çalışırdı. Bölgədə Rusiyanın təsirini artırmaq və hakimiyyətə sədaqətlə qulluq edəcək kiçik məmurlar hazırlamaq üçün məktəblər açır, əsilzadələrin uşaqlarını hərbi məktəblərə qəbul edir, Rus mədəniyyətinin təbliğinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bütün bunlar yerli xalqların milli aydınlarının yetişməsinə də şərait yaradırdı. Avropa tipli məktəblər, teatrlar, konsert salonları, parklar, istirahət guşələri yaradılırdı. Qafqaz canişinliyində tərcüməçi işləyən Mirzə Fətəli Axundov 1850-55-ci illərdə Şərqdə ilk dəfə Avropa tipli teatr əsərləri yazdı. Lakin bu əsərləri səhnəyə qoyacaq rejissor, aktyor kadrlar yox idi. Bakı gimnaziyasının

müəllimi, Moskva Universitetinin təbiət fakültəsinin məzunu Həsən bəy Zərdabi-Məlikov şagirdlərin iştirakı ilə ilk dəfə 1873-cü ilin Novruz bayramı günlərində M.F.Axundovun komediyalarını səhnələşdirməklə Avropa tipli teatrın əsasını qoymuş oldu.

Lakin uzun illər teatrlarda və operada qadın rolunu oynayan aktyorlar tapılmadı. Kişilər qadın rollarını oynamaq olurdular. Sonralar isə Türk teatrlarında qadın rollarını xristian aktyorlar oynamağa başladılar. Onlar Türk dilini normal bilmədiklərindən fikirlərini tamaşaçıya aydın çatdırma bilmirdilər. Bəzən də sözlər təhrif etdiklərindən gülüşlə qarşılanırdılar. Xristian aktyorlar milli kadrların olmadığını görüb təkəbbürlü davranır, bəzən də teatr kollektivini səhnəyə çıxmayacaqları ilə təhdid edirdilər. Cəfər Cabbarlı bu mövzunu “Oqtay Eloğlu” pyesində gözəl təsvir edib.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanı işğal edən bolşeviklər öz ideologiyalarını savadsız və əzsavadlı kütlələr arasında yaymaq üçün teatrdan da istifadə etdilər. Dövlət teatrları yaradıldı. Teatrları kadrla təmin etmək üçün məktəblər açıldı. Milli kadrların hazırlanmasına diqqəti artırdı. Beləcə Azərbaycanda türk teatrları qadın aktyorlarla təmin olunmağa başladı. Təhsil görmüş ilk qadın aktyorlarından biri

də Fatma Qədri oldu. 1926-cı ildə Bakı Teatr Texnikumundan məzun olan 11 nəfərdən tək cə o qadın idi. Buna görə də bəzən ona “on qardaşın bir bacısı” deyirdilər.

Qaynaqlar Fatma Qədir qızı Qədrinin 1907-ci il aprelin 14-də Odessada doğulduğunu yazıb. Atası Qədir Kırım türklərindəndir. Ailənin soykökü və Odessaya nə vaxt gəlib yerləşdikləri haqqında Fatma xanım nə gündəliklərində bilgi verib, nə də başqa qaynaqlarda buna rast gəldik.

Fatma Qədri atasının şəkər fabrikində, sonra da tacir yanında işlədiyini yazıb. Ailə böyük, atasının əməkhaqqı az olduğundan dolanışıqları ağır olub. Anası azsavadlı evdar qadın olsa da, təhsilə önəm verib, övladlarının oxumasının qayğısına qalıb. Mədrəsədə oxuyan qızının təhsil haqqını ödəyə bilmədiklərindən onu 9 yaşında imkanlı bir ailəyə uşaq baxıcısı veriblər. Fatma ayda 50 qəpik zəhməthaqqı qazanmış. O, bu pulla mədrəsədə təhsilini davam etdirib.

Fatma ailədən uzaq düşsə də, uşağa baxmaq, əskiləri yumaq, lazım gələndə evdə təmizlik və s. kimi işləri görsə də, atasından, anasından narazılıq etməyib. Onun bütün narazılığı, dövrdən, zamandan, cəmiyyətdən olub. Xatirələrində anasının onu varlı evində qoyub gedərkən necə vicdan əzabı

çəkdiyini xatırlayaraq yazıb: “Həmyaşdırlarım al-əlvan geyinib gəzintiyə çıxanda mən için-için ağlayardım. Gecə-gündüz Allaha yalvarardım ki, ya canımı alsın, ya da bəxtimi açsın”.

Məktəbdə onu rəvan nitqinə, iti yaddaşına görə həmişə tərifləsələr də, oradakı ayrı seçkilikyə, varlı ailələrin uşaqlarına göstərilən xüsusi münasibəti görərək böyüyüb. İki il orada oxuduqdan sonra Rus xalq məktəbinə gedib. İki il də orada oxuyub.

Nə Fatma Qədrinin gündəliklərində, nə də Azərbaycan teatr tarixi haqqında araşdırmalarda onun Bakıya necə və kimlərlə gəldiyinə dair bilgiyə rast gəldik. Bir onu yazıblar ki, 14 yaşındaykən Bakıya gəlib, oxuyanda və işləyəndə ona yardımçı anası olub. Bir də onu qeyd edirlər ki, Teatr texnikumunda oxumasını Fatma qohumlarından gızlədib. Buradan aydın olur ki, onların qohumları da Bakıda yaşayırmış.

1923-26-cı illərdə Bakı Dövlət Teatr Texnikumunda (Azərbaycan Teatr Məktəbi) oxuyan Fatma Qədrini Ali Pedaqoji Qadınlar İnstitutunun axşam şöbəsinin ikinci kursuna qəbul ediblər. O, hər iki təsil müəssisəsində oxumaqla yanaşı, çox gənc ikən sonralar KQB adıyla məşhurlaşan Dövlət Siyası İdarəsində işləyən Əsəd Axundovla ailə qurub. Tarzan adlı bir oğulları da olub. Səliqəli və

gözəl geyinməyi sevən, olduqca qaynar təbiətli, təkəbbürlü, iki yerdə təhsil aldığına görə hətta uşağı da anasına saxladan, necə deyərlər, “evdə-eşikdə tapılmayan” Fatma Qədrini ev xanımı edə bilməyiblər. Buna görə də ailənin ömrü çox qısa olub.

O illərdə Teatr Məktəbinə İtaliyada musiqi təhsili almış, məşhur opera müğənnisi Şövkət Məmmədova rəhbərlik edirdi. Tanınmış rejissor Aleksandr Tuqanov, Roma Akademiyasının fəxri üzvü, akademik Vyaçeslav İvanov, professor Mixail Mudrov, Hüseyn Cavid və b. burada mühazirələr oxuyublar. Fatma Qədri böyük həvəslə mühazirələri dinləyib, maddi və mənəvi sıxıntılar içərisində olsa da, dərslərinə ciddi hazırlaşıb. Şövkət xanım qabiliyyəti və istedadı ilə seçilən Fatma Qədiriə himayədarlıq edib.

Bütün bunlara baxmayaraq, həmişə içərisində bir şübhə hakim olub. Görəsən aktyorluq istedadı varmı? Buna son qoymaq üçün ağına və təcrübəsinə güvəndiyi, mahir pedaqoq və istedadlı rejissor Aleksandr Tuqanovla məsləhətləşib. Aktyorluq istedadı yoxdursa, Teatr Məktəbində təhsilini yarımçıq qoyaraq yalnız Pedaqoji İnstitutda oxumaqla kifayətlənmək istədiyini bildirib. Aleksandr Tuqanov isə ona: “Sənin vəziyyətini yaxşı anlıram. Ancaq buna baxmayaraq, şübhəsiz, təhsilini

davam etdirməlisən. Qaldı necə aktrisa olacağına, bu, Allahın mərhəmətindən asılıdır”, - deyib.

Bu cavab Fatma Qədrini qane edib. O, Teatr Məktəbini bitirdikdə Aleksandr Tuqanovun təşəbbüsüylə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Moskvaya ezamiyyətə göndərdiyi gənclər sırasına Fatma Qədrinin də adı daxil edilib. Moskvanın sərt saxtası Bakı kimi mülayim iqlimli bir şəhərdən gəlmiş, əyinləri nazik, cibləri pulsuz tələbələri çətin durumda qoysa da, Bədaye Teatrında, Kiçik Teatrda, Meyerxold Teatrında təcrübə keçdikləri günlər ömürlərinin sonunadək şirin bir xatirə olaraq qalıb.

Moskvadakı təcrübəli aktyor və rejissorlardan öyrənərək biliklərə yiyələnən Fatma Qədri geri dönən zaman onu Azərbaycan Türk Dram Teatrında və Bakı Türk İşçi Teatrında işə dəvət ediblər. O, Bakı Türk İşçi Teatrını seçib.

Sovet ideologiyasını təbliğ etmək, bolşeviklərə rəğbət oyatmaq üçün 1921-ci ilin noyabrın 13-də Bakıda Azad Tənqid-Təbliğ Teatrı (Satir-agit) yaradılmışdı. Teatrın kollektivi kiçik tamaşalar göstərir, daha çox musiqinin müşayiətilə satirik şeirləri duetlər kimi oxuyurlarmış. Bu səhnəciklərdə Sovet dövləti təbliğ olduğundan gerilik, xürafat, mövhumat, bürokrat məmurlar tənqid olunmuş.

Bəzən isə məmurları tənqid edən səhnəciklər Sovet hökumətinin siyasətinə qarşı çevrilmiş olurmuş. Bu baxımdan Azərbaycanın məşhur şairi Səməd Mənsurun yazdığı bir neçə səhnəcik olduqca diqqəti çəkib və uzun müddət aktuallığını itirməyib. “İki aşığın deyişməsi” adlandırılan bir səhnəcikdə aktyorlar aşiq qiyafəsində musiqinin müşayiətilə belə oxuyurlarmış:

Qoca aşiq
O nədir ki, surətləri soldurur?
O nədir ki, cibişdanı doldurur?
O nədir ki, toyuqları güldürür?
Buna cavab verən aşiq var olsun!

Cavan aşiq rolundakı aktyor isə cavabında oxuyarmış:

O ÇEKA-dır surətləri soldurur,
O rüşvətdir cibişdanı doldurur,
Təriflərdir toyuqları güldürür,
Söz soran aşığa Allah yar olsun.

Bu səhnəciklərdə sonralar KQB adlandırılan təşkilatın qəddarlığı ilə insanlarda bir qorxu, xof yaratdığı, ölkədə rüşvətxorluğun, yaltaqlığın, mədhiyyənin, boş-boş təriflərin baş alıb getdiyi tənqid

edilməklə yanaşı, bunlara şərait yaradan yüksək vəzifəli məmurlar da kəskin tənqid edilib. Məsələ elə həmin səhnəcikdə türklərə nifrəti ilə seçilən, Rusiya Kommunist (Bolşeviklər) partiyası Azərbaycan və Bakı şəhər Komitələrinin katibi, ermən Levon İsayeviç Mirzoyan (1897-1939), Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Qəzənfər Mahmud oğlu Musabəyov (1888-1938), Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini Mir Bəşir Fəttah oğlu Qasımov (1879-1949) haqqında belə oxuyurlarmış:

Qoca aşiq
O kimdir ki, alov yağır gözündən?
O kimdir ki, məna çıxır sözündən?
O kimdir ki, qorxur özü-özündən?
Buna cavab verən aşiq var olsun.

Cavab:
Mirzoyandır alov yağır gözündən,
Mirbəşirdir məna çıxır sözündən,
Qəzənfərdir qorxar özü-özündən,
Söz soran aşığa Allah yar olsun.

Maraqlı burasıdır ki, ibtidai təhsili belə olmayan, təhsilini və dünyagörüşünü artırmaq qayğısına

qalmayan, normal danışıq qaydalarını belə bilməyən Mir Bəşir Qasimov haqqında çoxlu satirik şeirlər, həcvlər yazılmasına, lətifələr yaradılmasına baxmayaraq, onu sonralar Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinə sədr və SSRİ Ali Soveti sədrinə müavin təyin etmişlər.

Azad Tənqid-Təbliğ Teatrı (Satir-agit) Sovet ideologiyasını rəhbərliyin istədiyi kimi yerinə yetirmədiyinə, bəzən isə Sovet rejimini, onun yararsız kadrlarını kəskin tənqid etdiyinə görə 1925-ci ildə ləğv edərək əvəzində Bakı İşçi-Kəndli Teatrı yaradılır. Buraya Kazım Ziya, İ.Talıbov, Rüstəm Kazımov, Fatma Qədri, Məxfurə xanım, Əhməd Salahlı kimi aktyorlar işə göndərilir. Fatma xanımın bu teatrı seçmə səbəbi kimi xatirələrində Məmmədsadiq Əfəndiyevi göstərir: “...Mən hələ Xalq Maarifi Komissarlığına getməmişdən əvvəl bilirdim ki, Məmmədsadiq Əfəndiyev çox mədəni və incəsənəti başa düşən adamdır, həqiqi teatr yaratmaq üçün böyük maraq göstərir”.

O, düşüncələrində yanılmamışdı. Bakı Türk İşçi-Kəndli Teatrının direktoru Məmmədsadiq Əfəndiyev elə ilk görüşdən Fatma Qədrinə qayğı ilə yanaşır. Səhərisi gün işə çıxmasını tapşırır və aylıq maaşının da 80 manat olacağını söyləyir. 25 manat təqaüdlə yaşamağa alışmış tələbəyə bu pul olduqca

çox görünür, onu sevindirir. 1926-cı ildə işə başlayan Fatma xanım N.N.Şapavalenkunun “1881-ci il” tamaşasında knyagina Yurevskaya rolunu oynayır. Bu rolu uğurla oynadığına görə isə tezliklə ona yeni rol verirlər. 1926-cı il noyabrın 28-də “Şöhrət silahları” tamaşasında aparıcı surət olan Kaynanı oynamaq ona tapşırılır. Onun ardınca fransız yazıçısı Viktor Hüqonun “Notr-Dam kilsəsi” əsəri əsasında hazırlanmış tamaşada Esmeralda rolu Fatma xanıma həvalə edilir. Bu rolu da uğurla oynaması onu tamaşaçılara sevdirdir.

Teatr mövsümünün ortalarında ona Aleksandr Şirvanzadənin "Marqonun kirvəsi" pyesində Nataşa rolunu məşq etməyi tapşırıblar. Parisdə mühacir həyatı yaşayan Nataşa olduqca maraqlı bir surət olub. Həyatın hər bir çətinliyini görmüş, mürəkkəb xarakterli bir qadının rolunu oynamaq gənc Fatma üçün o qədər də asan olmayıb. O, surətin daxili aləmini açmaq üçün səhnədə rəqs etməli, oxumalı, qəhqəhə çəkməli və bəzən də sakit, lirik bir şəkildə tamaşaçıya müraciət etməli olub. Teatrda məşq etməyə geniş imkan olmadığından binanın zirzəmisinə gedərək təkbaşına Nataşa kimi qəhqəhə çəkməyi öyrənib. Bundan xəbər tutan bəziləri hətta gənc aktrisanın əsəblərinin pozulduğunu belə zənn ediblər.

Tamaşa böyük uğur qazanıb. İlk tamaşadan sonra teatrın direktoru Məmmədsadiq Əfəndiyev onun maaşının ikiqat artırıldığını elan edib. Fatma xanım az bir zamanda teatrın aparıcı aktrisasına çevrilib. Yeni teatr mövsümü başlayanda ona Əbdülhəqq Hamidin "Hind qızı" əsərində Süruckini, Fyodor Pavlovun "Tunc heykəl" pyesində Qa-Şen rollarını məşq etmək tapşırılıb. O, bu rolların da öhdəsindən bacarıqla gəlib.

Fatma Qədrinin bu teatrda Baqdasaryanın "Qanlı səhra" pyesində oynadığı rolu Azərbaycanın məşhur teatrşünası və rejissoru Mehdi Məmmədov "Teatr düşüncələri" ("İşıq" nəşriyyatı, 1977, Bakı) kitabında belə dəyərləndirib "...Kazım Ziyanın baba, Fatma Qədrinin Fatma... obrazları əsil sənətkarlıq nümunəsi, aktyor sənətinin təkml pilləsidir".

Azərbaycanın gənc və istedadlı dramaturqu, hərdən də rejissorluq edən Cəfər Cabbarlının "Sevil" pyesi hələ tamaşaya qoyulmamış böyük marağa səbəb olmuşdu. Çünki əsər dövrün siyasi sifarişinə çox uyğun idi. Əsərin baş qəhrəmanı Sevil bolşeviklər hakimiyyətə gəlməmişdən öncə savadsız, kölə kimi yaşayan bir ev qadını kimi təsvir edilib. Bolşeviklərin hakimiyyətindən sonra Sevil bir üsyankara çevrilib, ailəsini, kiçik oğlu Gündüzü ataraq heç kimə demədən Moskvaya gedib, orada

təhsil aldıqdan sonra döyüşkən bir ruhla yenidən Bakıya dönüb.

Yalnız teatrda, mətbuatda çalışanların yox, dövlət xadimlərini də bu rolu kimin oynayacağı maraqlandırır. Çünki həmin illərdə müsəlmanlar arasında çadranın ləğv edilməsinin qızgın kompaniyası gedirdi. “Sevil” pyesi də bu kompaniya üçün olduqca vacib bir vasitə idi. Sevil rolu Fatma Qədriyə tapşırılıb. O, bu rolu da olduqca gözəl oynayıb. Qəzetlər yazıblar ki, Fatma səhnədə çadrasını əri Balaşın rolunu oynayan artistin üzünə çırpıb pərdə arxasına keçəndə, tamaşaçılar yalnız onu alqışlarla qarşılamaqla qalmırdılar, salondakı neçə-neçə qadın da çadrasını oradaca atıb gedirdi.

Fatma Qədrinin Azərbaycan Türkcəsində və Rusca rəvan danışması ona hər iki dilli tamaşalarda oynamasına imkan yaradıb. Lakin gərgin keçən məşqlər, səhnədə oynadığı rola aludəlik dəfələrlə həyatını təhlükə qarşısında qoyub. Bir dəfə də Rus İşçi Teatrında Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində Sona rolunu oynayarkən büdrəyib səhnə dekorasiyasının altına yığılıb. Bərk əzildiyinə görə həkim çağırıblar. Həkimin təkidinə baxmayaraq o, tamaşanı davam etdirib.

Həmin illərdə Bakıda çoxsayda Kırım türkü yaşayıb və işləyib. Onlar arasında aydınlar –

müəllimlər, həkimlər, mühəndislər, alimlər də olub. Bakıda musiqi təhsili almış, Musiqi texnikumunda və konservatoriyada müəllim işləmiş, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı yaradılanda ona ilk dəfə sədr seçilmiş Asan Refatov Bakı İşçi-Kəndli Teatrında Riza Şövqünün «İrəli» (1929-cu il, 22 aprel), Hacıbaba Nəzərlinin «Yolda» (1930-cu il, 2 dekabr), Seyid Hüseynin «Kölgə» (1932-ci il, 6 noyabr), Qavril Karnellinin «Əfilər» və «Pambıq verək» (1932-ci il), Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Cəfər Cabbarlının «Almaz» (1931-ci il, 13 aprel) və M.Danilovun «Qara su» (tərcümə edəni: Bayramlı) (1931-ci il, 19 fevral) tamaşalarına musiqi yazıb.

Məşhur türkoloq Bəkir Sıdkı Çobanzadənin xanımı Ruqiyyə Azərbaycan Opera Balet Teatrının solisti idi. Fatma xanım onunla eyni sahədə çalışırdı. Bakı şəhəri o dövrdə elə də böyük deyildi. Bu sənət adamları bir-birini tanımamış deyildilər. Bəkir Çobanzadə ilə də yerli olmaları onları daha yaxın etməli idi. Heyif ki, bu haqqda nə xatirələrdə, nə də arxiv sənədlərində bir yazıya rast gəldik.

Bölgələrdə Sovet təbliğatını gücləndirmək, mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün 1932-ci ilin teatr mövsümündə Bakı Türk İşçi-Kəndli Teatrı

Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, qədim mədəniyyət mərkəzi Gəncə şəhərinə köçürüblər.

Teatr üçün lazımı bina, aktyorlar üçün mənzil şəraiti yaratmadan həyata keçirilən köçürmənin ağrı-acısını kollektiv çəkməli olub. Tamaşaçıya yüksək səviyyəli tamaşalar təqdim edə bilməyiblər. Bu da gənc və çılğın Fatma Qədrini bərk narahat edib. Bakıya dönmək istəsə də, ona imkan verməyiblər. Hətta Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” pyesi tamaşaya hazırlananda Bakıdan məşhur aktyor və rejissor Abbas Mirzə Şərifzadə Gəncəyə dəvət edilib. Adı Londonda Vilyam Şekspir əsərlərinin ən ünlü ifaçıları sırasına daxil edilmiş Abbas Mirzə Şərifzadə ilə tərəf müqabili olmaq Fatma xanıma böyük sevinc bəxş edib. Fatma tamaşada baş rollardan olan, böyük məhəbbətilə Şeyx Sənanı dinindən döndərən gürcü qızı Xumarı oynayıb.

Bunun arxasınca erməni yazıçısı Aleksandr Şirvanzadənin “Namus” povesti əsasında hazırlanmış pyesin məşqləri başlayıb. Teatra yeni direktor, tanınmış aktyor Ələkbər Seyfi təyin olunub. O, var gücylə teatrı burulğandan çıxarmağa çalışıb. Yeni kadrlar hazırlanmasına diqqəti artırıb. Gələcəyin məşhur artistləri olacaq – Barat Şəkinskaya, Susanna Məcidova və Rəmziyyə Veysəlovayanı səhnə üçün hazırlamağı gənc Fatma

Qədriyə tapşırıb. Fatma bu işin də öhdəsindən uğurla gəlib.

Osmanlı şair-dramaturqu Əbdülhəq Hamid Tarxanın "Hind qızı" tamaşasına hazırlaşarkən qrim zamanı boynundakı xal yeri yandığından ona çox əziyyət verib. Bakıya gəldikdə həkimə gedib. Həkimlər təcili cərrahiyyə əməliyyatına başlayıblar. İlk baxışda əməliyyatı uğurla keçmiş kimi görünüb. Amma bir-neçə gündən sonra boynu şişdiyindən tikiş yerləri sökülüb.

Bakıya gələn teatrın direktoru Ələkbər Seyfi Fatmaya baş çəkməyə gəlib. Fatma xanımın ağır vəziyyətdə olduğunu görüb halına acıyıb, teatrdan çıxması və Bakıda qalmasıyla razılaşıb. O, müalicəsini davam etdirmək və bir az da dincəlmək məqsədilə yeni ömür-gün yoldaşı ilə sanatoriyaya gedib. Bu gediş onlar üçün heç də uğurlu olmayıb. Hər ikisi qızdırma xəstəliyinə tutulduğundan sanatoriyadan geri dönməli olublar.

Evə gələndə onun Azərbaycan Akademik Dram Teatrında işə dəvət etdiklərini eşidib. Bu Fatma xanıma böyük etimad idi. Çünki respublikanın ən önəmli teatrı bura sayılırdı. Aktyorların əksəriyyəti burada işləməyə can atırdı. Fatma xanım isə Moskvaya gedib teatrların birində təcrübə keçmək istəyirdi. Bu arzusunu reallaşdırmaq üçün

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarının müavini Ayna Sultanovaya müraciət edib. Ayna Sulatanova isə ona "Bilirəm, Moskvaya getsən, qayıtmayacaqsan, sənə hələlik Rus İşçi Teatrında çalışmağı məsləhət görürəm", - deyib. Beləcə, Ayna Sultanova Fatmanı Qədrini Bakıda saxlayıb.

Lakin bu dəfə də onun işi düz gətirməyib. Çox sevdiyi ərinin xəstəliyi getdikcə şiddətlənib. Həkimlərin və Fatmanın söylərinə baxmayaraq, onu ölümün cəngindən qurtara bilməyiblər. Yasdan sonra o, Rus İşçi Teatrına gəlib. Lev Slavinin "İntervensiya" tamaşasında Janna Barben rolunda səhnəyə çıxıb və uğurla oynayıb. 1935-ci ilin yazında Fatma Qədrini Moskvaya yaradıcılıq eza-miyyətinə göndəriblər. Payızda isə onu yenidən Akademik Dram Teatrına işə dəvət ediblər. Bu dəfə işi düz gətirib. Bu böyük sənət ocağında işə başlayıb.

Bundan sonra müəllimi Aleksandr Tuqanovla bir yerdə işləyib. Onun quruluş verdiyi "Romeo və Cülyetta" tamaşasında Cülyettanı oynayıb. Tərəf müqabili – Romeosu isə Ülvi Rəcəb olub. Bu rol Fatma xanıma böyük uğur qazandırıb. Qəzetlər onu "Azərbaycan səhnəsinin Cülyettası" adlandırıblar.

Aleksandr Tuqanovun hazırladığı növbəti tamaşada – Puşkinin "Dubrovski" tamaşasında Abbas

Mirzə Şərifzadə ilə ilə tərəf müqabili olur. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Abbas Mirzə Şərifzadənin də, Ülvi Rəcəbin də adları Londonda Vilyam Şeksprin pyeslərinin ən yaxşı ifaçıları siyahısına daxil edilib. Rejissor da onun işindən razı qalıb, tamaşaçı da. Teatr ən gur tamaşaçıları günlərini keçirib. Tamaşalara bilet tapmaq problemə çevrilib. Kollektiv sifarişlərlə teatra gəliblər.

1933-cü ildən, 7 il əvvəl bitirdiyi Bakı Teatr Məktəbində müəllim işləyən Fatma xanım Özbəkistandan, Dağıstandan, Kırımdan və b. bölgələrdən buraya oxumağa gələn gənclərlə sıx ünsiyyətdə olub. Onlar vasitəsilə türk dünyasının həmin bölgələrindən xəbər tutub, həm də peşəkar kadrlar hazırlanmasında əlindən gələni əsirgəməyib.

1937-ci il Fatma xanım üçün da ağır başlayır. Bir tərəfdən keçmiş əri, KQB işçisi olsa da, “xalq düşməni” kimi həbs edilib. Bu ad oğlu Tarzanın da, Fatma xanımın da üzərinə bir qara kölgə kimi düşür. 9-10 il əvvəl boşanmasına baxmayaraq onu da dindirir, keçmiş ərinin əleyhinə ifadələr almağa çalışırlar. Digər tərəfdən də bəzi tamaşalarda tərəf müqabili olmuş, böyük sənətkar kimi hörmət etiyi Abbas Mirzə Şərifzadəni və Ülvü Rəcəbovu həbs edirlər. Ondan tanıdıqlarının əleyhinə ifadə almaq

üçün dəfələrlə dindirirlər. Sonralar aktyor yoldaşlarına həmin günləri xatırlayanda deyirmiş ki, gözümə yuxu getmirdi. Həmişə səksəkə içərisində yaşayırdım.

Bütün bunlar azmış kimi 1937-ci il fevralın 9-da gənc şair Süleyman Rüstəmin teatra direktor təyin edilməsi ona problem yaradır. Süleyman Rüstəm istedadlı şair olsa da, teatr, aktyor, rejissor işindən uzaq birisi olub. O, bir neçə pyes yazsa da, uğurlu alınmayıb. Dövrün tələbindən çıxıbilməyən Süleyman Rüstəm teatra mədəniyyət mərkəzi kimi deyil, bir ideoloji mərkəz kimi baxır. Bu da aktyorlar, rejissorlar və bəstəkarlarla gənc direktor arasında problem yaradır. Fatma xanımın baş rolları oynadığı tamaşaların bir çoxu repertuardan çıxarılır. Hüseyn Cavid “xalq düşməni” kimi həbs edilir, tamaşaçıların axın-axın gəldiyi pyeslərin oynanılması yasaqlanır.

Teatr demək olar, dramaturqsuz, yeni əsərsiz, yüzlərlə pərəstişkarı olan aktyorsuz qalır. Hamı qorxu, xof içərisində yaşayır, bir-birindən şübhələnir, yaradıcılıq

müzakirələrinin yerini pıçıltılar, sənətə zərbə vuran dedi-qodular tutur.

Doğru danışmağı sevən, çəkinmədən sözü üzə deyən, sənəti ideologiyadan üstün tutan, həm də yaşayışı, zövqlü geyimlə diqqət mərkəzində olması sevən Fatma xanımla direktorun sözü heç də düz gətirmir. Baxmayaraq ki, Fatma xanımı Bakı Sovetinə deputat da seçirlər, yenə də onun günləri gərgin keçir. İctimai-siyasi işlərdə də çalışır, rəhbər işçilərlə də tez-tez görüşür. Bütün bunlar direktorla onun arasındakı soyuqluğu daha da dərinləşdirir.

Fatma Qədri oğlu Tarzanı “xalq düşməninin oğlu” tənəsindən qurtarmaq üçün vaxtından əvvəl əsgəri xidmətə yola salır. Uğurlu saydığı bu gediş oğlunun əsgərlikdə ölümü ilə nəticələnir. Həyat isə davam edir. Teatra yeni müəlliflər, yeni rejissorlar, yeni aktyorlar gəlir. Bu dəfə də yeni gələnlərlə təcrübəlilər arasında ziddiyyətlər yaranır.

Baş rollarda çıxış etmək üçün sənətkarlar yalnız istedadlarına, zəhmətlərinə, qabiliyyətlərinə arxalanmırlar. Bəzən bu yollar başqalarının taleyi ilə oynamaq bahasına olsa belə, hər cür vasitədən istifadə edərək istəklərinə nail olmağa çalışırlar. Bəzən də etik, əxlaqi normaları belə pozurlar.

Fatma xanım həm dərs demək üçün kitablar oxumalı, mühazirələrə hazırlaşmalı, həm səhnədə

canlandıracağı qəhrəmanın yaşadığı mühiti öyrənməli, həm məşq etməli, həm tamaşaçı istəyini nəzərə alıb yüksək sənətkarlıqla oynamalı, həm də bədxahlarına qarşı dirəniş göstərməli olur.

Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində Xuramanı, “İnsan”ında Amaliyanı, Vilyam Şekspirin “Romeo və Cülyetta”sında Cülyetta və Emiliyanı, Fridrix Şillerin “Məkr və məhəbbət”ində Luizanı, Onore de Balzakın “Ögey ana”sında Polinanı, Cəfər Cabbarlının “Aydın”ında Gültəkini, Aleksandr Ostrovskinin “Cehizsiz qız”ında Larisanı, “Tufan”ında Katrinanı, Mirzə İbrahimovun “Məhəbbət”ində Məhəbbəti və b. bir-birindən kəskin fərqli obrazları yaradır.

O, tamaşaçılarının məhəbbətini həm aktrisa kimi, həm də xeyirxah bir insan kimi qazanır. Necə deyərlər, özünü səhnəyə, sənətə qurban versə də, xəstəlik və əzablar içərisində qovrulsa da, ətrafındakılara yardım etməyə, onların dərdinə şərik olmağa çalışır. İkinci Dünya Savaşı illərində cəbhədən yaralı gələnlərə mənəvi dayaq ola bilmək üçün xəstəxanalarda kiçik səhnəciklər təşkil edir, onlarla ağlayır, onlarla gülür.

Fatma Qədri aktyorluq və müəllimliklə yanaşı, həm də dövrünün salnaməçisi kimi gündəlik yazır. Bu gündəlik yalnız teatr tarixi baxımından deyil,

dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini əks etdirmək baxımından da olduqca maraqlıdır.

Fatma xanımın gündəliklərindən:

Yata bitmirəm. Çox çətindir. Spazma əziyyət verir. Özümü güclə ələ alıram. Ruhdan düşməyə ixtiyarım yoxdur. Məni hələ böyük işlər gözləyir.

27 dekabr 1945-ci il

Bayramlar keçdi. Qəlbimdə ağırlıq hiss edirəm. Dünən "Dərin köklər"i oxudum. Əla pyesdir. Yəqin, mən də iştirak edəcəyəm.

17 noyabr 1947-ci il.

İki mövsüm ərzində ilk ciddi rolumdur. Gələcəkdə məni nə gözləyir, bilmirəm. Necə də əsl aktyor kimi çalışmaq, həyəcanlanmaq və işə can yandırmaq istəyirəm....

15 mart 1948-ci il.

Mövsüm mənim üçün çox ağır keçdi. Əvvəldən axıra kimi həm məşq edir, həm də axşamlar oynayırdım. Musiqi məktəbində və teatr institutunda dərs deyirdim. Sanki bir neçə hissəyə bölünmüşdüm...

5 yanvar 1950-ci il.

Sentyabr ayının beşində mövsümü bağladım. Bütün mövsüm ərzində "Köhnə dudman"da baş hərəm yeni rolum oldu. Daha heç nə. Mövsüm maraqsız və quru keçdi....

25 noyabr 1951-ci il.

Teatrdakı işlərim heç bir maraq oyatmır. Köhnə repertuarla çıxış edirəm. Mənə yeni heç bir rol verilməyib. Nə etməli? Bəlkə teatrdan çıxıb getməliyəm? Necə də ağır fikirdir! Doğma teatrdan getmək olarmı? Axı mən ömrümün çox hissəsini ona həsr etmişəm!.

6 oktyabr 1950-ci il.

Aktyorların əksəriyyət kimi Fatma Qədri də yaşlandıqca, baş rolları ona vermədiklərinə görə əsəbiləşir. Keçmiş günlərin xiffətini çəkir. Nə ali və orta ixtisas məktəblərində dərs deməsi, nə Azərbaycan Dövlət Universitetinin dram dərnyinə rəhbərlik etməsi onu qane edir. Yenə də Sona ("1905-ci ildə"), Solmaz ("Od gəlini"), Novbar ("Çançur Səməd"), Gülbahar ("Anamın kitabı"), Şərəfnisə ("Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah"), Susanna ("Namus"), Raya ("Özgə uşağı"), Sürücü ("Hind qızı"), Baronessa Ştral ("Maskarad"), Esmiralda (Notr-Dam kilsəsi"), Polina ("Gəlir yeri") rollarını oynamaq istəyir, yenə də "Sevil" tamaşasındakı Gülüş kimi səhnədə çılğın hərəkətləriylə alqışlar qazanmağa çalışır. Amma bunlar mümkün olan deyildi. Zaman öz sözünü demişdi.

Fatma Qədri aktyorluq karyerasına 1958-ci il son qoyur. Həmin ilin noyabrında Moskvada festival keçirilir. Fatma xanımın da işlədiyi kollektiv festivala Cəfər Cabbarlının "Almaz" və Mehdi Hüseynin "Cavanşir" tamaşaları ilə gedir. Puşkin adına teatrda tamaşalarını göstərmək planlaşdırılır. Afişalar vurulur, dəvətnamələr paylanır, rəsmi qonaqlar dəvət olunur.

Fatma Qədri isə festivala o qədər aludə olur ki, gündən-günə şiddətlənən ağrılarına da əhəmiyyət vermir. Özünü ağrıkəsicilərlə sovuşdurmağa çalışır. Dava-dərmandan çox dözümünə arxayınlaşır. Hərəkət etdikcə ağrıları şiddətlənsə də, buna əhəmiyyət verməyərək çətinliklə də olsa qrimlənir. Doqquzuncu şəkildək də oynayır. Onun vəziyyətinin ağırlaşdığını gördükləri üçün həkim çağırıblar. Həkim müayinədən sonar ona səhnəyə çıxmadığı tapşırır. Lakin o həkimim məsləhətinə qulaq asmayaraq tamaşanı başa vurmaq üçün səhnəyə doğru çan atır. Amma bu dəfə səhnədə deyil, gözünü xəstəxanada açır.

Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı festivalı uğurla başa vurub Bakıya qayıdır. Fatma xanım isə 20 gündən çox xəstəxanada müalicə olunur. Amma sağalması uzun sürür. O, 1959-cu il iyun ayında işə çıxsa da, həkimlər səhnəyə çıxmasına icazə vermirlər.

Fatma Qədri Qırmızı Əmək Bayrağı və “Şərəf Nişanı” ordenlərinə, bir neçə medala layiq görülmüş, Azərbaycan SSR-in Əməkdar artisti və Xalq artisti adlarını almışdı.

Həyatının son illərində ona diqqət olduqca azalır. Tənhalıq və ağrı-acılar içərisində qovrula-qovrula 1968-ci il fevralın 29-da özünü asır. Dəfn mərasimindəki vida nitqində Azərbaycan SSR-in xalq artisti Nəsimə xanım Zeynalova deyir: "Fatma, sənin ömrün aktrisalıqdan daha çox nağıl qəhrəmanlarının ömrünə bənzəyir. Sənə Yaradanımız fitri istedad vermişdi. Şirin dilin, qılığın, qayğın, zəhmətin vardı. Sən hər bir tamaşaçını canından artıq sevirdin. Onlar da səni doğmaları kimi sevirdilər. Nə qədər xalqımız var, sən unudulmaya-caqsan”.

“Azərbaycan sahnasının Cülledası-Fatima Qadri” məqaləsi “Nenkecan” Qadınların edebi-bədii, ilmiy popular mecmuasının 2012-ci il 6-cı sayının 10-15-ci səhifəsində çap olunmuşdur.

GÖZLƏNİLƏN ÖLÜMÜN ACISI VƏ YA ÇİNGİZ DAĞCI DÜNYADAN KÖÇDÜ

Bu gün interneti açıb qəzetləri gözdən keçirəndə Türkiyə qəzetlərində “Edebiyat devlərindən Çingiz Dağcı öldü” başlıqlı yazı gözümə dəydi. Sovetlər dönəmində adının çəkilməsi belə qadağan edilmiş Çingiz Dağcını Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşandan sonra da layiqincə tanıda və əsərlərini təbliğ edə bilmədik.

Dünyada məşhur olan bu böyük insan və vətənsəvəri tanıyandan sonra bir neçə dəfə Azərbaycana gətirməyə çalışdıq. Hər dəfə də qoca və xəstə olduğundan səfərə çıxma bilməyəcəyini söylədilər. Onu Azərbaycana gətirmək istəyən dostlarımızdan Ələddin Həsənov, Elman Əliyev 50-60 yaşlarında ürək tutmasından bir-birinin ardınca dünyasını dəyişsələr də, Çingiz Dağcı yaşayırdı.

TRT “Türkiyənin səsi” və İctimai Radionun birgə layihəsi olan “Qorqud Ata” proqramında hər həftənin cümə günləri saat 12.00-də efirdə səslənən “Türk dünyasının məşhurları” proqramının 2010-cu il iyun 17-dəki verilişi “Çingiz Dağcı”ya həsr edilmişdi. Həmin verilişim əsasında hazırladığım məqaləni “Kırım sevgisi” kitabıma daxil etmişdim. Kitab hələ çap edilmədiyindən məqaləni “525-ci

qəzet”in oxucularına təqdim edirəm ki, 2011-ci ilin sentyabrın 23-də, 92 yaşında İngiltərədə dünyasını dəyişən Çingiz Dağcının ruhu şad, onu tanıyanların isə könlü xoş olsun.

Vətəndən uzaqlarda yaşamaq məcburiyyətində qalan Kırımlı yazıçı Çingiz Dağcı haqqında gəncliyimdə xarici radiolarda eşitsəm də, diqqətimi o qədər çəkməmişdi. Onun həyatına və yaradıcılığına məndə maraq oyadan Kırımlı şair, vətənsəvər Yunus Kandımov oldu.

Yunus Kandımovla 4-8 dekabr 1989-cu ildə Zuğulba qəsəbəsində keçirilən “Xəzər” forumunda görüşdük. Toplantılardan sonra müxtəlif mövzularda söhbətlər edirdik. O bir dəfə Çingiz Dağcının şeirlərindən misal çəkdi. Şeir o qədər də diqqətimi çəkmədi. Bunu Yunus Kandımov da hiss etdi. O, Çingiz Dağcını tanımaq üçün az qala uzun bir məruzə etdi. Fikrimi açıq dedim. Mən Yunus bəyə Çingiz Dağcının şeirlərinin 20-ci yüzilliyin 30-cu illərinin Sovetləri tərənnüm edən şairlərin əsərlərindən fərqlənmədiyini söylədim. Yunis bəy isə Çingiz Dağcını çılğın bir məhəbbətə sevdiyindən məni fikrimdən daşıdırmağa çalışdı.

Çingiz Dağcının 1940-cı ildə “Ədəbiy Qırım” toplusunda dərc olunan “Köy axşamı” adlı şeirindən aşağıdakı misraları söyləyərək təhlil edirdi:

Dağlarda bulutlar müsafir qaldılar,
Yorulğan yolcuday yuquğa daldılar...
Nazlı bir qızdayın yıldıratıp ay tuvdı,
Koydeki aqşamlar ne qadar aytuvlı.

Diqqəti cəlb etmək üçün deyirdi: “Bu misraları yazanda Çingiz Dağcının 20 yaşı tamam olmamışdı. Görün necə epitetləri, bədii ifadə vasitələri var.

Gah da Çingiz Dağcının 1941-ci ildə Ukrayna cəbhəsindən yazdığı “Verin atamın qılıncını mənə” şeirindən aşağıdakı misraları söyləyirdi:

Qəlbimdə hürriyyət atəşi yanar,
Beriniz atamın qılıçın mana!
Atımın süreyim qanlı meydanğa,
Beriniz atamın qılıçın mana!

Bu şeirlərə qarşı da laqeyidliyimi görən Yunus bəy Çingiz Dağcının həsrət şeirlərindən aşağıdakı parçaları söyləyib təhlil etməyə başladı:

Məhzün yıldız, dərtli yıldız, sönməy tur!
Sönmə, yıldız, azaçıq yal alayıq.
Belki artıq günəş doğar, sönməy tur,
Sönmə, yıldız, yolumuznu bulayıq.

...Qırım, Qırım! Boyle soyuq gecelerde,
Sən də məni yaxşı söznən anasınmı?

...Çatırdağın qulağına asılğan Ay,
Bənzəməmzi yaş gəlinnin sırğasına?

Azərbaycandan olan şair dostlarımı da bu misralar heyrətləndirmədi. Şeirin bədii dəyəri deyil, mövzusu ürəyimdən olduğundan Yunus bəylə razılaşan, onun tərəfini tutan kimi oldum.

SSRİ dağıldandan, Türkiyəyə yollar açıldıktan sonra Çingiz Dağcının romanlarıyla tanış oldum. Bu romanlar yalnız Kırım Türklərinin deyil, Rusiya boyunduruğu altına düşmüş xalqların bədii tarixi olduğunu gördüm. Öyrəndim ki, Çingiz Dağcı kimi tanınan yazıçı 1919-cu il martın 9-da Kırımın Qurzuf qəsəbəsində anadan olub. Həmin illərdə Kırım Tatarları yenə də ən ağır günlərini yaşayırmış. Bir tərəfdən Rus generalı Vrangelin bolşeviklərlə savaşı nəticəsində təsərrüfat dağılmış, necə deyərlər, yarımada həyat iflic vəziyyətinə düşmüş, bir tərəfdən də zəlzələ olmazın ziyanını vurmuşdu. Aclıq, səfalət baş alıb gedirdi. Buna görə də Qurzufda dəllək işləyən Çingizin atası Əmirüseyn Qızıldaşda ev tikərək ailəni kəndə köçürmüşdü. Ailə Yalta yaxınlığındakı bu kənddə 10 ilə yaxın yaşamış

və balaca Çingiz də buradakı ibtidai məktəbdə oxumuşdu.

1929-1932-ci illərdə, kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu adı altında kəndlilərin malları, mülkləri əllərindən alınanda zorakılığa etiraz edən Əmirüseyni qolçomaq adlandıraraq həbs edirlər. O, az bir zaman həbsdə yatdıqdan sonra xeyirxah insanların köməyi ilə həbsdən qurtulur. Doğma kəndinə qayıtsa, yenidən həbs ediləcəyindən ehtiyatlanaraq Akmescitə, yəni bugünkü Simferopola gedir. Orada özünə iş tapıb güzəran qurduqdan sonra əvvəlcə oğlu Çingizi, sonra da xanımı Fatmanı, qızları Tevidəni, Ayşəni, oğlanları Timur, Haliti Akmescitə gətirir.

Qızıldaşda ibtidai məktəbi bitirən Çingizi atası Akmescitdəki 12 saylı məktəbin 5-ci b sinfində oxumağa qoyur. Sonra onu Kırım Tatarcasında təhsil verən 13 saylı orta məktəbə keçirirlər. Bu məktəb həmin illərdə Akmescitin ən nüfuzlu məktəbi sayılırmış.

Yeniyetməliyindən bədii ədəbiyyata böyük maraq göstərən Çingiz ilk şeirlərini 1936-cı ildə “Ədəbiy Qırım” toplusunda çap etdirir. Ailəsi təqib və təzyiqlər altında yaşasa da, özü maddi sıxıntının hər üzünü görsə də, müharibədən əvvəl yazdığı

“Gül”, “Sevdiyim Yalta”, “Kənd axşamları”, “Bahar sabahı”, “Qış” və b. lirik, təbiət təsvirlərindən ibarət olan şeirlərində Sovetləri tərənnüm edir. Müharibənin ilk aylarında Ukrayna cəbhəsindən yazdığı məktubdakı şeirini də “Verin atamın qılıncını mənə” adlandırır.

Çingiz 1937-ci ildə orta məktəbi bitirib Kırım Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsinə qəbul olunur. 1939-cu ildə İkinci Dünya Savaşı başlayır, 1940-cu il dekabrın 22-də onu təhsildən ayıraraq məcburi əsgəri xidmətə aparırlar. Qısa müddət hərbi kursda oxutduqdan sonra leytenant rütbəsi verərək motoatıcı bölüyə komandir təyin edirlər.

Müharibə Çingizin yalnız həyatını deyil, dünya-görüşünü də dəyişir. İlk şeirlərindən bu qənaətə gəlmək olur ki, müharibə olmasaydı, Çingiz yüzlərlə Sovet şair və yazıçısından biri olacaqdı.

1941-ci il iyununda SSRİ-yə hücum edən alman orduları gözlənilməz bir sürətlə irəliləyir. Qısa müddətdə Ukrayna, Belarusiya, Pribaltika işğal olunur. Ukrayna cəbhəsində olan Çingizin bölüyü 1941-ci il avqustunda bir yanlışlıqdan Sovet və alman əsgəri birliklərinin atəşi arasında qalır. O, yaralanaq əsir düşür. Bu həmin dövrə təsadüf edir ki, alman hərbi qüvvələri qarşısında duruş gətirə

bilməyən Sovet hərbi birləşmələri sürətlə geri qaçır və ya təslim olmaq məcburiyyətində qalırdı.

Sovet qanunlarına görə, əsgər və zabit təslim olmamalı, son gülləsilə intihar etməliydi. Bu da mümkünsüz və insanlığa zidd bir qanun idi. Sovet xüsusi xidmət orqanları əsir düşənlər və onların ailələrini, qohumlarını sərt cəzalandırırsa da, kütləvi əsir düşmənin qarşısını ala bilmirdi.

1941-ci ildə Ukrayna cəbhəsində almanlara əsir düşən Çingiz Əmirüseynin oğlu savaşa başa çatana qədər, yəni 4 ilə yaxın Almanıyanın əsir düşərgələrində qalır. Min bir məşəqqətlə üzləşsə də, ruhdan düşmür.

Müharibə başa çatdıqda isə vətənə dönmür. Bilir ki, vətəndə qoyub gəldiyi əzizlərini 1944-cü ilin mayın 18-də yük vaqonlarına doldurub Sibirə və Türkünstanə sürgün ediblər. Əsir düşənləri də məşəqqətlər, Sovet həbsxanalarında üzücü istintaqlar və uzunmüddətli həbslər gözləyir. Odur ki, Varşavada tanış olduğu Regina ilə evlənir. Polşanın SSRİ-nin təsir dairəsində qaldığını gördükdə çətinliklə də olsa müttəfiqlər tərəfinə keçə bilirlər. Orada da ilk vaxtlar günü-güzəranı heç də yaxşı olmur. Uzun-uzadı dindirmələrdən, sorğu-sualdan sonra 1946-cı ildə ailəsi, xanımı və qızı ilə birlikdə Böyük Britaniyanın Edinburq şəhərinə gedir. 1947-ci ilin

əvvəllərində isə Londona köçür. 1953-cü ildə Fulham Roadda bir lokanta açır. 1974-cü ildən Londonda Wimbledon yaxınlığındakı Southfieldsdə yaşayır.

Londonda Polşalı xanımı Regina ilə birlikdə kiçik bir yeməxanada işləyən Çingiz maddi və siyasi sıxıntılar içərisində yaşasa da, bədii yaradıcılığını da davam etdirir. Qürbətdə bir silsilə şeirləri yazır. Şair “Qırım məni anarsanmı?” şeirində deyir:

Mən də dərqli gecələrin bir sırdaşı,
Əski Çatır sırım açar, dep arz ettim.
Ürəyimdə ana yurdun topraq, daşı...
Günəşimin doğmasını çox istədim.

Gün doğmadı Qırımımın səmasında,
Ağlaysınmı, kədərlənib, yanasınmı?
Qırım, Qırım! Böylə soyuq gecələrdə
Sən də məni yaxşı söznən anarsınmı?

1947–1948-ci illərdə rus dilində “Büyük yalan” adlı üç pərdəli pyes yazır və 1958-ci il əvvəllərində onu Türkiyə Türkcəsinə uyğunlaşdırıb “Varlıq” nəşriyyatına göndərir. Lakin nəşriyyatdan olumlu cavab ala bilmir. 1956-cı ildə “Arkadaşım Maqsud”

hekayəsini yazır və yenə də “Varlıq” nəşriyyatına göndərir. Hekayə çox uzun olduğuna görə çap olunmur. O isə ruhdan düşmür. Bədii yaradıcılığını davam etdirir. “Varlıq” nəşriyyatı axır ki, onun “Qorxunç yıllar” romanını ayrıca kitab kimi çap edir. Beləcə Türkiyə ədəbi həyatında Çingiz Dağcı imzalı bir ulduz parlayır.

O, Rus dilində də, ingilis dilində də, Kırım Tatarcasında da yazıb yarada bilərdi. Lakin Türk xalqlarının oxuyub yararlanması üçün Londonda Türkiyə Türkcəsiylə yazmağa üstünlük verir. Bununla da ümumtürk ədəbiyyatına, mədəniyyətinə xidmət etmiş olur və dünyada ünlü bir romançıya çevrilir.

Çingiz Dağcı bir-birinin ardınca “Yurdunu qayıb edən adam” (1957), “Onlar da insandı” (1958), “Ölüm və qorxu günləri” (1962) , “O topraqlar bizimdi” (1966), “Kolxozda həyat” (1966), “Dönüş” (1968), “Gənç Temuçin” (1969), “Badam budağından asılı bəbəklər” (1970), “Üşüyən küçə” (1972), “Anama məktublar” (1988), “Mənim kimi biri” (1988), “Yoldaşlar” (1992), “Xatirələr” (1995), “Biz bərabər keçdik bu yolu” (1996), “Yansılar 1” (1988), “Yansılar 2” (1990), “Yansılar 3” (1991), “Yansılar 4” (1993), “Yansılar 5” , “Yansılardan qalan”, “Mən və içimdəki mən” (1994), “Halukun

dəftərindən, London məktubları” (1996), “Xatirələrdə Çingiz Dağcı” (1998), “Bay Markusun köpəyi”, “Bay John Marplein son yolculuğu”, “Oy Markus Oy, Regina” (2000), “Röyalarda ana və kiçik Əlimcan” (Bir Kırım hekayəsi) (2001). və b. əsərləri Türkiyədəki “Varlıq” və “Ötükən” nəşriyyatlarında çap etdirir.

İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiyədə Kırım Türklərinin acı taleyinin həmişə gündəmdə olmasında Çingiz Dağcının əsərlərinin rolu böyükdür. O, əsərlərinin əsas mövzunu Kırım Türklərinin Rusların zülmü altındakı həyatlarından alırdı. Hüzünlü, qüسسə və kədər dolu bir üslubda yazsa da, oxucuda nikbin, mübariz bir əhval-ruhiyyə oyadırdı. Bununla da Kırım Tatarlarının faciələrini və özünün başına gələn müsibətləri yazı yoluyla bütün dünyaya duyururdu. Elə buna görə də çağdaş Türk ədəbiyyatına Çingiz Dağcının güclü təsiri olmuşdur. Onun hər bir əsəri çox baxımlı bədii filmlərə və seriallara çevrilə bilər.

25-dək kitabı çap olunan Çingiz Dağcı 1990-cu ildə ürəyindən əməliyyat olunanadək Londondakı kiçik yeməxanasını işletmişdi.

Sovetlər Birliyi dağılsa da, Kırım Tatarları vətənə dönsələr də, Çingiz Dağcı candan əziz sevdiyi vətəninə dönə bilmədi. Soydaşları və keçmiş

SSRİ-də yaşayan xalqlar onun əsərlərilə 1990-cı ildən sonra tanış olmağa başladılar. Yunus Kandımov onun əsərlərini Kırım Tatarcasını uyğunlaşdıraraq Akmescitdə nəşr etdirdi. Lakin o başlamış olduğu işi tamamlaya bilmədi. Vaxtsız ölüm onu həyatdan aparsa da, Kırımlı yazıçılar Yunus Kandımovun başladığı işi şərəflə davam etdirirlər.

Çingiz Dağcının yaradıcılığına əsarətdən qurtarmış Türk xalqları da böyük maraq göstərir, əsərlərini ana dillərinə çevirərək sevə-sevə oxuyurlar.

“Gözlənilən ölümün acısı və ya Çingiz Dağcı dünyadan köçdü” məqaləsi “525-ci qəzet”in 2011-ci il sentyabrın 28-dəki 176(3492 sayında çap olunmuş, TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2010-cu il iyun 17-də saat 12.14-də efirə getmişdir.

GÖRKƏMLİ KIRIM-TATAR ƏDİBİ CENGİZ DAĞCI VƏTƏN TORPAĞINA TAPŞIRILIB

Yazıcının doğma kəndi Qızıldaşda keçirilən dəfn mərasiminə Türkiyədən 200 nəfərlik yüksək səviyyəli nümayəndə heyəti qatılıb.

Bu il sentyabrın 22-də Londonda dünyasını dəyişən görkəmli Tatar yazıçısı və azadlıqsevər ictimai xadim Cengiz Dağcının cənazəsinin doğma kəndində dəfn edilməsi üçün Türkiyənin xarici işlər naziri Ahmet Davutoğlunun Ukrayna hökumətinin nümayəndələri ilə apardığı danışıqlar uğurla nəticələnib. Yazıcının cənazəsinin, onun 71 il öncə ayrıldığı Qurzuf yaxınlığındakı Qızıldaş kəndində dəfn edilməsinə icazə alınıb.

Cənazə oktyabrın 2-də Kırıma gətirilərək, Türkiyə Dəyanət İşləri başkanı professor Mehmet Görmezin imamlığı ilə Akmescit (Simferopol) Kəbir məscidində qılınan cənazə namazından sonra Qızıldaş kəndində aparılaraq, torpağa verilib.

Dəfn mərasimində Türkiyədən 200 nəfərlik bir heyət iştirak edib. Bu heyətdə Türkiyənin xarici işlər naziri Ahmet Davutoğlu, professor Mehmet Görmez, Böyük Birlik Partiyası genel başkanı Mustafa Destici, partiyanın keçmiş sədrləri Hasan

Celal Güzel və Mehmet Sağlam, TİKA Başkanı Serdar Çam, Büyük Birlik Partiyasının keçmiş sədri mərhum Muhsin Yazıcıoğlunun xanımı Gülefer Yazıcıoğlu, professor İlber Ortaylı, millət vəkilləri, universitetlərin rektorları, aydınlar və yazıçılar, Kırımdan Türkiyəyə köç etmiş ailələrin övladları təmsil olunublar.

04.10.2011

<http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=6&id=33987&type=1>

“KORKUNÇ YILLAR” ROMANINDAKİ AZERBACANLI İMAJI

Özet

Cengiz Dağcı'nın yaratıcılığını araştıran bilim insanları, onun romanlarında en çok Sovyetler döneminde Kırımlılara edilen zulmün dile getirildiğini belirtmektedirler. Aslında romanlarında, Kırımlıların yanısıra Sovyetler Birliğinde yaşayan diğer halklara mensup kişilerden de, onların yenilmezliğinden, cesaretinden, erdemliliğinden de söz ediliyor.

Yazarın romanlarında bir bölgeselcilik yoktur. Konu İkinci Cihan Savaşından alınsa da, isimler en çok Kırım isimleri olsa da beşeri sorunlar ele alınmaktadır. Cengiz Dağcı'nın romanlarını okurken Afrika'da yaşayanlar, İngiliz, Fransız, Portekiz sömürgecilerinin onlara yaptıklarını; Güney Amerika'da yaşayanlar, İspanyol ve İngilizlerin onların dedelerine yaptıklarını; Doğu Türkistanlılar, Çinlilerin şimdi ve eskiden kendilerine yaptıklarını görüyorlar, düşünüyorlar.

Sömürgecilerin adları farklı olsa da, halklara yaptıkları zulüm aynıdır. Cengiz Dağcı'nın

büyüklüğü ondadır ki, sömürgeciliğin galibine de, mağduruna da etkisini gösterebilir.

Cengiz Dağcı'nın romanında, Kırım'lı arkadaşını satmayan, bunun içinde kurşuna dizilen Azerbaycanlı, onu öldürenlerden maneviyatça çok daha üstün duruyor.

Azerbaycanlılar da Cengiz Dağcı'yı kendi oğulları gibi seviyor, kendi yazarları gibi okurlar. 2011 yılın Eylül ve Ekim aylarında Azerbaycan medyasında onun hakkında basılan yazıları okumak yeterlidir.

Bildiride Cengiz Dağcı romanlarındaki Azerbaycan sevgisinden söz açacağız.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Dağcı, roman, Azerbaycan, Kırım

Giriş

Edebi yaratıcılık, kişisel özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bazı yazarların eserlerinde olaylar bir köyde, bir bölgede geçmektedir. Bazı yazarların edebi eserlerindeyse betimlenen coğrafya çok geniştir. Betimlenen coğrafyanın büyük veya küçük olması eserin edebi değerini etkilemez. Yazarın sanat başarısı onun okuyucuya sunduğu eserin değerini belirlemektedir.

Aruz vezniyle mesnevi kaleme alan Türk şairleri, bununla düşüncelerinin sınırsız olduğunu ortaya koydular. Bununla da sanki Türk tefekkürünün sonsuz olduğunu gösterdiler. Cengiz Dağcı, Türk tefekkürünü yaşatan, onu devam ettiren sanatçılardan olduğundan, eserlerinin coğrafyası çok geniştir. Onun eserlerinde Kırım'dan, Ukrayna'dan, Rusya'dan, Polonya'dan, İtalya'dan, Almanya'dan, Güney Amerika'nın Arjantin ve Uruguay memleketlerinden bahsedilmektedir.

Yazar, Kırım'ın küçük Qızılbaş köyünde doğsa da eserlerinde Avrupa, Asya, Afrika, Amerika kıtalarındaki olayları sanki görmüş ve o yerleri iyi bilmiş gibi betimlemektedir. Bir insan doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı köyü nasıl bilirse Cengiz Dağcı da dünyayı öyle bilmektedir. Bu nedenle dünyadaki gelişmeleri Qızılbaş 'ta tanık olduğu olaylar kadar samimi ve inandırıcı bir üslupla okuyucusuna iletmektedir.

Onun betimlediği coğrafya geniş olduğu gibi eserlerindeki insanlar da farklı milletlerdendir. Bu insanlar arasında Kırım'da yaşayan Tatarlar, Karaimler, Kırımcaqlarla birlikte, Ruslar, Azerbaycanlılar, Özbekler, Kırgızlar, Ukraynalılar, Ermeniler, Almanlar, İngilizler, İtalyanlar veb. halkların evlatları da var. Bu insanların her birinin

kişisel özellikleri ve milli karakteri kaleme alınmıştır.

1. Azerbaycan Medyası Cengiz Dağcı Hakkında

Cengiz Dağcı muhacerette yaşadığından, antisovyet eserler yazdığından dolayı SSCB’de onun adının anılması, eserlerinin okunması yasaktı. Bu yasaklara rağmen özgür Azerbaycan aydınları arasında Cengiz Dağcı’ya büyük bir ihtiram, saygı ve sevgi vardı. SSCB çöktükten sonra Azerbaycan aydınları Cengiz Dağcı’yı birkaç defa vatanlarına getirmeye gayret etseler de edibin ailesinde olup biten acı günlerden, hastalığı ve ihtiyarlandığından şu dilek gerçekleşmedi. (**Şamil Ali, 2011:7**)

Azerbaycan’da Cengiz Dağcı sevgisi yazarın vefatının ilk günlerinde gazetelerde yayınlanan makalelerden, internet sitelerindeki yazılardan ve radio programlarından da belli olmaktadır. Ölümünden bir sene önce de, yani 2010 yılının 18 Haziran tarihinde TRT Türkiye’nin Sesi Radyosuyla Azerbaycan İctimai Radyosunun birlikte programı olan “Korkut Ata”da Cengiz Dağcı’nın ömür yolu ve yaratıcılığı dinleyicilerin dikkatine sunulmuştur. “525. gazete” ise 2011 yılının 28 Eylülünde

“Beklenen Ölümün Acısı veya Cengiz Dağcı Dünyadan Göçtü” (**Şamil Ali, 2011:7**), 2011 yılının 4 Ekim tarihinde “Ünlü Kırım Tatar edibi Cengiz Dağcı Vatan Torpağına Tapşırılıb ” (**Şamil Ali, 2011:7**), 2011 yılı 22 Ekimde “Oralarda Kimler Var”, “Cengiz Dağcı” (**Abdin Tofiq, 2011:7**) vb. makaleler yayımlandı.

“Azadlık” radyosu 2011 yılının Ekimin 3’de “Yurdunu Kaybeden Adam» Yaşamını da Kaybetti...” (**İsmayıl Sevda, 2011, azadlıq.org**) Yazarkulup “Rüyalarda Ana ve Küçük Elimcan” 2011 yılı 4 Kasımda (**http://yazarklub.org/?p=858**), aynı zamanda **tofigabdin.com**, **anl.az** vb. siteler, gazete ve dergiler, radyolar Cengiz Dağcı hakkında geniş yazılar verdiler. Bütün bunlar Azerbaycanlıların Kırım Türklerine sönmeyen sevgisinin belirtisiydi.

2. “Korkunç Yıllar” Romanındaki Azerbaycanlının Karakteristik Özellikleri

Cengiz Dağcı, dünyanın çeşitli halklarının evlatlarını betimlerken Azerbaycanlıları da unutmamıştır. Onun “Korkunç yıllar” romanında esir kampında yaşam riski alarak bir barakadan kaçarak öbür barakaya geçmeyi beceren insandan

bahsolunur. Yeni barakada herkes kendi yerlisini, kendi dilinde konuşan birisini aradığı gibi Sadık Turan da Kırimlı arıyor. Lakin ona kimse yanıt vermiyor. Çok sonra “bağırma gardaş, burada Kırimlı bulamazsın” diyen bir ses duyar. Ses sahibinin yanına oturur ve onun bir Azerbaycanlı olduğunu öğrenir. **(Dağcı Cengiz, 1989:190)**. Kendisi de aç ve ağır durumda olan Azerbaycanlı torbasından ekmek çıkararak ona verir. Azerbaycanlı Sadık Turan’a teskinlik, öğütler vermekle kalmaz, onu taşçılarla, asfaltçılarla birlikte çalışmaya da koymaz. Ona “taşçı işi zor, gardaş, dayanamazsın” diyor. **(Dağcı Cengiz, 1989:193)** Sonra da kendisinin cezalandırılması pahasına da olsa mutfığa kadar götürür, orada nüfuz sahibi olan Kırimlı İskender’le tanışmasına ortam sağlar. Böylece Sadık Turan’ı açlık ve hastalıktan eziyet çeke çeke ölmekten kurtarır.

Sonraları merkez komutanlığında çalışmaya götürülen Sadık Turan, esir kampında su taşıyan Azerbaycanlıyı böyle betimler: “Bir gün pencereden, sakalık eden Azerbaycanlının yine su taşıdığını gördüm. Kumandanlığın yanından geçerken durdu. Sağ eli boynundaki iptе, kumandanlığın taş merdivenlerine bakıyordu. Zavallının çok acıklı bir hali vardı! Boyu bir az

uzamış gibiydi, yalınayaktı, vaktiyle güzel olan yüzünde derin, ağır hastalık izleri görünüyordu şimdi. Yanındaki Alman bir şeyler söylüyordu, o, Almanı işitmiyor gibi, kumandanlığın merdivenlerine bakmakta devam ediyordu. Sonra eğildi, kovalarını kaldırdı ve başı hala kumandanlığa dönük, ştalağa doğru ağır ağır yürüdü. O günden sonra, ceplerimde ekmek taşıdım. Nihayet bir akşamüstü, çavuşla ahıra giderken, Azerbaycanlıya aynı yolda rastladım. Gene aynı vaziyetteydi”
(Dağcı Cengiz, 1989:214)

“Korkunç yıllar” romanının kahramanı Sadık Turan betimlediği Azerbaycanlıyı yakından tanımıyor. Hiç onun ismini de bilmiyor. Ama bir insan gibi darda kalmış dildaşı ve dindaşına acıyor. Kendisi de esir olmasına rağmen ona yardım etmeye çalışır. “Ceplerinde ekmek taşır” ki onu görende versin. Sadık Turan iyice bilir ki, bu yaptığı iyimserlik kötü sonuçlar doğurabilir. Almanlar onun iyiliğinden haber alsalar cezalandırırlar. Fakat o cezadan korkmayarak iyilik yapmakta devam eder.

Azerbaycanlıda görüşüp konuşmadığı, dostluk yapmadığı insana içten bir sevgisi ve inamı var. Sadık Turan Azerbaycanlı ile ilk görüştüklerinde ona “merhaba, ağam” deyince, Azerbaycanlı da onu “merhaba, gardaşım” diye cevap verir. Azerbaycanlı

ilk görüşten Sadık Turan'a bir kardeş gibi güvenerek "Öyle bir tezkireye benim adım da yazın, akşamüstü ekmekle bana verirsin..." diyor (**Dağcı Cengiz, 1989:214**).

Sadık Turan Alman karargahında önemli bir sima değil. O da Azerbaycanlı gibi esirdir. Sadece Alman dilini bildiği için ve yazı işlerini becerdiğinden Almanlar gündüzler onu karargaha getirip yazı işlerini yaptırırlar. Bu yazı işleri arasında yerli muhtarların Alman komutanlarına rüşvet olarak verdikleri besinin yerine zanlı olarak tutulanları bırakırlar. Azerbaycanlının istediği "tezkire" de böyle bir belgedir.

Azerbaycanlı "tezkire" istemekle kalmaz, Almanların karargahında çalışan, esirlerin çoğunun gözünde Alman sever, Almanların esirler arasındaki casusu gibi gördükleri insanın yanında esir kampından kaçmış Kırmızı İskender'in cesaretini alkışlayarak diyor: "İskender kaçtı ... Ahbapları olan polislerin yardımıyla kaçtı. Çok zalimdi, ama yiğitliğine yığitti hani..." (**Dağcı Cengiz, 1989:214**).

Sadık niyimser, iyi huylu olmakla birlikte, hem de samimidir. Azerbaycanlının "tezkire" istemesinden çok korkar: "Böyle şaka etme, ağam, korkuttun beni." der (**Dağcı Cengiz, 1989:215**).

Azerbaycanlı Sadık Turan'ın çok korktuğunu görüp ona diyor: “Korkma, bir daha bahsetmem... Miras istemedim ya... Bir kağıt parçası... İsteyenin bir, vermeyenin iki yüzü kara derler. Senin için şaka olan, benim için şaka hayat veya ölümdür, bunu bil yalnız” (Dağcı Cengiz, 1989:216).

Sadık Turan da Azerbaycanlı da iyi bilirler ki, “bir kağıt parça” denen “tezkire” özgürlüğe giden yolun başlangıcıdır. Lakin bu yol çok, hem de oldukça çok tehlikelidir. “Tezkire” ele geçerse Almanlar her ikisini işkencelerle öldürebilir. Esirlikte olduğu günlerde gördüğü işkenceler onu korkutur. O içindeki tereddütleri böyle betimlemektedir: “ Ne yapsın biçare, canını kurtarmaya çalışıyordu. Buna darılma olmazdı! Ama şimdiden sonra kendimi Azerbaycanlıdan uzak tutmak en ihtiyatlı hareket olacaktı. Evet, kararımı vermiştim. Azerbaycanlıdan uzak duracaktım. Harp bitinceye kadar Şiltis'in odasında selamette yaşamak istiyordum. Harp çok uzun sürmezdi, biterdi ve her şey unutulurdu” (Dağcı Cengiz, 1989:217).

Azerbaycanlıdan uzak durmaya karar veren, rahat yaşamak, sağ kalmak isteyen Sadık Turan'ın içindeki insan severlik, iyimserlik onu rahat yaşamaya imkan vermez. İçindeki mücadeleyi böyle betimlemektedir: “Ama, Azerbaycanlı için,

kalbimde yer yok derken kendi-kendimi aldatmıştım. O, aklımdan çıkmıyordu. Daima, benimle beraberdi. Ondan kaçamıyordum. Bana çok dost gözükmeyen o insanı, niçin uzun uzadı düşünüyordum, bilmiyorum. Ben hep böyleyim galiba... Hayatta en çok sevmediğim, korktuğum şeylerle tartışıyorum. O gün, kendimi, Azerbaycanlıdan uzak tutmaya, pencereden bile bakmamaya, karar vermiştim, öyleyken, içim bir türlü rahat etmedi. Onu bulup meseleyi anlatmadan olmayacaktı” (Dağcı Cengiz, 1989:217).

Tereddütlere, korkuya rağmen Sadık Turan kumandanlığın aceleciliğinden ve dikkatsizliğinden yararlanarak ilk fırsatta Azerbaycanlının da adına “tezkire” yazabilir. Komutanların, Alman askerlerinin Sadık Turan’a alçaltıcı, şüphe edici bir nazarla baktığı bir zamanda onun “tezkire” imzalatmasını büyük cesaret gibi değerlendirebiliriz. Alman askerinin kendisine karşı tavrını Sadık Tural böyle betimlemektedir: “ Pencereye yakın bir yerdeki masanın başında bir asker daha vardı. Kumandanlığa geleli iki gün oluyordu. Benim gibi bir esir parçasının Almanlarla aynı odada oturmasına kızar görünüyordu, yanımdan, yüzüme hain hain ve yüksekte bakarak geçiyordu” (Dağcı Cengiz, 1989:221).

Sadık Turan'ın Azerbaycanlının özgürlüğe kavuşması için verdiği “tezkire” ele geçer. Almanlar “tezkire”yi nasıl elde ettiğini öğrenmek için Azerbaycanlıya işkence yaptıklarında Sadık Turan kendi sonunun da yaklaştığını düşünür. Gördüklerini ve düşündüklerini böyle betimlemektedir: “İki Almanın arasında gövdesi çırılçıplak, beyaz yüzünde kanları kırmızı kırmızı akarak, ama dimdik başı, korkunç bakışlarıyla Azerbaycanlı girdi. Almanlardan biri, yüzbaşı Buh'un (karargah reisinin-E.Ş.) karşısında sert bir selam verdi, sonra uzun uzadı anlatmaya başladı. Azerbaycanlı, hiçbir tehlike görmüyormuş gibi iri gözlerini daha da açmıştı, odanın tavanına bakıyordu. Bana bile çevirmiyordu başını. Kalbini, sanki zincirlere bağlayıp hayattan, insanlardan ayrılmıştı. Ben, ondan çok kendimi düşünüyordum. Bana değil, ona ne olacaksa tez olup bitsin istiyordum. Kendi selametim için titriyordum yalnız. Kendi selametim için onun kanlı, çıplak gövdesine bakmıyor, bakmaktan korkuyordum” **(Dağcı Cengiz, 1989:222).**

Azerbaycanlı verilen işkencelere metanetle dayanmakla birlikte, ölüm ayağında bile Sadık Turan'a teskinlik verir. “Bakışlarıyla, korkma gardaş” diyebilir. “İki Alman arasında kahraman

gibi duran” Azerbaycanlının iradesini kırmak, dilini açmak için ona yapılan işkenceyi Sadık Turan böyle betimlemektedir: “Almanlar, Azerbaycanlının omuzlarından tuttular... Azerbaycanlı hala o korkusuz bakışlarla bakıyordu. Askerlerin bir masaya çıkıp bileklerinden bağlanmış iplerin ucunu tavandaki halkalara geçirdikleri vakit, maksatlarını anladım. Domuz yüzlü alman, Azerbaycanlının yanında, onun imanla dolu gözlerine bakarak, elindeki anahtarları sallıyordu. Onun sessiz, soğukkanlı duruşuna içerliyordu galiba, sövüyor, masada halkalara ipleri geçiren Alman bağırıyordu. İplerle Azerbaycanlıyı odanın orta yerine çektiler. O, daha gık demiyordu. Ben titriyordum. Ayağa kalkıp kapıya doğru yürüdüm. Şimdi, domuz yüzlü Alman kudurmuş gibi haykırıyor, elindeki anahtarlarla Azerbaycanlının kafasına, yüzüne vuruyordu. Uzun, beyaz yüzü boşlukta sallanıyor, başı arkaya sarkmış, kafasından, omuzlarından aşağı kanlar sızıyordu. Bayılacak gibi oluyordum...” **(Dağcı Cengiz, 1989:223).**

Verilen işkencelere rağmen Azerbaycanlıdan hiçbir söz alamayan Almanlar onu öldürmeye götürürler. Azerbaycanlı ağır işkencelerden sonra ölüme giderken de gururunu kırmıyor. Sadık Turan onun ölüme gitmesini böyle değerlendirir:

“Milletimin evlatlarının böyle gurur ve iftiharla ölüme gidişini ilk defa olarak görüyordum” (**Dağcı Cengiz, 1989:223**).

Bu cümleden de aydın görülür ki, Cengiz Dağcı'nın millet anlayışı ile bizim çoklarımızın millet anlayışı farklıdır. Biz Azerbaycanlıyı bir millet, Kırım tatarını başka bir millet biliyorsak, Cengiz Dağcı onların ikisini de, hatta bütün Türküstanlıları da kendi milletinden saymaktadır. Bu nedenle de eserinde Kırgızlardan da, Özbeklerden de, Kazaklardan da ilhamla bahseder.

Cengiz Dağcı'nın şehit gibi betimlediği Azerbaycanlıyı gaddarlıkla öldüren Alman askerlerini ise böyle betimlemektedir: “Öldürdüler... Almanlar, kolları dirseklerine kadar kan içinde döndüler” (**Dağcı Cengiz, 1989:223**).

Günde onlarla insanın ölümüne şahit olan Sadık Turan', Azerbaycanlının öldürülmesini böyle betimler: “Bundan sonra, hayattan, ölümden, insanlardan korkmayacağıma yemin ettim” (**Dağcı Cengiz, 1989:223**).

İster esirlik döneminde, isterse de esirlikten sonra Azerbaycanlının ölümünü unutmayan Cengiz Dağcı onun cesaretinden ruhlanır, ağır günlerde onu düşünür, onu kendine örnek alır.

3. Cengiz Dağcı'nın “Korkunç Yıllar” Romanında Milli Meseleye Bakış

Cengiz Dağcı bütün varlığıyla milletçi bir yazardır. Lakin onun milliyetçiliği günümüzde “milliyetçilik” terimine verilen izahtan farklıdır. Günümüzde “milliyetçilik” terimiyle “şövenizm” terimi arasındaki sınırı belirlemek çok zordur. Cengiz Dağcı'nın milliyetçiliğinde başka halkları ezmek, mahvetmek, onları alçaltmak veya köle haline getirmek amacı yoktur. Onun milliyetçiliğinin arkasında ezilenlerin, haksızlığa uğrayanların savunulması durur. Onun milliyetçiliği halkı işgalcilere, zalimlere karşı mücadeleye seslemektir. Düşündüklerini de edebi detaylarla inandırıcı bir dille okuyucuya iletir.

Yazara göre ana dili, milli değerler bütün kanunlardan, kurallardan ve yasaklardan daha yüksektedir. Milli değerlere dayanmayan kanun ve kurallar bozulmaya mahkumdur. Bunu küçük bir olaydan da anlayabiliriz.

1938. yılının kışında Odessa'da orta komandan okulunda okumaya başlayan Sadık Turan'ı ve arkadaşlarını Romanya sınırına yakın bir yere götürürler. Bu o zaman idi ki, SSCB Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rusya'yı işgalden kurtarmak adı

altında Faşist Almanya'sı ile gizli görüşler yaparak dünyayı yeniden bölüştürmeye başlamışlardı.

Sadık Turan üç ay sınır bölgesinde kaldıktan sonra yeniden Odessa'ya döner. 1940. yılının 9 Ağustos tarihinde sınava girerek teğmen rütbesi alır. “Bir hafta dinlendikten sonra 57. tümenden 94. taburun ikinci bölük kumandanlığına tayin edilen” Sadık Turan'ı ve “aynı taburun üçüncü bölük kumandanlığına getirilen arkadaşı Süleyman Azizi de” **(Dağcı Cengiz, 1989:38)** 1941. yılın baharında Akkerman yakınlığındaki bir kampa getirirler. SSCB Almanya ile gizli anlaşma esasında yeni topraklar işgal etse de kazandıklarından ne o razı kalmıştı, ne de Almanya. Ona göre de her ikisi hızla silahlanır, sınır hattına ordu getirir, yeni savaşa hazırlanıyorlardı. Savaşa yalnız çok askeri teknik getirerek hazırlanılmıyordu. Asker ve zabitler arasında da ciddi ideolojik propaganda yapılıyor, Rus olmayanlar yoğun denetim altına alınıyorlardı.

Sadık Turan bu olayı böyle hatırlamaktadır: “Birkaç Azerbaycanlı, birkaç Kırgız, Tatar bir araya geldiğimiz zamanlar aramıza sokulup gülümseyerek ne konuştuğumuzu, neden bahsettiğimizi sorardı. Her türlü bahanelerle yalnız Rusça konuşurdu bizi. Bazen güya şaka niyetiyle, yurttan gelen

mektuplarımızın nasıl yazıldığına bakmak isterdi”
(Dağcı Cengiz, 1989:38).

Böyle gergin günlerde iki dost, Süleyman Aziz’le Sadık Tural ana dili, milli mesele konusunda tartışırlar. Süleyman’a göre işgalciler halkların ve milletlerin beyinlerini yıkamış, onları mankurta, kendi emirlerini yerine yetiren kölelere çevirmişler. Sadık Turan ise böyle düşünmüyor. Ona göre ana dilinin şirinliği, milli değerler işgalcilerin yüzyıllar boyu yaptıkları tebligattan da, onların koyduğu kanunlardan da üstündür.

Süleyman Aziz fikirlerini ispatlamak için onun bölüğünde olan Kerim’i böyle betimlemektedir: “Bunu cahil bir köylüye anlatabilir misin? Geçen hafta benim bölüğe bir er verdiler. Dördü Kırgız, biri bizim vatanış, adı Kerim. Üsküt köylüsü. Finlandiya savaşında bacağında yaralanmış. Ordu disiplini iliklerine işlemiş... Bu akşam, tankların bulunduğu meydanda nöbet tutuyor. Herif karacahil, öldür derlerse öldürürüm, yak derlerse yakarım diyor. Ben politikadan anlamam, yazı bilmem, ama göğsüme bak, diyor, iki madalya kazandım, biri Kızılbayrak, o biri Kızılyıldız, diyor. Bu gibi şeyleri ona nasıl anlatırsın? Gazeteler Rusça mı çıkıyor, Tatarca mı, onun için hepsi bir. Dilin önemi yok

onun için. O yalnız emir bilir. Emiri ise biz değil Ruslar veriyorlar” **(Dağcı Cengiz, 1989:38).**

Sadık Turan Süleyman Aziz’in düşündüklerinin yanlışlığını, milli değerlerin emir ve kanunlardan yüce olduğunu ispatlamak için gece olunca Kerim’in koruduğu tankların yanına gideceğini bildirir. Süleyman Aziz ne yapsa da dostu inadından dönmez. Süleyman Aziz dostunun öldürüleceğinden korkarak ona askeri sır ilan parolası diyor. Sadık Tural ise inadından dönmez. Süleyman Aziz de gecenin karanlığında onun arkasınca gelir. Kerim karanlıkta birisinin yaklaştığını hissederek onu durdurmaya çalışır. Parolayı sorar. Sadık Tural ise parola yerine ana dilinde ona müracaat eder. Bu an Kerim bütün kanunları unutarak Sadık Tural’ı içtenlikle karşılar ve diyor: “Bereket versin Tatarca cevap verdin, teğmen arkadaş. Vallah az kala ateş edecektim.” Süleyman Aziz gelip Kerim’e kızdığına o komutanına şöyle cevap verir: “Müslüman’ca konuştu Süleyman ağa. Ateş edemezdim ya!” **(Dağcı Cengiz, 1989:49).**

Bu küçük olay birçok meselelere açıklık getirmektedir.

Sadık Tural hayatının bir anını böyle betimlemektedir: “...uzaklardan kulaklarıma iniltili

bir ses geliyor. Durup dinliyorum. Birçok fısıltı ve sesler içinden, neden bilmem, o ses bana, beni çağırıyor gibi geliyor” **(Dağcı Cengiz, 1989:85)**. Ses sahibini bulur. Bu ağır yaralı, ölüm ayağında olan bir Kazan Tatarının sesidir. O, Sadık Turan’a sanki son nefesinde vasiyet edir: “Harp etme... Bu zalim millet uğrunda kan dökme gardaş...Kazanda okudum, doktor oldum... 1935’te beni, canımdan çok sevdiğim çocuklarımdan ve karımdan ayırıp götürdüler...Hapse attılar... Niçin? Bilmiyorum. Altı yıl, G.P.U. zindanlarında çürüdüm. İki ay önce hapisneden alıp buraya getirdiler. İki Alman kurşunu karnımı deldi...Biliyorum, doktor fayda etmez gardaş, Dinle beni!.. Sen harp etme...”**(Dağcı Cengiz, 1989:87)**.

Sadık Turan cephede görüştüğü Kırgız Kılıçbay’dan da, gülle yağmuru altında komutanlarından ve Ruslardan gizli soydaşlarını etrafına toplayarak namaz kıldıran “Buharalı uzun boylu” Özbek aksakalından da, soydaşlarını Osman’ı, Cevdet’i, Halil’i çevresine toplayarak oları koruyan sert karakterli Mustafa Ağadan da, Berlin’den gelip de esir kampındaki Tatar, Kırgız, Özbek, Türkmen vb. Türküstanlı adı altında birleştirerek askeri birlik yaratmak isteyen Tokay Beyden, onunla aynı dili

konuşan, ama başka dini inançlı Karaimden de büyük sevgiyle bahsetmektedir.

Sonuç

“Korkunç yıllar” romanı Sadık Turan’la Cengiz’in diyaloguyla başlar. Romanda olayların devamı, Sadık Turan’ın adından verilen hatıralar Cengiz Dağcı’nın yaşadıkları olaylardır. Cengiz Dağcı, Sadık Turan’ı bir Türk sevdalısı, nasıl derler İsmail Bey Gaspıralı düşüncelerinin taşıyıcısı gibi verir. Sadık Turan’ın dilinden yazır: “...kampın en kenarında yüksek dağ eteğindeki üç barakada, üç Türk bayrağı! Evet, Türk bayrağı!!! Bütün bayraklardan yüksekte, bütün bayraklardan şanlı, bütün bayraklardan güzel üç bayrak!.. Türk bayrakları beni şaşırtmıştı. Evet, Türkler! Ama nasıl? Nereden? Hemen bayraklara koşmuştum, heyecan içinde Türk araştırıyordum. Üç baraka da ağızlarına kadar Türk doluydu. Genç, ihtiyar, çocuk, kadın, hepsi Türk, bizim Türkler, Kırımlılar..”

Soydaşlarını canı gönülden seven, Türklüğüyle gurur duyan yazar, işgalci Rusya’nın, Sovyetlerin temsilcisi gibi betimlediği Şişkov’un onu adım adım takip etmesine, “Onlar da insandı” romanında Kırım gibi cennete geldikten sonra oranın yerel

ahalisinden gördükleri iyimserliğin karşılığında onların evlerine sahiplenen, kendilerinin hapsine, sürgününe ve kurşuna dizilmesine çalışan Kala Mala ve İvanların (**Dağcı Cengiz, 1990**) olmasına rağmen Sadık Turan cephede ağır yaralı olan Rus Grişa'yı sırtına alarak askeri hastaneye kadar getirir.

Kala Mala ve İvan devletin yürüttüğü yanlış siyaset neticesinde doğma yurtlarından kaçkın olsalar da, Rusya'nın işgalcilik siyasetine hizmet etmekte. Onlar Kırım'ın cennet köşesini, bağlarını, tarlalarını dağıtmayı, “Müslümanların atını, ineğini, koyunlarını, keçilerini satarak on tane, elli tane domuz almayı” planlıyorlar (**Dağcı Cengiz, 1990:82**).

Cengiz Dağcı soydaşlarının esarete düşmesini ve kurtuluş yolunu böyle betimlemektedir: “Tatar milletini, tarihin her devrinde, tek bir vücut halinde yaşamış görüyorum. Bundan dolayı, gelecekte, benim milletim ya kuvvetli, sağlam ve büyük olarak yaşayacak, ya da bütün mahvolacak diye düşünüyorum” (**Dağcı Cengiz, 1989:139**).

Kaynaklar

1. Abdin Tofiq. (2011). Oralarda kimler var: Cengiz Dağcı, . “525-ci qezet”, 22 oktyabr, sayı 194(3510), seh. 7.

2. Dağcı Cengiz. (1989). Korkunç yıllar, 16. Basım, Ötüken neşriyatı.

3. Dağcı Cengiz. (1990). Onlar da insandı, 15. Basım, Ötüken neşriyatı.

4. Şamil Ali. (2011). Gözlenilen ölümün acısı veya Cengiz Dağcı dünyadan köçdü, “525-ci qezet”, 28 sentyabr, sayı 176 (3492), seh. 7.

5. Şamil Ali. (2011) Görkemli Kırım tatar edibi Cengiz Dağcı vatan torpağına tapşırıldı, “525-ci qezet”, 4 okyabr, sayı 180 (3496), seh. 7.

6. <http://yazarklub.org/?p=858>, Röyalarda ana ve küçük Elimcan

“Cengiz Dağcı – “Azerbaycan İlişkisi Bağlamında “Korkunç Yıllar” Romanındaki Azerbicanlı İmajı” məqaləsi Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat dergisinin 2014-cü il Nisan ayındaki 88-ci sayından çap olunmuşdur.

CENGİZ DAĞCI'NIN “KORKUNÇ YILLAR” ROMANINDA SOVYET İDOLOJİSİNİN İFŞASI

Özet

Bolşevikler Rusya'da darbe yapıp hükumete geldikten sonra Cengiz Dağcı Kırım'ın Qızılbaş köyünde doğdu. Sovyet hükümeti yeni doğmuş bebeğin beyninin beyaz bir kağıt gibi tertemiz olduğunu ve citti bir eğitim ile o beynin onların istediği kıvama geldiğini, yani bir çocuğu nasıl eğitirsen o şekil büyüdüğünü kabul eder. İlginçtir ki, Sovyetler gen hafızasını kabul etmezdi. Bu yüzden de Sovyetler Birliği'nde eğitime çok önem verilirdi. Eğitim ve propogandaya çok büyük paralar harcanırdı. Sovyet idyologları sosyalizmin kurulmasına engel olanların Çar Rusyası'ndan kalanlar olduğunu düşünürlerdi ve bu insanlar yok oldukça yerine Sovyet okullarında eğitim almış, Sovyet propogandası ile büyümüş yeni guşak gelecek ve ülkede her şey dört dörtlük olacak. Aslında bu insanları mangurtlaştırma isteğinden öteye gitmezdi.

Bilime zıt bu bakış açısının Cengiz Dağcı'nın örneğinde nasıl iflasa uğradığını görmek için yazarın “Korkunç yıllar” romanını incelemek yeterli. Şöyle ki, Cengiz Dağcı Sovyet okulunda eğitim almış, Sovyet propogandası ile bir ateist gibi büyütülmüş. Buna rağmen, Akmesit'de caminin minaresi yıkıldığı zaman lise öğrencisi olan Cengiz Dağcı buna sevinmez, aksine derinden sarsılır. Bunu yazar şöyle betimler: “Minare yıkıldı gitti, ben ne yıkılabiliyorum, ne de ayakda dura biliyordum. Kaçıyordum, kaçırıyordum. Nereye? Niçin? Bilmiyordum. Hayat benim için manasız bir kelimeydi. Sınıf, Süleyman, dışarıda evler, insanlar, mektep benim için birer hiçti. Minare devrileli, minaret ile birlikde, içimde beni yaşatan bir şey de yerle bir oldu”.

Sovyetler'de babanın, annenin suçuna, günahına çocukların katılmadığı, onların ebeveynlerinin suçu ile cezalandırılmayacağı propogandası yapılırdı. Ama Cengiz Dağcı babası göz altına alındığında onun da okula gitmesi yasaklanır.

Cengiz Dağcı romanda sanki günlük yaşamından, hatıralarından söz eder. Ama bunların her birisi Sovyetlerin ikili standartlarını göz önüne sermekte. Sovyetlerde durmadan Rusya Bolşevik hükümetini kurduktan sonra hızla geliştiği, sosyal adaletin kurulduğu propogandası yapılmakta idi.

Köylülere, amelelere haklarının verildiği söylenmekte idi. Hatta dünyadaki ihtiyaç sahiplerine Sovyetler Birliği'nin yardım ettiği fikirleri de empoze edilirdi. Oysa ki, memleketin durumu Cengiz Dağcı kaleminden şöyle betimlenir: “Şallı kadınlar, eski püçkü, yamalı elbiseler içinde, değnek gibi ince kolcukları ayazda moralmış çocuklar şosede kamyonlar bekliyordu”. Bu sadece Kırım'da değil Sovyetlerin her yerinde köylünün, amelenin yaşam tarzı idi.

Cengiz Dağcı ülkenin durumunu şöyle özetler: “Geçim çok zordu. Fakat biz çok bir şey istemiyorduk. Akşam bir lokma, sabah bir lokma ekmek, bir bardak su, bazan kuru pekşimet çorbası bize yeterdi”.

Cengiz Dağcı romanında sadece inandırıcı cümlelerle Sovyetlerde insan haklarının nasıl mahvedildiğini, küreselleşme adı altında nasyonalizm politikasının yapıldığını, memleketin korku ile idare edildiğini okuruna anlatmayı başarmış.

Anahtar kelimeler: Cengiz Dağcı, mangulaştırma politikası, sosyalizm, gen mirası

Giriş

Halkımızın zor günler yaşadığından söz edildiği zaman çoğu kez sömürgecileri, güçlü devletlerin yaptığı politikalı suçları. Kendi suçlarımızı ise hiç

görmeyiz. Tarih kitaplarını okuduklarında, dünyanın gidişatına göz attığımız zaman az gelişmiş halkların da uzun süre sömürgecilere karşı savaştığını onları geri çekilmeğe mecbur bıraktığını görürüz.

Kırım türkleri sürgünden geri dönerek kendi vatanlarında toparlanıncayadek Rusya yeniden işgal ederdi. Aslında onların bu tür zor duruma düşmesinin 250 seneye yakın zamandır ki, işkence görmelerinin bir nedeni yabancı güçler ise diğer sebebi de dedelerimizin yaptığı yanlışlıklardır. 18. Yüzyılda dünyada endüstrinin hızla geliştiği bir zamanda Kırım'da da, Osmanlı, Sefevi devletlerinde halk derin uykuda idi. Tarihi geçmişi ile gururlanır tüm gücnü ve enerjisini iç savaşa, kendi kardeşlerini güçsüzleştirmeğe harcarlardı. Kırım'da iç çatışmaların derinleştiğini gören Rusya devleti önce bölgeyi Osmanlı'nın etkisi sınırırından çıkarmaya çalıştı.

Kırım'ın içinde de bunu isteyen güçler yeterince olduğundan Rusya hiç zorluk çekmeden işgal etti. Bölgede iki hükümetlilik kurdu. Sonra da bölgeye asgeri birlik yollayarak Rusya topraklarına kattı. Binlerce insan öldü, onbinlerce aile dağıldı. Güneye doğru göçler başladı. Bölgede zaten zayıf olan endüstri tamamen dağıldı.

Dün Rusya yanlışı olanlar ve onların evlatlarının bir kısmı kandırıldıklarını anlayıp yeniden Rusya aleyhinde toplanmaya başladılar. Bu çatışma 130 seneden çok sürdü. Binlerce Kırım Türkü öldürüldü, sürüldü, insanlar kendi torpaklarından kaçmaya mecbur kaldı. Nüfusun doğal artımı azalmaya başladı. Bu Rusya'nın işine geliyordu. Çünkü boşalmış yerleri Ruslarla doldurmakta idi.

20. Yüzyılın başlarında Rusya'nın her yerinde olduğu gibi Kırım'da da sınıf ayrımcılığı derinleşmeğe başlar. Kırım türklerinden de Kommunizm idyolojisinde, sosyal beraberliğe uyanlar yeniden Rusya'nın yanında yer aldılar. Rus Bolşevikleri Kırım'ı yeniden işgal etdiler. Savaşlarda, açlık vehastalıktan yüz binlerce insan öldü. Kommunistler ise bütün zorlukların geçici olduğu vaadini veriyorlardı. Cengiz Dağcı da cennet gibi bir memleketde, cehennemi yaşayan bir ortamda doğdu.

1.Cengiz Dağcı'nın Sovyet siyasetinin iç yüzünü açma metodu

Sovyetler durmadan insanların fakirlikle yaşamasının, hukuklarının çөгünmesinin, bakışaçılarının kısıtlı olmasının nedeninin sömürgeci güçlerin olduğu propogandasını yaparlardı.

Onlar kisasürede mahv edilirse toprağın köylünün, çalışan sınıfının olacağını ve insanların refah içinde yaşayacağını söylerler. Bolşevikler öldürdükleri, sürdürdükleri ülkeden kaçmaya mecbur bıraktıkları zenginlerin mal varlığını köyülelere dağıttı. Ama köylünün bu torpağı tekbaşına ekmek becerinin ekin aletlerinin olup-olmadığı ile ilgilenmedi. Yapılan bu işlemler beklenen sonucu vermez. Mahsül bolluğu yerine açlık başlar.

Cengiz Dağcı'nın da ailesi vakti zamanında Rusya zenginlerinin dinlenmek için geldiği Gurzuf kasabası yanlığındaki Kızıldaş köyünde yaşar ve küçük bir toprak araziyi ekmekle geçimlerini sağlardı. Bolşevikler hükümeti ele aldıkları ilk gün, yani 1917 yılı Ekim'in 26'da (yeni teqvimle Noyabrın 8-de) "Toprak hakkında dekret" verilir (**ASE, 1984:527: 8. cild**). Bu dekretten sonra insanların yüzyıllar boyu ettikleri torpaklar ellerinden alınıp dağıtıldı. Köylülerin bir kısmı o toprakları ekmeğe yeni-yeni alışmışlardı ki, topraklar ellerinden alınıb kollektiv çiftlik-kolhoz kuruldu. Kolhozların sözde gönüllülük prensibi ile kurulduğu söylene de, aslında zoraki kurulmuştu. Torpağını, malını, mülkünü, ekin aletlerini kolhoza vermeyen binlerce kurşuna dizilmiş, sürülmüş, haps edilmişti. Yönetimin ana prensibi zorakilik

olduğundan pırlanlı çiftçilik adına plansızlık olduğundan ülkeyi açlık, hastalık sarmıştı. Sonuçta on milyonlarca insan mahv olmuştu. Bütün bu olaylar 11-12 yaşlı Cengiz'e öylesine ağır darbe olmuş ki, yazar bu olayları ömrünün sonuna kadar unutmamıştı. Eserlerinde tekrar-tekrar bu konuya değinmiştir.

“Sovyetlerde durmadan Rusya Bolşevik hükümetini kurduktan sonar hızla geliştiği, sosyal adaletin kurulduğu propogandası yapılmakta idi. Köylülere, amelelere haklarının verildiği söylenmekte idi. Hatta dünyadaki ihtiyaç sahiplerine Sovyetler Birliğinin yardım ettiği fikirleri de empoze ediliyordu. Oysa ki, memleketin durumu Cengiz Dağcı kaleminden şöyle betimlenir: “Şallı kadınlar, eski püçkü, yamalı elbiseler içinde, değnek gibi ince kolcukları ayazda moralmış çocuklar şosedde kamyonlar bekliyordu” **(Dağcı Cengiz, 1989:14)**.

İnsanların durumu felç olmuştu. Yazar bir cümle ile onu şöyle anladır: “Geçim zordu. Fakat biz çok bir şey istemiyorduk. Akşam bir lokma, sabah bir lokma ekmek, bir bardak su, bazen kuru peksimet çorba bize yeterdi” **(Dağcı Cengiz, 1989:14)**.

1.1. Sovyet döneminde insan hakları

Bolşevikler'in hükümete geldikleri ilk günden verdikleri kararlardan biri de "Emekseverlerin ve sömürülen halkların hukuk beyannamesi" oldu (ASE, 1984:528: 8. cild). 1918 yılı Ocak ayında 3. Genel Rusya Sovyetler kongresinde kabul edilmiş bu kanunda halka çok vaatler verilir. Vicdan özgürlüğünden söz edilir. Sovyet basını durmadan ebeveynlerin suçu yüzünden evlatların cezalanmayacağını söylese de, tam tersini yaparlardı. Nasıl mı? Bu soruyu Cengiz Dağci babası göz altına alınmış Sadık'ın dilile anlatır. Sadık "Annesi kadar sevdiği öğretmeninden nasıl kırıldığını" yazar "Korkunç yıllar" şöyle betimler:

"Ama kimseye bakmıyor, yüzü hiç gülümsemiyordu (yani öğretmen Safiye-A.Ş.H.). Yanıma geldi, bir süre sessiz durduktan sonra:

Ayağa kalktım. Sınıfın açık pençeresinden bahçeye bakarak, sözüne devam etti:

- Bugünden sonra senin okula gelmen yasak edildi. Çünkü...Anladın mı Sadık?

- Anladım, dedim ve öğretmeninimiz Safiye'nin de mektep gibi içimden koparılıp atıldığını hiss etdim".

Mektepten ayrıldıktan iki hafta sonra Muharrem çeşmesi yanında öğrencisi ile karşılaşan Sefiye muellim deyir:

“- Bir dakika... Güyümleri yere burak Sadık.

Dedigini yaptım. Avucumun içine bir deste kağıt para sıkıştırdı:

- Bunu annene ver, Sadık. Ama kayb etme, sakın”.

Sadık’ın hakkını savunmadan korkan, içini rahatlatmak için ona para veren öğretmen Safiye hakkında Cengiz Dağcı yazır:

“İki ay sonra köye gene Kazaklar (A.Ş.) geldiler. Gidererken, köyün yarı ahalisini de beraberlerinde götürdüler. Öğretmen Safiye de o götürülenler arasında idi” **(Dağcı Cengiz, 1989:13)**.

Sovyetler özgürlük adı altında insanların bütün haqlarını tapdalayırdı. Min illik geleneye, inanca saygı göstermirdi. İslam inancında başkasının malına-mülküne göz dikmek şöyle haram sayılır. Bolşeviklerin hükümete gelişi ise bunları bir anda mehv etdi. Cengiz Dağcı Sadık’ın dilinden deyir: “Evimize Varonejli bir Rus ailesi yerleşmişti. Evin önündeki meşeler devrilmiş, ahşap kalbon merdiven kesilmişti. Eşik tahtasını kütük yerine kullanıyorlardı. Bahçemizi bakımsız, berbat bir halde buldum.” **(Dağcı Cengiz, 1989:15)**.

Neinki Rusyada yaşayanların, hetta dünyanın heryerindeki ezilenlerin, hüququ tapdananların hüququnu qorumağı ved eden kommunistlerin günahsız hebs edilen, heç bir suçu olmadayına göre hebsden azad edilen bir insanın taleyi şöyle tesvir edilir: “Babam hapishaneden çıktıktan sonra iki hafta, işsiz, sokaklarda dolaşmış. Açlıktan şişmege başlamış, Bir gün, çarşıda, taşlar üstünde yattığını gören bir Müslüman, ona acımış da evine götürüp yedirmiş, giydirmiş. Kendi evine kalabalık ailesi ancak sığabildiginden, babama, evine bitişik bir kümseste yer vermiştir” **(Dağcı Cengiz, 1989:15)**.

Cezalanan, ölüme tehrik edilen yalnız Sadıkın babasıdır mı? Hayır! Onun ailesinin taleğine yazar şöyle göz atır: “Yakacağımız kalmadı. Ne odun, ne kömür. Komşumuz Mehmet Ağa son tezegini getirdi. Bütün gün yakıp tükettik de küçüğe bir kasa su bile ısıtamadık!” **(Dağcı Cengiz, 1989:15)**. Nisan başlarında küçüklerin ikisi birden hastalandı. Esmacığı Nisanın sonunda gömdük. Tam iki hafta sonra küçük, melek yüzlü, kıvrırcık saçlı Sabirciyi de kömüp kardeşi Esman’ın yanına bıraktık” **(Dağcı Cengiz, 1989:16)**.

Sovyetlerin tüm baskılarına rağmen iyiliksever insanlar zor durumlarında insanlara yardım ederler. Bu insanlardan biri de eski erkeklerden Yaltalı Niyazi Efendidir. “Eski erkekler” deyimi aslında

geri kalmışlık, mühafazakarlık anlamını içerir. Yenilik, yeniliğe can atma isteiyi anlamında kullanılır. Bolşevikler gelişleri ile yenilik adı altında o kadar haksızlıklar adaletsizlikler yaparlar ki, insanlar eskinin özlemini duyar. Eskilik kendi negatif anlamından çıkarak pozitif anlam kazanır. Doğruluk, dürüstlük adaletlilik, cesaretlilik gibi iyi özellikleri içerir. Yaltalı Niyazi de böylerinden. Sovyet okulunda çalışsa da, Sovyet kanunlarından haberdar olsa da, geleneğe bağlı, vicdanının sesini dinleyen birisidir.

Yaltalı Niyazi efendi hakkında yazar Sadık'ın babasının dilinden şöyle anlatır: “Ben, kayabaşı orta okuluna gittim, konuştum. Müdürü, Yaltalı Niyazi Efendi'dir. Eskilerdendir...Açık konuştum. Benim mahpusta yattığımı söyledim. Siz bunlardan kimseye bahs etmegin, - dedi. Sadık'ı ise ders yılı bana yollayın, kendim imtahan edecem” (**Dağcı Cengiz, 1989:18**).

1.2.Sovyetlerin vicdan azadlığına ikili münasibeti

Rusya işgal ettiği arazilerde İslam'ı zamanla unutturarak halkı Hristiyan etmek, sonra ise Ruslaştırmak için çeşitli planlar gerçekleştirirdi. Planlar da etap-etap gerçekleştirilirdi. Bu etabın en

belirgin özelliđi hükümetin Müslüman imamlarını ele almak ve kendine tabe etmek amacı ile Hristiyanlıktaki kilise kuruluna benzer İslam dini kurumu kurmak politikası ile alakalı idi. 29 Kasım 1832 yılında çarın Senata gönderdiği mektupta Kafkasya Müslümanların dini işler kurumu hakkında gerekçe hazırlanması teklif edilir. Kafkasya canişini knyaz Vorontsov'un emri ile 1849 senesinde Dış İşler bakanlığının çalışanı N.Hanikov "Müslüman ruhanilerin organizatörü hakkında gerekçe" projesini hazırladı. Layihe bütünlüđle beyenilse de, Kırım Savaşı projenin gerçekleşme sürecini aksatır. 1864-cü ilde hemin işi devam ettirmek için yeni komissiya yaradıldı, yerli şie ve sünni mezheplerinin nümayendeleri de komissiyanın ter kibine qatıldılar. Hazırlanan telimatlar Müslüman ruhanilerinin vezifelerini, hüquq ve imtiyazlarını, dünyevi hükümetle münasibetlerini tenzim edirdi. 1867-ci ile qeder hükümetden yalnız şeyhülislam ve müfti maaş alırlardı, oysa bu seneden itibaren diđer yüksek rütbeli Müslüman ruhanileri de maaş almağa başlar.

Bölşevikler hükümete geldikde ise tamamen farklı bir yol seçtiler. Rusya yöneticilerinin 300 yıl içinde gerçekleştiremediğini kısa bir zamanda gerçekleştirmeye çalıştılar. Bunun için de hükümet

ilk günden dinin devletten ayrıldığını ilan ettiler. Az sonra ise dini ayinlerin icrası yasaklandı. Bununla da yetinmez, dini mabedler zorakilik ile yıkılmaya başlar.

Vicdan özgürlüğünün korumacısı rolünü üstlenen Sovyet memurları yaptıklarının insanların meneviyyatına nasıl ağır darbe vurduğunu düşünmek dahi istemezlerdi. Sovyet okulunda eğitim almış, Soyey terbiyesi görmüş, aslında ateyist ruhlu olmalı mekteplinin iç dünyasını Cengiz Dağcı şöylebetimler: “Bazan, ders sırasında minareye bakar, dalardım; bazan hocamın sualini bile duymazdım, o zaman yanımda oturan Süleyman, dirseyi ile dürterdi beni.... Derslerimiz de dine karşı olmasına, mektepte dinsizliği, komünizm ideallerini öğrenmemize rağmen ben ruhumla minarenin bir parçasıydım” **(Dağcı Cengiz, 1989:19)**.

Caminin uçurulmasının okul yaşındaki çocuğa etkisini ise yazar şöyle betimler: “Yeşilliklerin arasında göğe, renksiz bir duman yükseliyordu. Ben bütün benliğimle hala demin içinde sallanan o şeyin esiriydim. Minare yıkıldı gitti, ben ne yıkılabiliyor, ne de ayakta dura biliyordum. Kaçırıyordum, kaçırıyordum. Nereye? Niçin? Bilmiyorum. Hayat benim için manasız bir kelimeydi. Sınıf, Süleyman,

dışarı evler, insanlar, mektep benim için birer hiçti. Minare devrildi, minareyle birlikte, içimde beni yaşatan bir şey de yerle bir oldu. Sınıftan nasıl çıktığımı bilmiyorum, merdivenleri nasıl indiğimi hatırlamıyorum. En çok hatırladığım, şehrin sokaklarında, alnımdan, yanaklarımdan terler aka aka koşmamdır. Evimize gider ditmez annemin ayaklarına sarışdım. Annem, zavallı annem, ne olduğunu bilmiyordu. Durmadan gözlerimden öperek:

--Söyle yavrum, söyle, deye ağlıyodu.

Ben hiçbir şey söyleyemiyordum, ağlıyamıyordum bile. Ertesi gün babam beni doktora götürdü... (Dağcı Cengiz, 1989:21).

Cengiz Dağcı okulu Sadıkin dilile Sovyetlerin vicdan azadlığı şuarını şöylece puça çıkarır.

1.3.Sovyetlerin küreselcilik propogandası ve gerçekler

Sovyetler Birliği'nde en çok propogandası yapılan meselelerden biri de küreselcilik idi. Metbuatda, radyoda, toplantılarda her gün bu konu terennüm edilirdi. Şöyle bir fikir uydurulmuştu ki, SSCB'de tüm halklar beraber ve kardeş gibi yaşar. Hayatın gerçeği ise tamam başka idi. Cengiz

Dağcı 1938. yılı kışında Odesa orta kumandan okulunda okumaya başladıkları yılları ve sonraki yılları şöyle betimler: “Her sözüümüz, her düşüncemiz onun şahsı malı gibiydi (komissar Şişkov-A.Ş.). Onun bize saatlerce Marksizmi öğretmesi, Batı kapitalizmin çürüklüğünü, dünyada ezilen proleterlerin Sovyetler Birliği’nden, Kızılordu’dan kurtuluş beklediklerini anlatmakla kalmıyordu. Bazan bana, yüzünü gizlediği o maksat kalbimize girip bütün hisslerimizi söndürmek; beynimize girip bütün düşüncelerimizin sahibi olmak ister gibi geliyordu. Birkaç Azerbaycanlı, birkaç Kırgız, tatar bir araya geldiğimiz zaman aramıza sokulup gülümseyerek ne konuştuğumuzu, neden bahs ettiğimizi sorardı. Her türlü behanelerle yalnız Rusca konuştururdu bizi. Bazan guya şaka niyetiyle, yurttan gelen mektuplarımızın nece yazıldığına bakmak isterdi **(Dağcı Cengiz, 1989:38)**.

9 ağustos 1940 yılında Odesa orta kumandan okulundan teğmen rütbesile mezun olub da 1941 yılın baharında Akkerman yakınlarında bir kampusta oldukları günleri yazar şöyle anlatır: “Köylülerin tarlasını, ekinini çiğniyoruz. Etrafın köylüleri bize dost gözüyle bakmıyorlar. Polituruklar da bizi ahaliye yaklaştırmıyorlar. Yeni

“kurtarılmış” yerlerde komünizm düşmanları var diyorlar. Tanklara yaklaşan köylüleri tutup-tutup kampa götürüyoruz. Sonra N.K.V.D. askerleri gelip onları alıyorlar. Na tarafa götürüyorlar bilmiyorum. Köylüde öyle bir korku var ki, bana 1932-1936 yıllarında bizim köylülerden sürülmüş insanları hatırlatıyor” **(Dağcı Cengiz, 1989:39)**.

Elifbanın değişmesinin etkisini ise yazar şöyle betimler: “O fırtınaları yumruklarımı sıkıp ağzıma sokarak, içimde boğmak istiyorum; boğamıyorum. Onlar beni boğuyorlar. Yavaş-yavaş yanaklarımdan süzülen gözyaşlarıyla nihayet sakinleşir gibi oluyorum. Ne zamana kadar? Bilmiyorum.

Gazetelere bakıyorum. Hep tatar sözleri, Tatar kelimeleri Rus harifleri ile yazılmış... O heriflere bakdıkça, kendi dilimden; annelerimizin, mini-mini yavrularına ninni söylemek için kullandıkları o tatlı dilden nefret ediyorum adeta. O yazılar öyle çirkin, öyle kaba ki!... **(Dağcı Cengiz, 1989:43)**.

Rusya hakkında Cengiz Dağcı'nın geldiği sonuç şöyle: “Torpak çok, ekmek yok; asker çok tankımız yok; siğaramız var, kibridimiz yok. Her şey tamam olursa Rusya da Rusya olmazdı...” **(Dağcı Cengiz, 1989:62.)**.

2. Cengiz Dağcı'nın “Korkunç Yıllar” Romanında Milli Meseleye Baxış

Cengiz Dağcı bütün varlığıyla milletçi bir yazardır. Lakin onun milliyetçiliği günümüzde “milliyetçilik” terimine verilen izahdan farklıdır. Günümüzde “milliyetçilik” terimiyle “şövenizm” terimi arasındaki sınırı belirlemek çok zordur. Cengiz Dağcı'nın milliyetçiliğinde başka halkları ezmek, mahvetmek, onları alçaltmak ve ya köle haline getirmek amacı yoktur. Onun milliyetçiliğinin arkasında ezilenlerin, haksızlığa uğrayanların savunulması durur. Onun milliyetçiliği halkı işgalcilere, zalimlere karşı mücadeleye seslemektir. Düşündüklerini de edebi detaylarla inandırıcı bir dille okuyucuya iletir.

Yazara göre ana dili, milli değerler bütün kanunlardan, kurallardan ve yasaklardan daha yüksektedir. Milli değerlere dayanmayan kanun ve kurallar bozulmaya mahkumdur. Bunu küçük bir olaydan da anlayabiliriz.

1938 yılının kışında Odessa'da orta komandan okulunda okumaya başlayan Sadık Turan'ı ve arkadaşlarını Romanya sınırına yakın bir yere götürürler. Bu o zaman idi ki, SSCB Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rusya'yı işgalden kurtarmak adı

altında Faşist Almanya'sı ile gizli görüşler yaparak dünyayı yeniden bölüştürmeye başlamışlardı.

Sadık Turan üç ay sınır bölgesinde kaldıktan sonra yeniden Odessa'ya döner. 1940 yılının 9 Ağustos tarihinde sınava girerek teğmen rütbesi alır. “Bir hafta dinlendikten sonra 57. tümenden 94. taburun ikinci bölük kumandanlığına tayin edilen” Sadık Turan'ı ve “aynı taburun içincü bölük kumandanlığına getirilen arkadaşı Süleyman Azizi de” **(Dağcı Cengiz, 1989:38)** 1941 yılın baharında Akkerman yakınlığındaki bir kampa getirirler. SSCB Almanya ile gizli anlaşma esasında yeni topraklar işgal etse de, kazandıklarından ne o razı kalmıştı, ne de Almanya. Ona göre de her ikisi hızla silahlanır, sınır hattına ordu getirir, yeni savaşa hazırlanıyorlardı. Savaşa yalnız çok askeri teknik getirerek hazırlanılmıyordu. Asker ve zabıtlar arasında da ciddi ideolojik propaganda yapılıyor, Rus olmayanlar yoğun denetim altına alınıyorlardı.

Sadık Turan bu olayı böyle hatırlamaktadır: “Birkaç Azerbaycanlı, birkaç Kırgız, Tatar bir araya geldiğimiz zamanlar aramıza sokulup gülümseyerek ne konuştuğumuzu, neden bahsettiğimizi sorardı. Her türlü bahanelerle yalnız Rusça konuşurdu bizi. Bazen güya şaka niyetiyle, yurttan gelen

mektuplarımızın nasıl yazıldığına bakmak isterdi”
(Dağcı Cengiz, 1989:38).

Böyle gergin günlerde iki dost, Süleyman Aziz’le Sadık Tural ana dili, milli mesele konusunda tartışırlar. Süleyman’a göre işgalciler halkların ve milletlerin beyinlerini yıkamış, onları mankurta, kendi emirlerini yerine yetiren kölelere çevirmişler. Sadık Turan ise böyle düşünmüyor. Ona göre ana dilinin şirinliği, milli değerler işgalcilerin yüzyıllar boyu yaptıkları tebligattan da, onların koyduğu kanunlardan da üstündür.

Süleyman Aziz fikirlerini ispatlamak için onun bölüğünde olan Kerim’i böyle betimlemektedir: “Bunu cahil bir köylüye anlatabilir misin? Geçen hafta benim bölüğe bir er verdiler. Dördü Kırgız, biri bizim vatanış, adı Kerim. Üsküt köylüsü. Finlandiya savaşında bacağında yaralanmış. Ordu disiplini iliklerine işlemiş... Bu akşam, tankların bulunduğu meydanda nöbet tutuyor. Herif karacahil, öldür derlerse öldürürüm, yak derlerse yakarım diyor. Ben politikadan anlamam, yazı bilmem, ama göğsüme bak, diyor, iki madalya kazandım, biri Kızılbayrak, o biri Kızılyıldız, diyor. Bu gibi şeyleri ona nasıl anlatırsın? Gazeteler Rusça mı çıkıyor, Tatarca mı, onun için hepsi bir. Dilin önemi yok

onun için. O yalnız emir bilir. Emiri ise biz değil Ruslar veriyorlar” (**Dağcı Cengiz, 1989:38**).

Sadık Turan Süleyman Aziz’in düşündüklerinin yanlışlığını, milli değerlerin emir ve kanunlardan yüce olduğunu ispatlamak için gece olunca Kerim’in koruduğu tankların yanına gideceğini bildirir. Süleyman Aziz ne yapsa da, dostu inadından dönmez. Süleyman Aziz dostunun öldürüleceğinden korkarak ona askeri sır ilan parolası diyor. Sadık Tural ise inadından dönmez. Süleyman Aziz de gecenin karanlığında onun arkasınca gelir. Kerim karanlıkta birisinin yaklaştığını hissederek onu durdurmaya çalışır. Parolayı sorar. Sadık Tural ise parola yerine ana dilinde ona müracaat eder. Bu an Kerim bütün kanunları unutarak Sadık Tural’ı içtenlikle karşılar ve diyor: “Bereket versin Tatarca cevap verdin, teğmen arkadaş. Vallah az kala ateş edecektim”. Süleyman Aziz gelip Kerim’e kızdığına o komutanına şöyle cevap verir: “Müslüman’ca konuştu Süleyman ağa. Ateş edemezdim ya!” (**Dağcı Cengiz, 1989:49**).

Bu küçük olay birçok meselelere açıklık getirmektedir.

Sadık Tural hayatının bir anını böyle betimlemektedir: “...uzaklardan kulaklarıma iniltili

bir ses geliyor. Durup dinliyorum. Birçok fısıltı ve sesler içinden, neden bilmem, o ses bana, beni çağırıyor gibi geliyor” **(Dağcı Cengiz, 1989:85)**. Ses sahibini bulur. Bu ağır yaralı, ölüm ayağında olan bir Kazan Tatarının sesidir. O, Sadık Tural’a sanki son nefesinde vasiyet edir: “Harp etme... Bu zalim millet uğrunda kan dökme gardaş...Kazanda okudum, doktor oldum... 1935’te beni, canımdan çok sevdiğim çocuklarımdan ve karımdan ayırıp götürdüler...Hapse attılar... Niçin? Bilmiyorum. Altı yıl, G.P.U. zindanlarında çürüdüm. İki ay önce hapishaneden alıp buraya getirdiler. İki Alman kurşunu karnımı deldi...Biliyorum, doktor fayda etmez gardaş, Dinle beni!.. Sen harp etme...” **(Dağcı Cengiz, 1989:87)**.

Sadık Turan cepheye görüştüğü Kırgız Kılıçbay’dan da, gülle yağmuru altında komutanlarından ve Ruslardan gizli soydaşlarını etrafına toplayarak namaz kıldıran “Buharalı uzun boylu” Özbek aksakalından da, soydaşlarını Osman’ı, Cevdet’i, Halil’i çevresine toplayarak onları koruyan sert karakterli Mustafa Ağadan da, Berlin’den gelip de esir kampındaki Tatar, Kırgız, Özbek, Türkmen vb. Türküstanlı adı altında birleştirerek askeri birlik yaratmak isteyen Tokay Beyden, onunla aynı dili konuşan, ama başka dini inançlı Karaimden de büyük sevgiyle bahsetmektedir.

Cengiz Dağcının kitabın sonunda “Düşmanım kim?” sorusuna verdiği cevap bir ittihamnameni hatırlatır. O yazır: “Siz değilmişiniz Şişkov! Yalanla dolanla memleketimi istila ettiniz. Himayenize girmekle topraklarımız, malımız, mülkümüz, dinimiz korunacak diye, sizden öncekiler söz verdiler. Teslim olduk. O millet, yurdunu her şeyden çok sevdiğinden teslim oldu. Silahlarımızı bıraktık. Ya siz? Memleketimize girdiğiniz günden beri o topraklar kan içinde. Minarelerimizi devirdiniz. Su kemerlerimizi, çeşmelerimizi, heykellerimizi, mermer saraylarımızı atlarınıza ahur yaptınız. Müezzinlerimiz ezan okumak üzere minarelere çıktıkları vakt, sarhoş askerleriniz eğlenmek için kalplarını nişan alma talimi yaptılar.

Hey Şişkof, Şişkof! ... Düşmanımız asıl siz değilmisiniz? Ömürlerinin son günlerini duayla, namazla geçirmek isteyen ihtiyarlarımızı, seksenlik ninelerimizi, hayvan vagonlarına doldurup haftalarca pislik, sidik içinde Sibiryaya taşıyanlar siz değil miydiniz?

... 1932 yılın yazıydı. Kırım'ın kıyı köylerinde kan gövdeyi götürüyordu. Bağında, bahçesinde, bir avuç tarlasında çalışan babalarımızı sarhoş askerleriniz önlerine katmış, tüfenklerinin dipçekleriyle bellerine vura-vura Yalta'ya sürüyorlardı. Hiç unutmam, o zamanlar daha on üç

yaşlarında bir çocuktum. Babamla, gizlice, dağlardan keçip Yalta'ya gitmiştik. Uzaklardan, toprağından ayrılan millete gözlerimiz yaşararak bakıyorduk. Bu manzarayı bir vahşi, orta Afrikalı zenci bile görecekti olsa, tüyleri diken diken olurdu” (Dağcı Cengiz, 1989:252-253).

Sonuç

Bolşevikler hükümeti ele aldıktan sonra çar Rusyası'nın varisi olmadıklarını belirterek insanlara mutluluk vaadi verdiler. Bu vaadlerin yalan olduğunu gören, ona karşı direnenler sırasında Cengiz Dağcı da vardı. O, Sovyetlerin yıllarla büyük paralar hesabına yaptığı propogandayı küçük ve sade cümleler ile çürütürdü. Bu yüzdendir ki, Sovyetler çökünceyedek Cengiz Dağcı'ya düşmanca yaklaşıldı. Daha sonra ise Rusya da bu düşmanlığı sürdürmeğe devam etti. Çünkü yazarın küçük ve anlaşılır cümlelerinde dünyaya atom silahı ile meydan okuyan Rusya korkuyor.

Kaynaklar

1. Dağcı Cengiz.(2011). Korkunç yıllar, Ötüken neşriyatı, 16 basım, Ankara.
2. Hüseyinoğlu Ali Şamil. (2014) Cengiz Dağcı – Azerbaycan İlişkisi Bağlamında “Korkunç

Yıllar” Romanındaki Azerbicanlı İmajı, Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat dergisi, Nisan sayı 88, seh.http://www.kardeskalemler.com/-nisan2014/korkunc_yillar_romanindaki_azerbaycanli_imaji.htm

3. Şamil Ali. (2011). Gözlenilen ölümün acısı ve ya Cingiz Dağcı dünyadan köçdü. “525-ci qezet”, 28 sentyabr, sayı 176(3492), seh. 7. <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=33721&type=1>, <http://www.anl.az/down/meqale/525/2011/sentyabr/201470.htm>

4. Şamil Ali.(2012) Qırım sevgisi, QCİ “Qırımdevoquvpedneşir” neşriyyatı, Simferopol, , 200 seh.

“Cengiz Dağcı’nın “Korkunç Yıllar” Romanında Sovyet İdolojisinin İfşası” məqaləsi Uluslararası Cengiz Dağcı sempozyumun Bildiri kitabında (Hazırlayanlar: Hürcan Ankay, Deniz Depe), 16-17 Mayıs 2017, Eskişehir, səh.159-164.) çap olunmuşdur.

ÜZÜNÜ GÖRMƏDİYİM DOST – ŞAKİR SƏLİM

İnternetdə oxudum ki, görkəmli Kırım tatar şairi, ictimai xadim, tərcüməçi Şakir Səlim 2008-ci il noyabrın 18-də dünyasını dəyişmiş və bir gün sonra onun cəsədini Akmes-

citdə (Simferopolda) torpağa tapşırılmışlar. Uzun müddət nə edəcəyimi qərarlaşdırı bilmədim. Ölümünün qırxıncı günü evimizdə ona ehsan məclisi təşkil etdim. Dostlarımla birlikdə Şakir Səlimin (Səlimov) ruhuna fatihə oxuduq. Orada təklif etdilər ki, yaxşı olar şairi Azərbaycanlı oxuculara tanıtmaq üçün xatirə və düşüncələrimi yazıb çap etdirim. Bununla da uzaq düşmüş ellərimiz orada nələr baş verdiyi haqqında bilgi vermiş olum. Həm də Türk xalqı bir millətsevər və vətənpərvər övladını itirdiyindən xəbər tutsun.

Şakir Səlim Kırımında doğulsa da, 66 illik ömrünün 47 ilini Özbəkistanda keçirib. Uşaq ikən anasını itirən Şakirə Özbəkistan ikinci ana, ikinci

vətən, birinci müəllim, birinci ustad olub. O qələm tutmağı da, yazıb-oxumağı da, şeir yazmağı da, mübarizə aparmağı da burada öyrənib. Özbək ədəbiyyatından bəhrələndiyi kimi, öyrənib və bildiklərini də Özbək gənclərinə öyrədib.

Mənim isə onunla tanışlığımın 20 illik bir tarixi var. İş elə gətirdi ki, ötən 20 ildə bir dəfə də olsun görüşə bilmədik.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Naxçıvan Vilayət Komitəsinin, Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin orqanı “Şərq qapısı” (qəzetin 1980-90-cı illərdə Rus dilində əlavəsi çap olunduğundan həmin illərdə “Sovet Naxçıvanı” adlanırdı) qəzetində müxbir işləyəndə bir qrup tanışım razılaşmışdıq ki, bizə yarı zor, yarı xoş abunə yazdırılan rusdilli mərkəzi mətbuatdan əlavə hər birimiz müttəfiq və muxtar respublikaların qəzet və jurnallarına da abunə yazılaq. Bu qəzet və jurnalları da oxuyub, bir-birimizə ötürək və ya maraqlı yazılar haqqında bir-birimizə bilgi verək.

Mənim abunə olduğum nəşrlər arasında “Yıldız” jurnalı da vardı. Özbəkistan KP MK-nın qərarıyla 1976-cı ildən Daşkənddə sürgündə yaşayan Kırım tatarlarının ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnalı nəşrə başlamışdı. Əvvəllər Özbəkistan

Yazıçılar Birliyinin orqanı kimi ildə iki dəfə nəşr olunan “Yıldız”ın 1980-ci ildən ildə 6 sayı, yəni iki ayda bir çap olundu. Şakir Səlimin şeirlərini də ilk dəfə bu jurnalda oxumuşdum. Türk şeir ənənəsini yaşadan, daim yeniliyə can atan, Avropa və Rus şairlərindən ustalıqla bəhrələnən şairin şeirləri xoşuma gəlmişdi. Yaxşı bilirdim ki, Kırımlı ədiblərin üzərində güclü sensor nəzarəti var. Onlar nəinki sürgün olunduqlarını, Kırımdan gədiklərini dilə gətirə bilirdilər, hətta şeirdə dənizdən söhbət gedəndə belə sensor əməkdaşları “Siz burada Qara dənizi yada salır, xalqa sürgün olduğunu xatırladırsınız”, - deyərək tez həmin parçaları pozurdular.

Buna görə də biz abunəçisi olduğumuz qəzet və jurnalları oxumaqla kifayətlənmirdik. Onları təbliğ edir, dost və tanışlarımızı abunə yazılmağa həvəsləndirir, orada rastlaşdığımız nöqsanı aradan qaldırmaq üçün redaksiyalara və müəlliflərə məktublar yazırdıq. Onlar da bizə təşəkkür məktubu yazmaqla kifayətlənmir, bəzən də yazdıqlarımızı olduğu kimi çap edirdilər.

Şakir Səlim (Səlimov) 1989-cu ildə Kırımı dönərək orada Kırım tatarca “Dostluq” adlı qəzetin yaranmasında yaxından iştirak etdi və özü də bu qəzetdə redaktor müavini işləməyə başladı. Biz

“Dostluq” qəzetinin nəşrə başlamasını ruh yüksəkliyi ilə qarşıladıq. Naxçıvanda “Dostluq” qəzetinin abunəçilərin sayının artması üçün kampaniyalar keçirirdik. Bununla yanaşı, oraya məqalələr də göndərirdik. Bizim kiçik xidmətimiz Şakir ağanı bərk təsirləndirirdi. Onun mənə yazdığı məktublar həmişə “Dostum Ali Şamilov!” müraciəti ilə başlayırdı. Məktubunu belə başlaması bilmirdim mənə şəxsi münasibətinin yaxşı olduğunu bildirmək üçün idi, yoxsa bu onun yazı üslubuydu.

Şakir Səlim (Səlimov) 1942-ci il aprelin 10-da Kırımın Ağşeyx rayonundakı Böyük As kəndində anadan olmuşdu. Ailədə 8 uşağın ən kiçiyi Şakir olmuşdur. 1944-cü il mayın 18-də xalqı ilə birlikdə iki yaşlı Şakir də Ural dağlarına, oradan da Türkünəstanə (Özbəkistan Respublikasının Cambay rayonuna) sürgün edilmişdi. Sürgün həyatının acılarına dözməyən anası 5 il sonra dünyasını dəyişmişdir. Şakir kiçik yaşlarından yetimliyin acısını dadsa da, ruhdan düşmür. Özbəkistanın Cambay rayonunda yaşadıkları zaman da, Səmərqənd şəhərinə köçdükdən sonra da oxuduğu məktəbin əlaçısı şagirdi kimi tanınır. 1958-ci ildə orta məktəbi bitirir.

Onun gəncliyi Sovetlərdə bir dəyişiklik dönməsinə düşür. Sov.İKP 20-ci qurultayında sovet

rejiminin nöqsanlarını İ.Sitalinin adına yazmaqla çökməkdə olan hökumətin ömrünü uzatmağa çalışırlar. Sürgün olunmuş xalqların bəzilərinə vətənə dönmək üçün icazə verirlər. Kırım tatarlarına, Axıska Türklərinə və b. isə vətənə dönməyə icazə verilmir.

Bununla yanaşı, onlara da bəzi imtiyazlar verilir, yaşadıqları yerdən başqa bir yerə sərbəst gedib-gəlmələrinə qoyulmuş qadağa aradan götürülür. 1957-ci il mayında 1-dən Daşkənddə ana dillərində həftədə iki dəfə olmaqla A-3 formatda, yəni o dövrlərdə rayonlarda çap olunan kiçik həcmli qəzetlər kimi “Lenin bayrağı” adlı qəzetin nəşrinə başlanılır. Əslində, bu, 1920-ci illərdə Kırımında nəşr olunan qəzetin yenidən bərpası idi. (Qəzetin 1965-ci ildən həftədə üç dəfə nəşr olunmasına icazə verilir). Qəzetdə “Ədəbiyyat səhifəsi” verilməyə başlayır. 1957-ci ildə Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının nəzdində Kırım Tatar yazıçıları bölməsi yaradılır. Həmin il Kırım Tatar ədiblərinin hekayə, şeir, oçerklərindən ibarət “Baar ezgiləri” adlı almanax işıq üzə görünür. 1958-ci ildə Kırım yazıçılarının Rus dilində “Dni naşey jizni” kitabı çap olunur.

Şakir Səlim (Səlimov) əsgərlikdəyəkən yazdığı “Annem” şeirini o zaman Sovetlər Birliyində Kırım

Tatarcasında yeganə mətbu orqan olan “Lenin bayrağı” qəzetinə göndərir. Yeddi yaşında itirdiyi anasına həsr etdiyi bu şeir 1963-ci ildə çap olunur. Bununla o, mətbuat aləminə qədəm qoymuş olur. Şakir Səlim Səmərqənd Dövlət Universitetinin Rus dili və ədəbiyyatı fakültəsinə qəbul olunur.

Ölkədə baş verənlər ədəbiyyatdan yan keçmir. Dəyişikliklər Sovet ədəbiyyatşünaslığında “60-cı illərin ədəbiyyatı” termininin meydana gəlməsinə səbəb olur. Cəmiyyətdəki bu yumşalma Kırım Tatarlarının ədəbiyyatına da təsirini göstərir. 60-cı illərin ədəbiyyatının önündə Enver Selyametdinle yanaşı, Şakir Səlimin, Şeryan Əliyevin, Mambet Ablyalimovun gedir.

Şakir Səlimin (Səlimov) “Lenin bayrağı” qəzetində və “Yıldız” jurnalında çap etdirdiyi şeirləri və Aleksandr Puşkindən, M.Lermontovdan, A.Tvardovskidən, T.Şevçenkodan etdiyi tərcümələr oxucuların diqqətini cəlb edir. Şakir Səlimin Çərkəz Əli ilə birlikdə Həmid Qulamın “Əbədilik” romanını çevirərək 1981-ci ildə nəşr etdirməsi onun bir tərcüməçi kimi püxtələşdiyindən xəbər verir.

1972-ci ildə Daşkənddə "Ağ bardaq" adlı şeir toplusu çap olunan Şakir Səlimin daha sonra "Duyğularım" (1979), "Sevgi alovu" (1981), "Oyanış" (1986), "Ellərini dinlə" (1990) və

"Düşüncə" (1997) adlı şeir kitabları işıq üzü görür. "Düşüncə" kitabı haqqında Riza Fazıl, Safter Naqayev 2001-ci ildə Akmesitdə çap etdirdikləri "Kırım tatar ədəbiyyatının tarixi" (Kısa bir nazar) kitabında yazırlar: "Bu cıyıntıqda (topluda) onun seiriy ustalığının da ziyadə pişkinleşkən, dili mükəmməlləşən və özünün xüsusi şairlik üslubu yüz alğanı gözə çarpmaqdadır. Onun dövrü mətbuatda basılmaqda olan və bu cıyıntıqda yer alan şeirləri zamanamızın aktual mövzularında yazılqan olan, yüksek bedii seviyeye malikdirler ki, mezkyür cıyıntık Şakir Selimin dövrümüzün etekçi şairlərindən biri olaraq göstərir. (səh. 578)

"Düşüncə" kitabına adını verən şeir şairə həm də 1996-cı ildə Ankarada peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhisalamın mövludu-doğum günü münasibətilə keçirilən "Qutlu doğum həftəsi" müsabiqəsində birincilik mükafatını qazanmışdır.

Sərt sovet senzurasının təzyiği altında olan Kırım Tatar şairlərinə vətənpərvərlik mövzusunda yazmaq, sürgünü xatırlamamaq, Kırımın, Qara dənizin və qoyub gəldikləri yer-yurd adlarının çəkilməməsi tapşırıldığından onlar fikirlərini bəzən mücərrəd, bəzən eyhamla verirdilər. Onlar, sanki soydaşlarını səbirli olmağa, güclərini qarşıdakı

mübarizəyə saxlamağa çağırırdılar. Şakir Səlimin fikrincə, ömür bitməyən maneələri şərəflə keçdikdə mənalı olur. Şairin “Yıldız” jurnalının 1986-cı il 6 sayında çap olunan “Var gücnən” publisistik poemasında böyük bir hadisə kimi qarşılır. Qaranquş yazın gəlişinin xəbərçisi olduğu kimi bu poema da Kırımlıların sürgünlük faciəsi üzərindən qadağanın qalxdığını xəbər verir.

Şakir Səlim 1989-cu ildə Kırırma qayıtdıqdan sonra daha çox ictimai işlərlə məşğul olur, soydaşlarının Kırırma dönmələri üçün əlindən gələni əsirgəmir, sürgündən qayıdanların yerləşmələrinə, özlərinə təsərrüfat qurmalarına mane olmağa çalışan hökumət məmurlarına, rusların faşistpərəst qüvvələrinə qarşı durur. Bir sözlə, harada boşluq görürsə özünü oraya atır. Ana dilində yeni fəaliyyətə başlayan teatrın repertuarının zənginləşməsi üçün Şeksprin “Maqbet”, N.Qoqolun “Evlilik”, Mustay Kərimin “Ay tutulan gecə” əsərlərini tərcümə edir.

Sovetlər Birliyinin xalqına etdiyi zülmü unuda bilməyən şair şeirlərində xalqın ağrı-acılarını açıq şəkildə dilə gətirərək yazır:

*Gör necə günlərə qaldıq qardaşlar,
Uzun yollarda yorulduq qardaşlar,
Az qala hamımız yandıq, qardaşlar,
Gözümüz önündə körpələr ölür,*

*Dünya bizə baxır,
Bir gözü ağlayır,
Bir gözü gülür...*

Şairin “Bağçasaray”, “Vətənsiz keçməsin sənin bir günün”, “Vətən və şeiriyyət”, “Kırımnamə”, “Kırım cənnət deyil dostlar” və b. əsərləri az zamanda soydaşlarının qəlbinə yol tapa bildi. Çox vaxt bu şeirləri gənclər bir himnin, mübarizə marşı kimi oxudular. “Bağçasaray” şeirində şair yazır:

*Yeşil caylar arasında esken yelin
Tar sokaklı mallelerde kimni aray?
Neçün kurup kaldı sırlı çeşməlerin?
Söyle mağa Bağçasaray, Bağçasaray.*

*“Şürük su”nın boylarında tamir atkan
Selvilerin neçün esmir, neçün kavray?
Otuz iki ay yıldızın kayda batkan?
Söyle mağa Bağçasaray, Bağçasaray.*

*...Bu küngə de, takdirime bin eyvallah!
Yettim sağa boranlarda uğray-uğray
Sevəm səni olsan belə nasıl halde
Bağçasaray, Bağçasaray, Bağçasaray.*

Qoyub getməyə məcbur olduqları şəhəri əvvəlki görkəmində görməyən şair ürək giziltilərini oxucusuyla bölüşsə də, son misraları nikbin notlarla tamamlayır. Bunu qəzavü-qədərini işi kimi qiymətləndirərək Tanrıya şükür edir. Boranlardan keçərək, min bir əziyyətə qatlaşaraq Bağçasaraya gəldiyi ilə qürur duyan Şakir Səlim Bağçasaraya müraciətlə onu nasıl halda, necə görəcəyindən asılı olmayaraq sevdini söyləyir.

Şairləri bir-birindən min kilometrərlə məsafə, yüzilliklər ayırsa da, yaşın və yaşadıkları zamanın təsiri altında eyni hissləri keçirmələrində, şeirlərinin mövzusunda, hətta bəzən ifadələrində də bir yaxınlıqla rastlaşırıq. Şakir Səlimin “Olmadı” şeirini oxuyanda mənə elə gəldi ki, qarşımda 18-ci yüzildə yaşamış Molla Pənah Vaqif durub! Onun dilindən “Görmədim” müxəmməsini eşidirəm. Sarayda vəzir olan, minlərlə çağdaşıyla müqayisədə günü-güzəranı, dolanışığı heç də çətin keçməyən şair zamanəsindən necə də şikayətlənir.

Şakir Səlim də zamanəsindən gileylenərkən Molla Pənah Vaqifin çağdaşı Kırımlı Aşıq Umerin (Azərbaycanda o Aşıq Ömər kimi tanınır – Ə.Ş) “Qalmadı, başımda qopmadıq qiyamət qalmadı!” misrasına dayanaraq aşağıdakı əvəl-axırı yazır:

*Ey könül, bu aləm üzrə heç ədalət qalmadı,
Qalmadı, dostluq-aşinalıq, ürmət qalmadı.
Qalmadı, dövlətimizdə şanı-şövkət qalmadı,
Qalmadı, bax, xalqımızda Mamed-ümmət qalmadı.
Qalmadı, Noman, Eşreflər kimi zadə qalmadı,
Qalmadı, şiiriyetimizdə səadət qalmadı.*

Şair 2006-cı il martında yazdığı “Qadınlarımıza arzu halım!” şeirində deyir:

*Ey bizim qadınlar! Sizge şeref-şan,
Der edik Avçıköyde doğsa bir insan!
Bu yurdun gülünü soldurmayacaq-siz,
Saf nesil doğurmaqdan boldurmayacaq-siz!*

Şeirdə Çobanzadənin Sabriyənin, Ediyeyin, Nomanın, adını çəkir, Avçıköydə doğulan insanlar kimi vətənsəvər və millət sevərlər doğmalarını arzulayır.

Şairin şeirlərində tez-tez Nomanı xatırlaması heç də təsadüf deyil. Kırımın qüzeyində Canköy yaxınlığındakı **Sonak** kəndində yaşayan İbrahim Çələbinin 1885-ci ildə doğulan oğluna Noman adı qoyurlar. Kiçik yaşlarından üsyankarlığı ilə seçilən Noman kəndlərindəki məktəbdə, sonra da Akçora kəndində, Bağçasaraydakı Zincirli mədrəsədə

oxuyur. Yeniyetməyəkən Kırırmda və İstanbulda nəşr olunan qəzetlərə məqalələr yazır. Rus dili öyrənir. Təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gedir. Orada oxuduğu illərdə, yəni 1906-cı ildə Kırırmlı gənclərlə birlikdə “Vətən” adlı gizli bir təşkilat yaradır. Onlar vətəni azad etmək, milləti oyatmaq ümidiylə hekayələr, şeirlər, məqalələr, xalqa müraciətlər yazaraq gizli çap etdirib yayırlar.

Noman Çələbi-Cihan Bəkir Çobanzadə ilə tanış olur və 1911-ci ildə ikisi birlikdə öz şeirlər kitabını çap etdirirlər. İstanbulda təhsili başa vurub vətənə dönən Noman Çələbi Cihan burada duruş gətirə bilməyib Peterburqa gedir və orada Universitetin hüquq fakültəsinə daxil olur. 1914-cü ildə Birinci Dünya Savaşı başlayanda onu da ehtiyatda olan zabit kimi əsgəri xidmətə cəlb edirlər.

1917-ci il fevralında ölkədə hərəcmərclik baş alıb gedir. Çar İkinci Nikolay taxtdan əl çəkməli olur. Bu qarışıqlıqdan istifadə edən Noman vətənə dönür və fəal ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayır. Vəziyyətdən çıxış yolu arayan xalqının önünə keçən Noman Çələbi **Cihan** Kırım Müsəlmanlarının Mərkəzi Komitəsi tərəfindən Kırırmda elan edilmiş muxtar respublikaya rəis təyin olunur. Krenski hökuməti Kırırmlıların muxtariyatını tanımır və qurumu ləğv edir. Çox keçmir ki, bolşeviklər Kerinskinin başçılıq

etdiyi hökuməti silahlı üsyan yolu ilə devirərək hakimiyyəyi ələ alırlar. Bundan yararlanan Kırımlılar 1917-ci il noyabrın 26-da Noman Çələbi Cihan və Cafer Seyid Ahmetin rəhbərliyi ilə I milli qurultayı keçirirlər. Qurultay Kırımда milli dövlət qurulduğunu konstitusiyalarını qəbul edildiyini elan edir. Yeni qurulmuş Kırım Milli hökumətinə Noman Çələbi Cihan rəis seçilir. O, həm də ölkənin müftisi sayılır. Kırımın strateji əhəmiyyətini yaxşı bilən bolşeviklər heç cür razı ola bilməzdilər ki, orada müstəqil dövlət yaransın. Odur ki, 1918-ci il yanvarın 26-da Qara dəniz matroslarını gənc Kırım hökumətinin üzərinə yeritdilər. Ordusunu və idarə etmə orqanlarını yeni formalaşdırmaqda olan gənc Kırım hökumətini bolşeviklər qan içində boğdular. Noman Çələbi Cihanı həbs edərək özləri ilə apardılar. Onlar ağır işgəncələr verdikləri Noman Çələbi Cihanı 1918-ci il fevralın 23-də öldürərək cəsədini dənizə atsalar da, o, xalqın yaddaşında, müstəqillik və azadlıq rəmzi kimi yaşadı.

Kırımlılar sürgündə olduqları müddətdə Kırıma qayıdaraq firavan yaşayacaqları ümidində deyildilər. Onlar vətənə mübarizə, vətəni azad etmək, müstəqil dövlətlərini qurmaq arzusuyla dönürdülər. Şakir Səlim Kırımı bir istirahət və

dinləmə yeri, cənnət kimi, problemsiz yaşam yeri hesab edən soydaşlarına müraciətlə yazır:

*Kırım cənnət deyil dostlar,
Verilsə də Allahdan.
Bunda çoxdan nə hurilər,
nə mələklər qalmaqda.
Kırım cənnət deyil, dostlar,
Siz cənnətdə qızmanız!
Siz cənnətə heveslenmeniz,
Allandırıp-ballandırıp yalan rəsm sizmanız,
O tək Qara dəniz deyil sazlığı var, gölü var.
Kırım, Kırım!
Bəlkə biriləri üçün,
bir evlərdə sən bir cənnət məkansın?
Bizgə isə cənnət deyil ,
Kırım, bizə Vətənsən!*

Kırım Tatar ədəbiyyatında lirik şeirlər müəllifi kimi tanınan Şakir Səlimın şeirlərinə yazılmış mahnılar sevilə-sevilə dinlənilir.

Həmişə dil təmizliyi uğrunda mübarizə aparan, ana dilini kiçik yaşlarından öyrənilməsi üçün tədris müəssisələri yaradılmasına çalışan şair həm də gənc şair və yazıçıların yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Odur ki, 1992-ci ildə Kırım

keçirilən qurultayda Şakir Səlim Kırım Tatar Yazıçılar Birliyinin sədri seçilir və "Yıldız" jurnalına redaktor təyin edilir.

Xalq ona böyük etimad göstərərək Kırım Tatar Xalq məclisinə üzv seçmişdi. O da seçicilərinin etimadını doğrultmaq üçün nəinki yerli hakimiyyət orqanlarında çalışan məmurlarla, hətta Rusiyanın və Ukraynanın hökumət rəhbərləri ilə qarşı-qarşıya gəlmişdir. Kırım Tatarlarının vətənə dönməsinə yardım üçün beynəlxalq təşkilatların ayırdığı yardımı yerli məmurlar Gözlevə və Kefe şəhərlərindəki traleybus parklarının təmirinə və yenidən qurulmasına xərcləyəndə səsini ucaldan, etirazını bildirenlərin önündə Şakir Səlim də olmuşdur. Yol məsrəflərini ödəyə və yaşamağa mənzil tapa bilmədiklərindən vətənə dönməkdə çətinlik çəkənlərə kömək məqsədilə vəsait tapmaq üçün çox yerə baş vurmali olurdu. O, xüsusən, uşaqların və yeniyetmələrin ana dilində təhsil almasına xüsusi qayğı göstərir, Kırım Tatarlarının uşaqları üçün ana dilində bağçalar açılmasına önəm verirdi.

Şairin əməyinin qiymətləndirilməsi, fəaliyyətinin təqdir edilməsi vətənə döndükdən sonra başlanır. Belə ki, 1996-cı ildə Ankarada "Qutlu doğum həftəsi" münasibəti ilə düzənlənən

şeyr yarışmasında birinciliyi ona verirlər. Maraqlıdır ki, “Qutlu doğum həftəsi”, “Vətən və millət sevgisi imandandır!” şüarı altında keçirilirdi.

Həmin il Türkiyə Yazarlar Birliyinin Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətində və Ankarada düzenlədiyi "Türkçenin 4. Uluslararası şeyr şölənində üç mükafatdan birini-Arif Nihat Asya mükafatını qazanan da Şakir Səlim olub. Adam Mitskeviçin "Kırım sonetləri" əsərini Kırım Türkcəsinə tərcümə edir. Bu tərcümə 1997-ci ildə isə Polşada iki dildə – Polyak və Kırım Tatarcasında çap olunur. Uğurlu tərcümə ona Polşa mədəniyyətinə xidmətə görə təsis edilmiş "Polkul" fondunun mükafatını qazandırır. Şakir Səlim Abdüləziz Vəliyev və Yunus Kandımovla birlikdə Taras Şevçenkonun əsərlərini tərcümə edir. Ukraynalı ədəbiyyatşünas A.İ.Qubarın ön söz yazdığı bu kitab 1999-cu ildə iki dildə nəfis tərtibatla çap edilir.

Şakir Səlim 1998-ci ildə Kırım Tatar Teatrının rejissor və aktyor qrupu ilə birlikdə Taras Şevçenko adına Ukrayna Dövlət mükafatını alır.

Sürgün həyatı, uşaqlıqdan aclıq və qıtlıqla üzləşməsi, səhiyyə xidmətindən uzaqlıq, daimi həyəcan içində yaşamaq öz təsirini göstərir. Bir çağırış Kırım Tatar Milli Məclisinin üzvü olan və

1997-ci ildən "Yıldız" jurnalının baş redaktoru işləyən Şakir Səlim xəstələnir. Xəstəlik şairin fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Buna görə də tutduğu vəzifədən uzaqlaşsa da, onu Kırım Tatar Yazıçılar Birliyinin fəxri sədri və Avrasiya Yazarlar Birliyinin fəxri üzvü seçirlər.

Şakir Səlimin son şeirlər kitabı 2006-cı ildə oxuculara təqdim edilən "Kırımnamə" olur.

Lirik şair, coşqun ictimai xadim Şakir Səlimin itkisi yalnız Kırım tatarlarının deyil, türk dünyasının aydınlarının üzüntüsünə çevrildi.

"Üzünü görmədiyim dost" məqaləsi "Yazı" jurnalının (Gürcüstan) 2008-ci il 3-cü sayında, "Türküstan" qəzetinin 2009-cu il mart ayının 15-18-dəki sayında, "Emel" (üç aylıq fikir-kültür dergisi) (Türkiyə) 2009-cu il 228-ci sayında çap olunmuş və TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2010-cu il yanvarda 29-da saat 12.14-də efirə getmişdir.

SÖZARDI:

"Üzünü görmədiyim dost-Şakir Səlim" məqaləsi çap olunanndan bir az sonra elektron poçtuma İstanbuldan bir məktub gəldi. Məktub

mövzu ilə bağlı olduğuna görə buraya əlavə etməyi münasib bildim.

Hürmetli Ali bey!

Sizin adresinizi Niyara Kurtbelal hanımdan aldım. Sizin rahmetlik Şakir Selim hakkında yazdığınız makaleyi de bana gonderdi. Çok duyğulandım. Ne tesirli yazmışsınız! Onun size dostum diye yazdığını belirtiyorsunuz. Bene üç-dört defa sizden çok sıcak, samimi, içten duygularla bahsettiğini hatırlıyorum. O da derdi, hiç tanışmıyoruz, ama, Türk dünyası sevdalısı, kendi arzusu istegiyle bizimle irtibat kurdu, bizi hep destekledi - derdi. Söz Azərbaycandan açıldığında orada benim pek yaxşı dostum var derdi ve sizi anardı...

Hiç görmeden, onun hakkında böyle doğru ve güzel sözler söylemek sizin ne kadar hissli, samimi ve derin görüş sahibi olduğunuzu gösteriyor...

Ben şimdi İstanbulda "Emel Kırım Vakfı" başkanıyım. Kurulduğundan beri Kırım Tatar Milli Meclisinin Turkiye temsilçisi olarak işliyorum.

Biz on senedir ara verdiğimiz "Emel" dergisini yeniden neşretmek için hazırlık yapıyoruz. Eger müsaideniz olursa sizin Şakir ağam hakkındaki makalenizi "Emel" in ilk çıkacak sayında basmak istiyoruz...

Dergimiz Mart başında basılması planlanıyor.

En derin hürmetlerimle...

Zafer Karatay

2 Şubat 2009.

Hürmetli Ali bey.

Sizinle dört, beş ay evvel haberleşmiş idik. Şimdi Afyonda ders veren Niyara Kurtbelal hanım sizin Şakir Selim hakkındaki makalenizi vermişti. Ben de sizden bunu neşretmek için izin sormuştum. Sagolun.

“Emel” dergisini bu hafta postaya vereceğiz. Sizin de adresinize yollayacağız.

Rahmetli Şakir Selim de sizden hep bahsederdi. O da rahmetli Yunus Kandim de çok-çok iyi dostlarımdı.

Baküye gelirsem mütlaka ziyaretinize gelmek isterim.

Ben esas olarak İstanbulda yaşıyorum. “Emel Kırım Vakfı” başkanıyım ve aynı zamanda TRT İstanbul Televizyonunda rejisor olarak çalışıyorum. Belki Ankaraya konferansınız vaktinde gelme imkanım olur. Olursa sizi bulurum...

Kırım Türklerine verdiğiniz yardımlar için, size minnettarız. Çok-çok sağ olun. Aceba büyük turkolog Bekir Cobanzade'nin Azerbaycandaki çalışmaları ve Azerbaycan için ehemmiyeti akkında

bir makale yazan olabilir mi? “Emel” dergisi okuyucularına oradakı hizmetlerini de tanıtmaq isterdik.

Size sađlıklı ve bařarılı ömürler diliyorum. Kaleminiz daima işlek olsun.

Sayđılarımla..

Zafer Karatay

6 Eylül 2009.

Zəfər bəylə sonralar da internetlə yazışdıq, telefonla danışdıq, üzbəüz görüşüb söhbətləşməmiz üçün zaman aramağa başladıq. 2010-cu ilin noyabrında istəklərimiz baş tutdu.

2010-cu il noyabrın 1-4-də Türkiyənin Alanya şəhərində Atatürk Kültür Merkezi, Akdeniz Üniversitesi, Alanya Belediyesi, Alanya Ticaret Odası Başkanlığı “Alanyada (Kilim, Cicim, Sumak) sempozyumu” keçirirdi. Sempozyumun məruzəçiləri sırasında mən də vardım. Oradan da 2010-ci il noyabrın 3-6-da İstanbulda Türk Tıp Tarihi Kurumunun “Avrupa Kültür Başkenti - İstanbul 2010, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık*” Uluslararası Kongresinə qatılmalıydım.

Türkiyə səfərinə bu dəfə xanıмым Əzizə Ağaəli qızı ilə birlikdə çıxmışdıq. Vaxtımız az olsa da, başqa planlarımızı təxirə salıb Alanyadan İstanbula

dönəndə Zafer Karatayla telefon açdıq. O, sevincək görüş üçün zaman ayırdı və görüş yerini müəyyənləşdirdi. Zafer bəy özünün dediyi kimi “Asya yakasındakı iş yerindən Avropa yakasındakı görüş yerinə İstanbul trafikinin yaratdığı əjdahanın ağzından zor qurtulub” gələ bilmişdi. Axşam saat 18-də İstanbulda Fındıqzadə metro dayanacağıının yanında görüşdük. Oradan Kırım Türkləri Dərnəyinə getdik. Kırım Türkləri Kültür və Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi Başkanı Celal İçtenle, Üç aylık fikir-kültür dergisi “Emel”in yazı işləri müdürü Saim Osman Karahanla və b. şəxşən tanış olduq. Dərnəyin fəallarından olan xanımlar Kırım yeməkləri hazırlamışdılar. Yemək süfrəsi arxasında 4 saata yaxın dərnək üzvlərilə şirin söhbət etdik.

Oradan ayrılıb hotelə gələndə xanımımın çox təsirləndiyini, göz yaşlarını zorla saxladığını, ağlayıb ürəyini boşaltmaq üçün münasib bir imkan axtardığını gördüm. Könlünü alıb onu sakitləşdirmək istədikdə: “Bu adamların ulu babaları Kırımdan gəlib. Onlar Kırımı Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra görüblər. Söhbət zamanı bir dəfə də olsun kim, nə vaxt sualını vermədilər. Elə danışdırdınız sanki mövzunuz böyük bir xalq, Kırım kimi böyük bir bölgə, 200-250 illik bir tarix deyil.

Elə bil kiçik bir kəndin sakinləri çayxanada oturub kəndlərində olub-keçənlərdən söhbət edirdilər”, - deyərək ağladı.

Bu göz yaşları ona ürəyini boşaltmağa, sakitləşməyə şərait yaratdı.

YUNUS KANDIM BİR HƏFTƏ BAKIDA

Kırırnda Yunus Kandımın yubileyi

Sentyabrın 4-də Ak-
mescitdə (Simferopol)
şair, tərcüməçi, araşdırıcı
və çılğın millətsevər
Yunus Kandımın

(Kandımov) anadan olmasının 65 illiyi münasibətilə toplantı keçirilmişdir. (Onun soyadını Kırım tatarları qandım, yəni qanmaq, anlamaq şəkilində yazırlar. Rəsmi sənədlərdə, yazıda və internet resurslarında isə kandım şəkilində yazıldığından biz də onun soyadını Kandım və ya Kandımov kimi yazırıq) Toplantıya dövlət adamları, rəsmi şəxslər qatılmasa da, iştirakçıların sayı rəsmi toplantılara dəvət edilənlərdən çox olmuşdur. Necə deyərlər, Kırım Tatarlarının gənc nəslı vətən və millət üçün ömür xərcləyən, gənc yaşlarında dünyadan köçən insanı hörmətlə xatırlamışlar. Sağlığında onun ayağından çəkənlər, haqqında yaxşı-yaman deyənlər də alovlu çıxışlar etmişlər. Gənclər onların 20-30 il

öncə Yunus Kandım haqqında dediklərindən xəbərsiz olduqlarından çıxışlarını alqışlarla qarşılamişlar. Kırımın mənə göndərilmiş yubiley toplantısı haqqında hazırlanmış lentə baxdıqda çox üzüldüm. Öz-özümə sual verdim: nədən insanlar çağdaşlarının əməyini, onların vətən və millət üçün gördükləri işləri vaxtında dəyərləndirmir, öldükdən sonra tərif yağışı yağdırırlar?

35 il öncə Yunus Kandımla görüşümüzü, üz-üzə söhbətlərimizi yadıma saldım.

Nəriman Qasımoglundun redaktorun və senzurun gözündən yayınmış “Qalasan andıra” şeiri

... Şair, şərqşünas, tərcüməçi Nəriman Qasım oğlu (o zamanlar Qasımzadə imzasından istifadə edirdi) mənə Bakıda keçiriləcək Xəzər forumuna çağırdı. Onunla şəxsi tanışlığımızdan bir neçə ay keçsə də, şeirləri ilə tanışlığımın tarixi 5-6 il olardı. Atası, tanınmış şairi və ədəbiyyat araşdırıcısı olan Qasım Qasımzadəni isə tələbəlik illərimdən tanıyırdım. Yaşda məndən böyük olsa da, xoş bir münasibətimiz vardı. Bunun səbəbi repressiya olunmuş ədiblərimizlə bağlı verdiyim suallar olmuşdu. Gənclərin 1930-cu illərin ədəbiyyatı ilə

maraqlanmasını alqışlasa da, güllələnən ədəbiyyatşünaslar, şairlər, yazıçılar haqqında geniş bilgi verməkdən çəkinmişdi. Qasım Qasımzadə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin redaktoru işləmiş, dövrünün milli ruhlu şairi və ciddi araşdırıcısı kimi tanınmışdı. Əmin Abid mövzusunda dissertasiya üzərində işlədiyimə görə Ədəbiyyat İnstitutuna da gedirdim. Qasım Qasımzadə ilə də orada görüşürdüm. Lakin onun ailə üzvləri haqqında elə geniş bilgilim yox idi. Bir neçə şeirini oxuduğum Nəriman Qasımzadənin onun oğlu olduğunu bildirdim. Lakin Nəriman Qasımzadəni heç görməmişdim.

Nəriman Qasımzadə isə məndən yaşda xeyli kiçik idi. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirdikdən sonra Yəməndə (1977–1978) və Liviyada (1980–1982) tərcüməçi işləmiş, SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunda təcrübəçi (1984–1986) olmuş, Azərbaycanda müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, elmi dərəcə almış, şeirlərini və tərcümələrini dövrü mətbuatda nəşr etdirmişdir.

1980-ci illərdən başlayaraq Erməni millətçilərinin istər Ermənistanda, istər Moskvada çap olunan qəzet və jurnallarda şovinist yazılarının sayı artmağa başlamışdı. Sov.İKP MK ermənilər

arasında şovinizmin gücləndiyini tənqid edən qərar versə də, ciddi və əməli addım atmamışdı. Ermənistanda və Moskvada Erməni şovinstlərinin Türklər, Azərbaycan əleyhinə yazdıqları məqalələr, kitablar gündən-günə çoxalırdı. Azərbaycanlı alimlərin, şair və yazıçıların onlara yazdıqları cavablar isə nəinki Moskvada, heç Azərbaycanda da çapına icazə verilmirdi. Azərbaycanda bu mövzunun üzərində ciddi bir nəzarət vardı.

Azərbaycan qələm sahibləri, necə deyərlər, “cilov gəmirirdilər”. Lakin bir sətir də olsun çap etdirib ürəklərini boşalda, xalqa təskinlik verə bilmirdilər. Belə bir vaxtda Nəriman Qasımzadənin 1985-ci il avqustun 2-də “Ədəbiyyat” qəzetində “Qalasan andıra” adlı kiçik bir şeiri çap edildi. Redaktorun və sensorun gözündən yayınıb qəzet səhifəsində özünə yer tapmış bu kiçik şeiri yalnız Azərbaycanı deyil, Ermənistanı və Moskvanı da silkələdi. Şeir aşağıdakı misralarla başlayırdı.

***Qonşuluqda Nik adlı
bir it ömür sürürdü,
özgəylə işi yoxdu -
təkcə bizə hürürdü.***

Şeirin son beyti isə belə qurtarırdı:

***hürə-hürə it oldu,
qalasan andıra, Nik!***

Son misrada andıra sözündən sonrakı vergülü götürəndə andranik səslənirdi. Bu da Erməni şovinistlərinin milli qəhrəman saydıqları, 1915-1919-cu illərdə Osmanlıda və Qafqazda müsəlmanları qırmış Andranik Ozanyana (1865-1927) işarə idi. Rus ordusunun yardımını ilə başına Erməni quldurlarını toplayıb dinc müsəlman əhalisini qıran Andranik Ozanyanın qulağının türklər tərəfindən kəsildiyi haqqında Azərbaycanda bir rəvayət dolaşmaqda idi. Nəriman Qasımzadə buna da işarə edərək yazmışdı:

***Uşaqlar qəzəblənib
qulağını kəsdilər,
sahibləri də bizdən
həmişəlik küsdülər.***

Bu misralar şeirin qəddarlıqda ad çıxartmış, müsəlmanların yaşadıkları kəndləri viran qoydurmuş, evlərini talan etdirmiş, qoca, qadın, uşaq demədən adamları min bir zülmə öldürtdürmüş, Rusiyanın general rütbəsi verdiyi Andranik Ozanyana həsr edildiyi aydın görünürdü.

Şeir qısa müddətdə dillər əzbəri oldu və Nəriman Qasımzadəni Azərbaycanın ən ucqar kəndində belə tanıtdı və sevdirdi.

Zuğulbadakı Xəzər Forumunun iştirakçılarından bir qrupu: Şəkildə: Ön sırada 1.Zaur Abdullayev, “Turan” müəssisəsinin əməkdaşı, 2.Zakir Fəxri, 3.Aqil Abbas, 4.Bakıda Ali məktəbdə oxuyan qaqauz (Kazayaqlı) Fodör Vlaş, 5.Rəşad Məcid, soldan ayaq üstə duranlar. 1.Qaçay Cəbrayilov Bakı Məişət Xidməti İdarəsinin rəisi 2.Malik Bayramov? 3..... 4.Aydın Məmmədov,

5.Ukraynalı şair, Azərbaycan poeziyasının tərcüməçisi Mikola Miroşniçenko, 6.Fuad Ağayev, 7.Arif Əliyev, 8.Todur Zənet, 9.Yunus Kəndimov, 10.11. Vəqif Cəbrailzadə, 12. Arif Acal, 13.....

Naxçıvanlıların “Qalasan andıra” şeirinə və Nəriman bəyə münasibəti

Milli Azadlıq Hərəkatı başlayanda insanlarda milli şüuru oyatmaq, Sovet hökumətinin formalaşdırdığı qəlibləri dağıtmaq üçün Nəriman Qasımzadəni Naxçıvana oxucularla görüşə dəvət etmişdik. Belə görüşləri adətən rəsmi qurumlar, partiya komitələri, mədəniyyət idarələri, yazıçılar ittifaqı kulublarda, mədəniyyət evlərində, məktəblərin iclas salonlarında keçirirdilər. Yeni yaranmaqda olan təşkilatımıza qeyri-formallar dediklərinə görə bizlərə toplanmağa salon vermirdilər və rəsmi şəxslər də toplantılara qatılmırdı. Buna görə də biz toplantılarımızı marağa görə kulublarda, çayxanalarda, açıq havada keçirirdik.

Bizim Nəriman bəyi Naxçıvana görüşə çağırmağımız Qasım Qasımzadəyə qəribə gəlmişdi. Adətən görüşlərə, toplantılara məşhur şairləri dəvət edirdilər. Nəriman isə məşhur şair sayılmırdı. Amma “Qalasan andıra” şeirilə hamının qəlbinə yol

tapa bilmişdi. Qasım müəllimə görə Naxçıvanda oxucuların çoxu heca vəznində yazılan xalq şeirlərini sevir. Əsasən sərbəst vəzndə şeirlər yazan oğlu orada oxucu diqqəti çəkə bilməzdi. Ona görə də Nərimanın Naxçıvana getməsinə könülsüz razılıq vermişdi.

Zaman isə başqa zaman idi. Millətdə bir oyanış vardı. Şeirin hansı vəzndə yazılması deyil, insanların içindən keçənləri necə ifadə etməsi önəmliydi. Nəriman da bir vətəndaş kimi xalqının istəklərini cəsarətlə qələmə alan, xalqının haqqını müdafiə edən bir aydın idi. O, Naxçıvana gəldi, çayxanalarda, meydanlarda, kənd klublarında təşkil etdiyimiz görüşlərdə böyük uğur qazandı. Oxuduğu şeirlər alqışlarla qarşılır, milli məsələ ilə bağlı çoxsaylı suallara açıq cavab verməsilə dinləyicilərin qəlbinə yol tapdı. Cəsarəti və milli dəyərləri yüksək qiymətləndirməsi bizi bir-birimizə yaxınlaşdırdı.

Sovetlər Birliyinin ikili siyasətinə qarşı etirazın artması

Nəriman Qasımoğlunun (o zamanlar atası kimi Qasımzadə imzası ilə yazırdı) dəvətilə Bakıda 1989-cu il dekabrın 4-də keçiriləcək Xəzər forumuna gedə biləcəyimə inanmırdım. Çünki AXC Naxçıvan

Vilayət Təşkilatının məclisi dekabrın 5-də Araz çayı sahilində toplantılar keçirməyi, Sovet ordusunun 1988-ci il dekabrın 5-də törətdiyi vəhşiliyə, Lenin (indiki Azadlıq) meydanına toplanmış minlərlə insanı zorakılıqla dağıtmasına, yüzlərlə insanı həbs etməsinə, SSRİ-nin İranla sərhəddə yaratdığı dəmir pərdəyə etirazımızı bildirməliydik.

Qafqazı işğal edən Rusiya Azərbaycanı parçalamışdı. Sovet hökuməti isə sərhədlərdə sərt rejim yaratmaqla vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Neçə-neçə kənd və qəsəbə iki yerə bölünmüşdü. Eyni şəhər və ya qəsəbə İran Astarası və Sovet Astarası, İran Culfası və Sovet Culfası, İran Biləsuvarı və Sovet Biləsuvarı adıyla tanınır və yazılırdı. 50 ilə yaxın idi Sovet Azərbaycanında yaşayanlar İran Azərbaycanındakı qardaşbacılarından, qohumlarından xəbər tuta bilmirdilər. 50 il idi sərhədçilər vaqonda gedənlərə pəncərədən İran tərəfə baxmağı qadağan edirdi. 50 il idi neçə-neçə ana balasının, bala anasının üzünə həsrət idi. Culfada yaşayan bir ana Arazın sağ sahilində yaşayan oğlunu görməyə getmək üçün viza ala bilirdisə, o, qatarla və ya təyyarə ilə Bakıya, Bakıdan Moskvaya, Moskvadan Tehrana, Tehrandan Təbrizə, Təbrizdən İran Culfasına gəlməli olurdu. Araz üzərindəki 100 metrlik körpünü keçməyə icazə

verilmədiyindən 6-7 min kilometr məsafəni keçməli, bir neçə gün vaxt itirməli, nə qədər pul xərcləməli olurdu.

Xalq bu əngəllərdən boğaza yığılmışdı. Xalqın etirazını istiqamətləndirən, toplantıları idarə edən isə Xalq Cəbhəsi adlandırılan təşkilat idi. Mən də bu təşkilatın Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı özəyinin idarə heyətinin üzvü idim. Belə bir gərgin vaxtda Bakıdakı toplantıya nə özüm getmək istəyirdim, nə də yoldaşlarım buna icazə verəcəkdilər.

AXC Naxçıvan Vilayət Təşkilatının rəsmi toplantısında deyil, idarə heyətinin bir neçə üzvü arasında mənim Xəzər forumuna getmək məsələm müzakirə olundu. Fikir ayrılığı yarandı. Vəziyyətə aydınlıq gətirmək üçün Bakıya – Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbülfəz Əliyevə (onda hələ Elçibə deyildi) zəng vurduq. O, dedi: “Sərhəddə başladığınız aksiyalar hələ çox uzun sürəcək. Sonrakı aksiyalara qatılırsan. Sənin Bakıdakı toplantıda iştirak etməyin daha önəmlidir. Tanıdığın insanlar da gələcəklər. Onlar da səni görmək istəyəcəklər. Oradakı işləri uşaqlar yoluna qoyacaqlar”.

Təşkilat sədrinin qəti göstərişindən sonra Bakıya yola düşdüm.

Zuğulbada Xəzər forumu

Xəzər forumu Bakının doğusunda, Azərbaycan LKĞİ-nin (Komsomolunun) Mərkəzi Komitəsinin Zuğulbadakı Gənclik düşərgəsində keçirilirdi. Qəribə burası idi ki, əsasən Türkçülərin dəvət olduğu toplantının təşkilatçıları arasında Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin adı olsa da, işləri reallaşdıran, düzənə salan məşhur türkoloq, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının əməkdaşı, dilçi alim Aydın Məmmədov idi.

Dekabrın 4-ü günü mən toplantı iştirakçılarıyla bir yerdəydim. Əsərlərini oxuduğum Kırım Tatarlarından olan şair-publisist Yunus Kandımovla da burada tanış oldum. Əslində mən uzaqdan-uzağa da olsa onu tanıyırdım. Dostlarımla birlikdə Kırım tatarlarının Daşkənddə çıxan “Lenin bayrağı” qəzetinə və “Yıldız” jurnalına abunə olduğumuzdan ordakı məqalələrin və şeirlərin əksəriyyətini gözdən keçirirdik. Yunusun da şeir və məqalələri ilə tanış idim. Amma məni heyrətləndirən onun “Lenin bayrağı” qəzetinin 1987-ci il martın 21-də çap etdirdiyi “Buz yerindən köçəcəyik” məqaləsi olmuşdu. Məqaləni oxuduqdan sonra ona təşəkkür məktubu yazaraq ruhlandırırdım.

İlk görüşümüzdə də ətrafımızdakılara Yunusun “Buz yerindən köçəcəyik” məqaləsindən söz açdım. Diqqətimizə çox sevindi.

Beləcə xatirələr çözlənməyə başladı. Kırım tatarlarının sürgün həyatından, imzasını tanıyıb üzünü görmədiyimiz insanlardan, vətənə dönənlərin üzləşdikləri çətinliklərdən xəbər tutmağa başladıq.

Xəzər forumuna dəvət olunanlar tanıdıqları və tanımadıqları insanlarla uzun illər ayrı düşmüş doğmalar kimi görüşür, söhbətləşirdilər. Kırım tatarlarına içimdə böyük sevgi olduğundan, onların sürgün olunmasına acıdığımın Yunus Kandımova daha çox diqqət və qayğı göstərməyə, ondan sürgün həyatları haqqında daha geniş bilgi almağa çalışırdım. O da həvəslə danışırdı.

Yunus Kandımovun həyat yolu

Yunus 1959-cu il sentyabrın 4-də Daşkənd vilayətinin Ağkurqan sovxozunda dünyaya gəlmişdi. Orta məktəbdə oxuyarkən ədəbiyyata böyük maraq göstərirdiyindən, şeirlər yazdığından, ilk şeirini 1979-cu ildə “Lenin bayrağı” qəzetində çap etdiyindən söz açdı. Öyrəndim ki, 1981-ci ildə Daşkənd Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Kırım Tatar şöbəsini bitirib.

1988-89-cu illərdə “Lenin bayrağı” qəzetində işləyən, şeirlərini və məqalələrini çalışdığı qəzetdə, “Yıldız” jurnalında, “Karılğaclar” almanaxında çap etdirən Yunus Kırım Tatarlarının vətənə dönmələrinə icazə verilən kimi Kırımı köçür. Burada yerləşməyə, ev-eşik qurmağa, iş tapmağa nə qədər əngəllər törətsələr də, çətinliklərdən qorxmur. “Dostluq” qəzetinin yaranmasında və formalaşmasında yaxından iştirak edir və qəzetin ən fəal və cəsarətli əməkdaşlarından birinə çevrilir.

Yunus Kandımov 1988-ci ildə Daşkənddəki Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və Sanat Nəşriyyatında çap etdirdiyi “Sen denizge benzeysin” adlı şeirlər kitabçasına “Əli müəllime böyük ürmet və sayğı ilə. Müəllif. 6.12.89.” avtoqrafiyla mənə bağışladı.

Yunus bəylə, ömür yolundan, sürgün həyatlarından, vətənə qayıtmaq uğrunda apardıqları mübarizədən söhbətlər edirdik. Foruma qatılan Azərbaycanlıların ona olan sevgisinə, Kırım Tatarları haqqında bilgisinə, onların mübarizəsini necə ürəkdən dəstəklədiyinə heyran qalmışdı.

Yunus bəy çılğın, vətəni və milləti üçün lazım gələn hər bir işi görməyə hazırdı. O, daim axtarırdı. Millətinin keçmişinə bağlı, keçmişiyə qürur duyan birisiydi. Böyük həvəslə yeni şeir formaları

yaratdığından, keçmişdə Kırım ədəbiyyatında olan və unudulan “palindrom”lar, “akroşeir”lər yazdığından danışır, 17-ci yüzildə yaşamış Kırım Tatar şahzadəsi Şahin Gərayın poeziyaya gətirdiyi janr yeniliyini davam etdirdiyini söyləyirdi. Dinləyənlər onun dediyi terminləri başa düşmədiklərini gördükdə, öz yazdığı nümunələrlə fikrini izah etməyə çalışırdı.

Onun söylədiyinə görə “palindrom” janrında misralar qısa olur, sağdan da, soldan da oxunanda məna verir. “Akroşeir”də isə hər misranın ilk hərifini yuxarıdan aşağı oxuduqda şeir kimə həsr olduğu bilinir. Yəni şeir kimə ithaf olunubsa, onun adı oxunur.

Yunus bəyə görə “akroşeir”i 1930-cu illərdə Kırım Tatar şairi Yunus Temirkaya yaradıb. Azərbaycanlı şairlər isə belə şeirlərin bizdə də yazıldığından və həmin şeirlərin müəllifləri mətbuatda tənqid olunduqlarından söz açanda Yunus Kandimov bərk təəccübləndi də.

Proqrama əsasən, 1989-cu il dekabrın 4-8-də keçirilməli olan “Xəzər” forumu bir həftəyədək davam etdi. Toplantıya bir neçə yeni yaranmış ictimai təşkilatın rəhbəri də dəvət edilmişdi. Forumu dəvət edilmiş ictimai təşkilatlardan səhv etmərsə, yalnız Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri kimi

Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) qatıldı və çox maraqlı çıxış da etdi. Təəssüf ki, sonralar onun çıxışının çap olunduğunu görmədim.

Şəkildə: Soldan Əli Şamil, qaqauz şair, dramaturq və jurnalist Todur Zanet və Kırım tatar şairi, tərcüməçi və araşdırıcı Yunus Kandım.

Tatar demokratlarının Elçibəyə sualları

Əbülfəz bəy danışdıqca kiçik cib dəftərcəmdə qeydlər aparırdım. Türk xalqlarının nümayəndələrinin verdiyi suallar və verilən cavabları aşağıdakılardır:

Niyazi Arifoviç Arumin (Kazan Tatarı): – Bakıda keçirilən nümayişlərdə Rus, Ryazan, Kazan Tatar Şurası yaradıldığı elan edildi. Buna münasibətiniz?

Əbülfəz bəy: – Çox pis. Biz buna qarşı mübarizə aparırıq. Azərbaycanda yaşayan, özünü Azərbaycan vətəndaşı sayan hər bir şəxs demokratik hərəkətdə, yenidənqurmada iştirak etmək istəyirsə, dildən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, AXC-nin tərkibində mübarizə apara bilər. Elə şuraların yaranması qüvvələri parçalamağa, sabah isə onları qarşı-qarşıya qoymağa xidmət edir.

Yunus Kamdimov (Kırım Tatarı): – Kırım Tatarlarının vətənə dönmək uğrunda mübarizəsinə necə baxırsınız və bizə kömək etmək istərdinizmi?

Əbülfəz bəy: – İndi deyil, 60-cı illərdən, tələbə olarkən Kırım Tatarlarının mübarizəsinə diqqətlə izləmişəm. Mustafa Cəmilovun (Kırımlı) haqqında xarici radioların yaydığı məlumatlar, onun həbsxanada aclıq etməsi Azərbaycan çayxanalarında uzun müddət mövzu olub. Sizə fəal qoşula bilməsək də, həmişə Kırım Tatarlarına qarşı haqsızlıq edildiyini söyləmişik. Yadınızda varsa, Fərqanədə Axıska Türkləri ilə Özbəklər arasında toqquşma yaradıldıqda biz Sovet hakimiyyət

orqanlarının irticaçı siyasətini, Rusiyanın araqarışdırıcılıq fəaliyyətini pislədik, Axıska Türklərinin Azərbaycanda yerləşməsi üçün əlimizdən gələni əsirgəmədik. Kırım Tatarları ilə bağlı xüsusi proqram hazırlayırıq. Onların gənclərinin Bakıya gəlib ali təhsil almalarına nail olacağıq. Hamınızın vətənə dönüb ata-baba yurdlarında məskunlaşmağınız üçün sizlərlə birgə mübarizə aparacağıq. Fəaliyyət birliyinə nail olmaq üçün mütləq koordinasiya şurası yaratmalıyıq.

Rafael Nurəttinoviç Bədrkin (Kazan Tatarı):

– Xalq Cəbhəsinin qurultayınadək Bakıda yaşayan Türk xalqlarının mərkəzini yaratsaq, çox yaxşı olar.

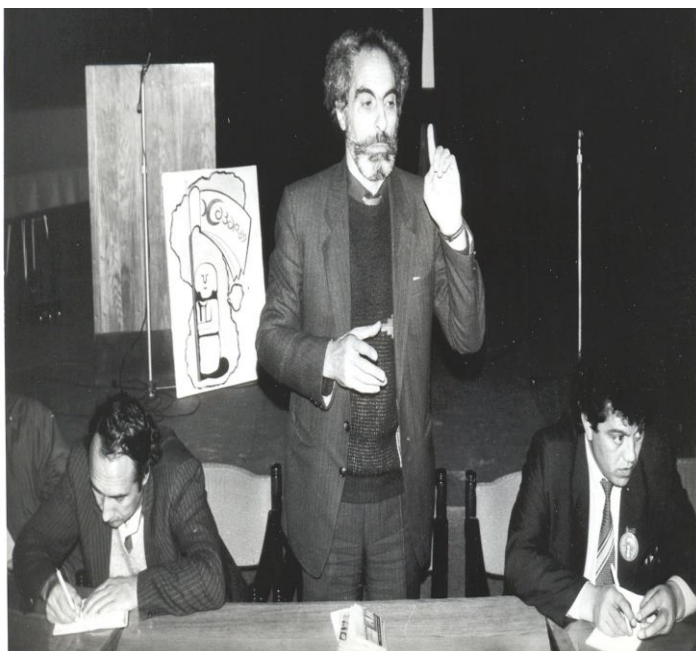
Əbülfəz bəy: – Biz də bu yöndə iş aparırıq. Amma təkcə Bakıda, Azərbaycanda yaşayan Türk xalqlarının mərkəzini deyil, dünya Türklərinin koordinasiya mərkəzi ola biləcək təşkilatların əsasının qoyulması vacibdir. Gələn il apreliyində Türkiyədə keçiriləcək Böyük Azərbaycan Konqresi də bu istiqamətdə atılan addımlardan olacaq. Bizim nümayəndələr də orada iştirak edəcək.

Todur Zanet (Qaqauz şairi): – Xalqımız qurultay çağırdı. Öz müstəqilliyini elan etdi. Lakin Moldova Ali Soveti qurultayın qərarları ilə hesablaşmaq istəmir. Buna Siz necə baxırsınız?

Əbülfəz bəy: – Sizin problemə beynəlxalq hüquq baxımından iki prizmadan baxmaq olar. Xalqların öz müqəddəratını həll etməsi baxımından Siz doğrusunuz. Bir də var, dövlətlərin ərazi bütövlüyü məsələsi. Gəlin, görək, Sizin bölgədə Qaqauz dövləti yaratmaq mümkündürmü? Birinci, etnik baxımdan bölgə çox qarışıqdır. Orada Qaqauz da var, Bolqar da, Ukrain də, Moldov da, Rus da. Siz dövlətinizi quranda onlar ayağa qalxıb “bizim hüquqlarımız pozulur” - deyə hay-haray salacaqlar. İkincisi, beynəlxalq hüquq normaları pozulmuş olacaq. Kiçik bir qurumun yaratdığı dövlət isə güclü dövlətlərin əlində qonşu dövlətlərə təzyiq vasitəsinə çevriləcək. Nəinki Moldova, hətta Ukrayna, Rumıniya, Bolqarıstan da belə dövlətin yaranmasına razı ola bilməz. Yaxşı olardı ki, Siz müttəfiq respublika statusu almaq uğrunda deyil, öncə mədəni muxtariyyət, sonra isə Moldovanın tərkibində inzibati-ərazi muxtariyyatı almaq istiqamətində iş görəydiniz.

Niyazi Arifoviç: – Tatarıstan və Başqırdıstan birləşib bir müttəfiq respublika yaratmaq istəyir.

Həmin bölgələrdən seçilən deputatların əksəriyyəti Rus olduğuna görə buna imkan vermirlər.

Şəkildə: Əbülfəz Elçibəy Xəzər Forumu iştirakçıları qarşısında çıxış edərkən. sağında Əli Şamil, solunda Yunuz Kandım.

Əbülfəz bəy: – Tarixdə həmişə Tatarlarla Başqırdlar bir dövlətin tərkibində olublar. Bu ideya indi baş tutmasa da, bir neçə ildən sonra reallaşacaq. Buna zaman lazımdır. Məsələnin yetişməsi lazımdır. Bir siyasi aksiya kimi bunu biz də müdafiə etməli, deputatlara təsir yolları axtarmalıyıq.

Rafael Nurattinoviç: – Tügendə Tatarlarla Azərbaycanlılar birlikdə cəmiyyət yaradıblar. Buna necə baxırsınız?

Əbülfəz bəy: – Təbii, belə də olmalıdır. Biz də əlimizdən gələni əsirgəməməliyik. Kömək etməliyik.

Vaqif Cəbrayılzadə (Azərbaycanlı şair): – Bəy, mitinqlər çox uzun çəkir, adamları yorur. Doğrudanmı, bu qədər danışmağa ehtiyac var?

Əbülfəz bəy: – Müstəqil qəzetlər nəşr ediləndən, insanlara fikirlərini sərbəst şərh etməyə şərait yaradılandan sonra mitinqlərdə uzun-uzadı danışmağa ehtiyac qalmayacaq.

Xəzər Forumunun qonaqları ilə təkliddə görüşlər

Əbülfəz Əliyev Xəzər forumunda çıxış edib getdi. Həmin vaxt Bakı çətin və gərgin günlərini yaşamasına baxmayaraq o, gələcək qonaqlarla əlaqəsini üzmədi. Sonrakı günlərdə forum iştirakçısı olan qonaqlarla ayrılıqda görüşməyə də vaxt ayırdı.

O, toplantıya ilk gündən qatılmasa da, nəinki oradakı söhbətləri diqqətlə izləyir, həm də gələcək qonaqlarla, onların baxışlarıyla, arzu və istəkləri ilə maraqlanırdı.

Görüşəcəyi adamlar haqqında öncədən bilgi toplamağı sevən Əbülfəz Elçibəy Yunus Kandımov haqqında mənə verdiyi suallar təxminən belə yadımda qalıb: Yunus Kandımov millətinin adının Kırımlımı, Kırım Tatarımı, Kırım Türkümü yazılmasını istəyən hansı qurpdandır? O, Kırımın Ukraynanınımı, yoxsa Rusiyanınımı tərkibində olmasını istəyir? Yunus Kandımov sürgün olunanların köçürüldükləri kənd və şəhərlərə qayıtmalarını istəyir, yoxsa Kırımın hər hansı guşəsində yerləşmələrini istəyir? Sürgündən dönənlərin Türkiyəyə, ABŞ-a köçmələrinə necə baxır?

Mən Yunus Kandımovla söhbətlərimdə Elçibəyin maraqlandığı məsələlərə münasibətini öyrəndim. Onunla baxışlarımız üst-üstə düşürdü. Yunus bəy millətinin adının Kırım Türkü yazılmasını, yarımadanın harasında olsa yerləşmələrini, xarici ölkələrə köçməmələrini, yaxın planda Ukraynanın tərkibində qalmalarını istəyirdi.

Yunus Kandımov Elçibəylə görüşəndə Kırım mövzusunda söhbətləri geniş oldu. Elçibəyə görə Kırıma köçdükdə milliyətlərinin adını Türk yazdırsalar oradakı Azərbaycanlılar da, Türkmənlər də, Özbəklər də, Qazaxlar da, Qırğızlar da, başqa

Türk xalqlarının nümayəndələri də milliyətlərini gələcəkdə Türk yazdırar. Beləliklə sayca Ruslardan sonrakı yerdə durar və söz sahibi olurlar.

Kırımın Ukraynanın tərkibində qalması məsələsində də Elçibəylə Kandımov arasında fikir ayrılığı yaranmadı. Hər ikisinin fikrincə Ukrayna da Rusiya müstəmləkəsindən qurtulduğundan iqtisadi cəhətdən zəif olsa da, Kırım Türklərinə daha çox arxa durmağa, onların vətənlərinə qayıtmasına tərəfdar olacaq. Ruslara qarşı duruş gətirmək üçün Ukraynalılar Kırım Türklərilə birlikdə olmağa məcburdular.

Yunus Kandımov vətənə köçən soydaşlarına Rus şovinistləri və xuliqanları təzyiqlər göstərdiyindən, dönənlərin ev tikib yerləşməkdə çətinlik çəkdiyini bildirəndə Elçibəy ona təskinlik verdi. Bildirdi ki, Azərbaycan çətin vəziyyətdən çıxsa, bu problemi sadə yolla həll edə biləcək. Hər il 50 minə yaxın gənc müxtəlif fasilələrlə Kırıma tələbə inşaat dəstəsinin üzvü kimi göndəriləcək. Tələbələr soydaşlarına tikinti, təsərrüfat quruculuğu işlərində yardım göstərməklə yanaşı, xuliqanlara və faşistpərəst ünsürlərə qarşı da müqaviməti təşkil edə biləcəklər.

“Tərcuman” qəzetinin bərpasından, Kırımdan Azərbaycana oxumağa çox sayda tələbə göndərilməsindən, ortaq televiziya qurulmasından, ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasından və b. mövzulardan da geniş söhbət etdilər.

Xəzər Forumundan sonra Yunus Kandımla yazışmalarımız

Xəzər forumundan sonra bütün qonaqlar kimi Yunus Kandımovu da yola saldıq. Lakin əlaqələrimiz kəsilmədi. Bakıda 20 Yanvar qırğınından sonra "Xəzər sahillərində" ("Həzər yalılarında") adlı dəyərli bir poema yazıb çap etdirdiyindən xəbər tutdum. Sonra Rəşad Məcidin şeirlərini Kırım Türkcəsinə çevirib nəşr etdirdiyini gördüm. O, Azərbaycandan yalnız Rəşad Məcidin şeirlərini çevirməklə qalmadı. Hidayətın və Ramiz Rövsəninin şeirlərini Ukrayna dilinə tərcümə etdi.

Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələri Kırım Türkcəsinə və Ukrayna dillərinə çevirməyə başlamışdı. Bu yöndə çox iş görəsi idi. Türk, Özbək, Türkmən, Azərbaycan, Rus və Ukrayna dillərinə tərcümələri çox uğurlu alınırdı. Bu onun poetik duyumunun güclü olmasından xəbər verirdi.

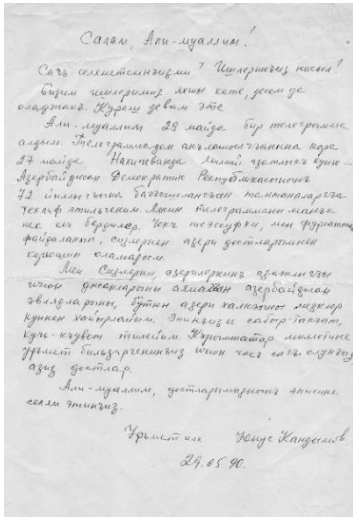
İşini çoxluğuna baxmayaraq mənim Noman Çelebicihan və onun başçılıq etdiyi dövlət, Asan Səbri Ayvazov, Cafer Seydamet Qırımer, bir sözlə Kırımın azadlığı uğrunda mübarizə aparmış insanlar, aydınlar haqqında məqalələr yazmağım üçün materiallar göndərirdi. İki il sonra Bakıda oxuyan tələbələrdən “1917 sene Kurultay o nasıl olğan edi” kitabçasını mənə göndərdi. Kitabça Kırımda rataprintlə az tirajda və olduqca bəsit hazırlansa da, oxucular böyük maraq və həvəslə oxuyurdular.

O, mənim “Abunə yazılmaq istəyirik” məktubumu “Kırımskaya pravda” qəzetinin həftəlik əlavəsi olan “Dostluq” qəzetinin 1990-cı il noyabrın 10-da çap etdirdi. Belə məktublar vətənə dönənləri ruhlandırır. Mən isə qəzetin həmin sayında onun Ş.Ramazonovla birlikdə İkinci Dünya Savaşı illərində Kırımda partizan dəstələrinin komandir müavini və komandiri olmuş, RSFSR Dövlət Mükafatı laureatı, bir neçə kitabın və kinonun ssenari müəllifi Georgi Leonidoviç Severskidən apardıqları “Həqiqət və tək həqiqət” müsahibənin Naxçıvanda böyük maraqla qarşılandığından söz açdım.

Xəzər forumunun iştirakçıları: birinci cərgədə soldan: 1.Kazan tatarı Rəfael Bezertinov, 2.Bakıda ali məktəbdə oxuyan qaqauz tələbələr: 2.Lüba Popoviç, 3.Mariya Dmitrioğlu, 4.Tudora Arnaut, 5.Qaqauz şairi, jurnalist Tədur Zanet, 6.Aqil Abbas, 7.Kırımli şair, tərcüməçi, araşdırıcı Yunus Kandımov, ikinci cərgədə: 1 Qazax (biğılı) 2.Altaylı Ejer Çolakov, 3.Əli Şamil, 4.Əbülfəz Elçibəy, 5....6..... üçüncü cərgədə: 1.Laçınlı Ramiz, 2.Firudin Əkbərov, 3.Firudin Ələkbərovun arxasındakı.... 4....5....6. Ukraynalı şair, Azərbaycan poeziyasının tərcüməçisi Mıkola Miroşniçenko (mənim arxamda), 7.Bakıda ali məktəbdə oxuyan qaqauz (Kazayaklı) tələbə Fodör Vlax, 8. Elçibəyin arxasında başının bir hissəsi görünən Arif Acal,

9. İbrahim Niyazov, 10.....11. Fuad Ağayev, 12..... 13. Məti Osmanoğlu.

Yunus Kandimov mənə bir neçə məktub da yazmışdı. Nə yazıq ki, onları qoruyub saxlaya bilmədim. Evimdə hərbiçilərin və milislərin axtarışları zamanı apardıqları kağızlar və sənədlər arasında onun məktubları da olmuşdu. Heyif ki, evimdən aparılan sənəd və yazıların heç

birisini geri ala bilmədim. Bakıya köçəndən, xalq cəbhəsi fəalları qarşı təqiblər səngiyəndən sonra dostlarımla evimdə saxladığım sənədlər arasında Yunus bəyin bir məktubuna rast gəldim. O yazırdı:

“Salam, Ali müəllim!

Sağ selemetsinizmi? İşləriniz nasıldır?

Bizim işlərimiz yaxşı kete, desəm de olacak. Kureş devam ete.

Ali müəllim 29 mayda bir teleqramma aldım. Teleqrammadan anlaşılanına görə 27 mayda Naxičevanda Milli Azatlık Kuntusu – Azərbaycan Demokratik Respublikasının 72 illiyinə

bağışlanmış tantanalarğa teklif etilqenim. Lekin teleqrammanı mana pek keç berdiler. Çok teesuf ki, men fursattan faydalanıp, sizlernen azeri dostlarimnen korusıp olamadım.

Men sizlerni, azerilernin azatlığı içyun canlarını ayamğan azerbaycan əvlyadlarını, bütyün xalkını mezkyur kunnen xayırlayım. Epinize sabır-takat, kuç-kuvet tileyim. Kırım-tatar milletine urmet bildirqeniniz içyun çok saq olunız, aziz dostlar.

Ali müəllim, dostlarımıznın episine seylam etiniz”.

Urmetle **Yunus Kandimov**
29.05.90

Yunus Kandimov familyasındaki ov sonluğunu atdı. 1990-cı ildə olduqca məhsuldar çalışan Yunus Kandımın sorağını gah Türkiyədəki Uluslararası şeir şölənindən (Bursa, 1992), Avropa Yazıçılarının Rumınyada keçirilən 2-ci Uluslararası görüşündən (Kostence, 2001), gah Avropa Şairlərinin Latviyada keçirilən 3-cü Dəyirmi stolundan (Riqa), gah Ukrayna şairi Taras Şevçenkoya həsr olunan Uluslararası toplantılardan (Luqanski, 1998, Kamensts-Podolsk, 2000, İvan-Frankovsk, 2001) alırdım. Tədbirlərdə bu qədər fəal iştirak etməklə, soydaşlarının sürgündən dönərkən üzləşdiyi

problemləri dünyaya çatdırmaqla yanaşı, yorulmadan yazıb-yaradırdı.

O, az vaxtda Londonda yaşayan və romanlarını Türkiyə Türkcəsində yazan Kırım Tatar yazıçısı Cengiz Dağcının “Onlar da insan idilər”, “Anama məktublar”, “Yurdunu qayb edən (itirən) adam”, “Qorxunc illər” romanlarını, “Cengiz Dağcı: yazıçının öz qələmilə” xatirələrini çevirərək ana dilində çap etdirdi. Bundan başqa Taras Şevçenkonun şeirlərini və “Qafqaz” poemasını, Lesya Ukrainkanın şeir və poemalarını, Mixaylo Kotsyubinskiyin hekayə və povestlərini, Y.Muşketikin, P.Movçaninin, M.Miroşniçenkonun, B.Basırovun və başqalarının əsərlərini Kırım Tatarcasına çevirərək çap etdirdi. Çevirdiyi neçə-neçə əsəri çap etdirə bilmədiyi kimi, sənədlər topladığı neçə-neçə araşdırmanı da tamamlaya bilmədi.

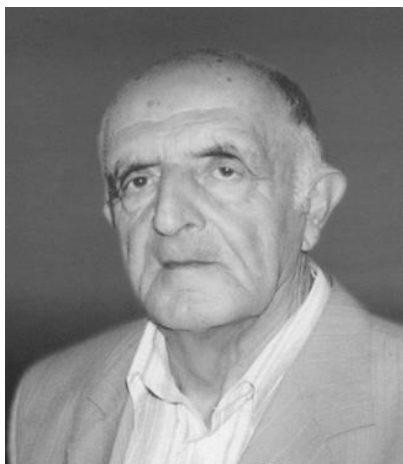
...Qarabağda doğulub boya-başa çatan, Daşkənddə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Tatar Dili və Ədəbiyyatı Fakültəsini bitirən və mənimlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda işləyən İlqar Qasimov bir gün dərin hüznə xəbər verdi ki, Yunus Kandimov dünyasını dəyişib. Onun belə gənc ikən ölümü bizi sarsıtsa da, nə edəcəyimizi bilmədik. İlqar da Yunus

Kandimovun nə vaxt öldüyünü dəqiq bilmirdi. Sonralar 2005-ci il martın 20-də, Azərbaycanda və Kırımında ailələr sevimli Novruz bayramlarını qeyd etdikləri bir vaxt ürək xəstəliyindən dünyasını dəyişərək, haqqa qovuşduğunu mənə söylədi.

Çılğın bir şairin, vətənpərvər bir insanın, Türk dünyasının birliyi üçün canından keçməyə hazır olan bir millətsevəri də belə itirdik.

“Yunus Kandım bir həftə Bakıda - Yunus Kandım-65”, “525-ci qəzet”, 2024-cü il, 1 oktyabr sayında çap olunmuşdur. <https://525.az/news/274648-yunus-kandim-bir-hefte-bakida--yunus-kandim-65>

İÇİMDƏKİ AĞRI, YAXUD ƏLİ SƏNGƏRLİ NƏDƏN GƏRƏYİNCƏ TANIDILMIR?!

Dədələrim indiki Ermənistan Respublikası adlanan, keçmiş İrəvan xanlığının Göyçə mahalında ömür sürmüşdülər. 1828-ci ildə Rusiya buranı işgal etdikdən sonra Qafqazda özünə uşaklıq edəcək bir

dövlət yaratmağı planlaşdırır. Buna görə də bölgədə Türklərin sayını azaltma siyasəti yürüdülmüş, Ermənilər İrandan, Osmanlıdan və başqa dövlətlərdən gətirilərək burada yerləşdirilmişdir. Zaman-zaman buradan kütləvi köçlər olmuşdur. 1988-ci ilin kütləvi köçlərindən sonra bölgədə Türk, müsəlman qalmamışdı.

Mən də 1948-ci ildə, Türklərin hələ də sıx olaraq yaşadıkları, Qafqazda, İranda, Anadoluda məşhur aşıqlarıyla tanınan Göyçə bölgəsinin İnekdağ kəndində doğulmuşdum. Universitetdə oxuyarkən müəllimlərimdən öyrəndim ki,

kəndimizin adı keçmiş Türk budunu - tayfasının adıyla bağlıdır.

1973-cü ildə Bakıda univərsitetin Jurnalistika fakültəsini bitirdiyim zaman mənə Naxçıvana, Muxtar Respublikanın kommunist partiyasının “Şərq qapısı” qəzetində işləməyə göndərdilər. Kommunist partiyasının üzvü olmasam da, mənə qəzetin “Partiya həyatı” şöbəsində işə götürdülər. Bu şöbə ürəyimcə deyildi, amma işləməliydim.

Bölgə kommunist partiyasının planlaşdırdığı partiya qəzətlərinə abunə yazılmaq məcburiyyətində idik. Bölgə kommunist partiyalarına da bu plan Moskvadan - mərkəzdən gəlirdi. Plan xaricində qəzətlərə abunə yazılmaq çətin də olsa, mümkün idi. Bu qəzət və jurnallar da kommunist partiyasının nəşrləri idi.

Mən və yaxın dostlarım Azərbaycanda, Moskvada nəşr olunan qəzet və jurnallarla ara-sıra Gürcüstanda Azərbaycan Türkcəsində yayımlanan “Sovet Gürcüstanı”, Özbəkistanın başkəndi Daşkənddə Kırım Tatarlarının dillərindəki “Yıldız” jurnalını, eləcə də Estoniyada, Latviyada, Litviyada Rus dilində yayımlanan mətbuatı alıb oxuyurduq.

O illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Sovet Gürcüstanı” qəzetini alan 3-5 adam vardısı, biri mən idim. 1982-ci ilin noyabrın 11-də “Sovet

Gürcüstanı” qəzetində oxuduğum bir şeir məni elə təsirəndirdi ki, göz yaşımı tuta bilmədim. Şeirın müəllifinin cəsarətinə heyran qaldım. Bir neçə dəfə oxuduqdan sonra yaddaşıma həmişəlik həkk oldu. “**BAĞÇASARAY**” adlanan şeir belə idi:

*Bağçasaray,
Çəkir haray.
Sazı hanı?!
Sözü hanı?!
Yollar-izlər qaynar yenə,
Doğmaların özü hanı?!
Qara gözlü,
Uca boylu
Gözəl oğlu, qızı hanı?!
Dəyişibdir salnamələr,
Babam yazan yazı hanı?!
Bağçasaray,
Çəkir haray,
Aşıq Qədir
Qəbirdədir...
Sellər- sular haray çəkir,
Daşlardakı səbir nədir!!!*

Şeirın müəllifi Əli Səngərli idi. Bu şairin şeirlərini Bakıda və Tbilisidə nəşr olunan qəzet və

jurnallarda oxusam da, əhəmiyyət verməmişdim. İndi isə həm sevindim, həm də narahat oldum. Azərbaycanda da belə cəsarətli insanların olduğuna sevindim. Narahat oldum ki, ona təkid edəcəklər. Ən məşhur şairlərimizin, elm adamlarının, siyasətçilərin Kırım Türklərinin sürülməsindən söz açmağa cəsarət etmədiyi halda Əli Səngərli şeirində üsyan qaldırır, haqsızlığa etirazını Gürcüstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qəzetində bildirir. Bu, o dövrdə çox çətin idi. Şeir qəzetin redaktorunun, sensorun gözündən qaçaraq qəzet səhifəsində özünə yer tapmasına heyrət edir və dostlarıma oxudurdum.

“Bağçasaray” şeiri Əli Səngərliyə, onun özkeçmişinə, şeirlərinə marağımı artırmışdı. Narahatlıqla Əli Səngərlinin göz altına alınacağı xəbərini eşidəcəyimi gözləyirdim. Şeiri oxuduğum vaxtdan bir neçə ay sonra Bakıya gələrkən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna getdim. Burada Gürcüstanın Borçalı bölgəsində doğulmuş, xalq ədəbiyyatı mütəxəssisi Elxan Məmmədovla görüşdüm. Ondan Əli Səngərliyə tanıtıb-tanımadığını soruşdum. O, heyrətlə nəyə görə soruşduğumla maraqlandı. Mən “Bağçasaray” şeirini söyləyəndə o da heyranlığını və qürurunu gizləmədən dedi: ”Mənim əmimdir.

Gəncliyimdə onun şeirlərinin bir çoxunun surətini mən çap edərdim. Bakıya gəldikdən sonra əlaqələrimiz çətinləşib. İldə bir neçə dəfə görüşə bilirik. Bu şeirini də oxumamışdım”.

Elxandan öyrəndim ki, Əli Məmməd oğlu 1930-cu ildə Gürcüstanın Türklərin toplum halında yaşadığı Borçalı bölgəsinin Faxralı kəndində doğulub. Bu bölgədə əskidən günümüzədək aşuqlar çox yaşadığından şeir yazmağa yeni başlayanlar da xalq şeirləri növündə şeirlər yazırlar. Əli Məmməd oğlu da orta məktəbdə oxuyarkən xalq şeirləri növündə yazmağa başlamışdır. O, əsgərlik xidmətini başa vurduqdan sonra, 1952-1957-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya (dil-ədəbiyyat) fakültəsində oxumuşdur. Universitetdə oxuyarkən Roma və Yunan ədəbiyyatı antologiyasını hazırlayan müəllim prof. Əli Soltanlı onu da işlətmiş, bir çox şeirləri ona çevirtirərək hazırladığı dərs kitabına daxil etmişdir.

Universiteti bitirdikdən sonra kəndinə qayıdan Əli Məmməd oğlu məktəbdə müəllimlik etmişdir. Şeirlərini Səngərli ləqəbiylə Bolnisi rayonundakı “Qələbə bayrağı”, Tbilisidəki “Şərqin şəfqəi” (sonralar bu qəzet “Sovet Gürcüstanı” adıyla yayınlanırdı.), “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat

və incəsənət”, “Sovet kəndi” qəzetlərində nəşr etdirmişdir. 1961-ci ildə onu Gürcüstanın paytaxtındakı Aleksandr Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölümünə “Dünya ədəbiyyatı”ndan dərs deməyə dəvət edirlər.

Əli Səngərli Kırım Türklərinin sürgününə etirazını təkcə “Bağçasaray” şeirində bildirmir. Onun yayınlanmasından iki il sonra, yəni 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi “Məhəbbət fantanı” şeirində yazır:

*Ay məhəbbət fantanı,
Göyərçinlərin hanı?!
İnsan da yuvasından,
Elindən-obasından,
Qovarmı ki, insan?!
... Deyirlər yerdə qalmaz
Heç kimin nahaq qanı.
Hələ nakam gözəlin
Qisasını alan yox.
Hələ yuvasızların
Bir qeydinə qalan yox.
Sərt Sibir çöllərində
Nə qədər ölənim var...*

Bağçasarayı Gəray xanlarının sarayındakı çeşməyə ithafən söylənmiş şeirdə şair dildaşlarının,

qan qardaşlarının doğma yurdunda, gözəl yaylalarında yadların yurd salmasına üzülür və sonda üsyankarcasına belə deyir:

*Ya başım bədənimdən,
Ya yardan keçəsidir.*

Şairin 19-cu əsrdə yaşamış Kırım Aşığı QədİRə həsr etdiyi şeiri də olduqca önəmlidir. Haqsızlığa etiraz edən, millətinin bu durumuna üzülən Əli Səngərli şeirinin sonunu məşhur bir bayatının bir misrasını dəyişməklə tamamlayır.

*Aşığı Qədir deməkdən tüstü qalxar başımdan.
Kipriyimdə od ağlar.
A dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burdan bir il köçübdür,
Göy kişnər, bulud ağlar*

Şair min illiklərdən keçib gələn “başımdan tüstü qalxdı”, “kipriyimdə od ağlar” kimi deyimləri, ”buradan bir atlı keçdi” misrasını “buradan bir il köçdü” kimi verməklə şeirin bədii dəyərini artırır.

Şairin “Tatar qızı”, “Sınayar”, “Türk oğlu”, “Oğuz” və başqa şeirlərində də Türklərin dərdlərindən yazır.

Əli Səngərli təkcə Kırım Türkləri üçün narahat olmur. Kazak şairi Oljas Süleymenova həsr etdiyi “Qum ətri qoxladım” və “Rusiya” şeiri də üsyankarlığıyla seçilir.

*Aleksandr Nevskidən,
İvan Qroznudan, Pyotrdan,
Nikolaydan bəri.
Nədir əlac, qardaşım, nədir əlac!?
Hələ ki, dözüürük içimizi yeyə, yeyə,
Hələ ki, dözüürük Allah Kərimdir, deyə-deyə.
Bu günə qaldıx qatilimizə böyük qardaş
deyə-deyə, Oljas.
bu günə qaldıx...*

“Rusiya” şeirində isə yazır:

*Rusiya bir dənizdir, yüzlərcə axar çayı
horpuna çəkən dəniz,
Əsrlərdən bəridir ki,
Onun qarnına axır
Bizim də sərvətimiz,
Sizin də sərvətiniz,
Oljas!*

*Dilimiz bir,
Dinimiz bir,
Vətənimizin taleyi bir,
Xalqımızın taleyi birdir
Oljas!*

*Sənin torpağında xaç əkdilər,
Sənin sularına zəhər tökdülər.
Səhrələrində dustaq düşərgəsi,
Sınaq meydanları, nüvə yataqları
tikdilər,
Mənim başımda turp əkdilər,
Oljas!*

Əli Səngərli xilas yolunu “Yaraşmaz” şeirində belə anladır:

*Silah götür qarşıya çıx,
Sürünmək Türkə yaraşmaz.*

Kırım türklərinin vətənə qayıdışını sevinclə qarşılayan şair yazır:

*Gözün aydın Tatar yurdu!
Gözün aydın güzəl Kırım!!
Gözün aydın Bağçasaray!*

*Gözün aydın Aşığı Qədir!
Gözün aydın qoca Gəray!
Sağ qalsa da yüzdə biri,
Sürgünlərin döndü geri!!*

Sovetlər Birliyi dönəmində Əli Səngərli haqqında televiziya, radioda yayımlar olmadı. Kitabları çıxmadı. Amma şeirlərini aşuqlar mərasimlərdə oxumaqla Əli Səngərli xalqa sevdirə bildirdilər. Ömrünün son illərində müəllimlik edən şair çoxlu şeirləri yazsa da, Sovetlər Birliyi çökəndə kitabı çıxmadı. Şair ixtiyar çağlarında şeirlərini toplayaraq öz məsrəflərilə 3 kitab da çıxartdı. 2006-cı ildə “Nurlan” yayın evində nəşr olunan bu kitabları “Şair ürəyi”, “Bu köhnə dünyada təzə nə var ki...”, “Uzaqlarda qalan dünyam” adlandırmışdır.

Şair Əli Səngərli 2009-cu ilin aprelin 22-də haqqa qovuşmuş və doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir.

Əli Səngərli “Bağçasaray” şeirini oxuduğum gündən içimdə bir ağrı vardı. Yaxşı bilirdim ki, Sovetlər Birliyi dönəmində onu lazımınca dəyərləndirmək mümkünsüzdür. Sovetlər Birliyinin çökməsindən 20 ilə yaxın ötsə də, hələ də Əli Səngərli gərəyincə Türk gəncliyinə tanındı.

“İçimdəki ağrı... yaxud, Əli Səngərli nədən dəyərincə tanındılmır?!” məqaləsi “Türküstan” qəzetinin 2010-cu il 25 aprel-1 may, 14-cü sayında, “Kırım” qəzetinin 9 iyun 2010-cu il 9 iyun 44(1412) sayında. “Bahçesaray” dergisinin (Kırım Türkləri Kültür və Yardımlaşma Derneği İstanbul Şöbesi Gazetesi), 2010-ci il Ekim-Aralık 65 sayında çap olunmuş və *TRT* və *Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2010-cu il iyunda saat 12.14-də efirə getmişdir.*

ÇAĞDAŞLARIM

İSLAMİ DƏYƏRLƏRİ YAŞAMI İLƏ TƏBLİĞ EDƏN MEHMET ALTUNBAŞ

Nədənsə, insanın yaşlandıqca doğulub boya-başa çatdığı yerlərə, soykökünə marağı artır. Bu da təbii və normal bir hissidir. Sovetlər Birliyi dağılandan, sərhədlər açıldıqdan sonra insanlarda qohum-əqrabalarını axtarmağa bir həvəs yarandı. Keçmiş Rusiyadan və onun varisi SSRİ-dən xarici ölkələrə getməyə məcbur olmuş insanların övladları, nəvə-nəticələri axtarışa başladılar...

Bakıda Azərbaycan Ensiklopediyasının “Türk xalqlarının məşhur adamları” qrupunda işləyirdim. Tələbələrlə də tez-tez görüşürdüm. Onlar çox vaxt iş yerimə gəlirdilər. Belə gənclərdən biri də Vüsalə Raufqızı idi. O, Ankarada universitetin Jurnalistika fakültəsində oxuyurdu. Tətilərdə – istirahət vaxtlarında Bakıya gələndə mənə də baş çəkərdi. Dərslərindən, müəllim və tələbə yoldaşlarından, ictimai-siyasi vəziyyətdən, gələcək planlarından söhbət edərdik. Söhbətlərinin birində Mehmet Altunbaş və ailəsini bizə tanıtmaya çalışdı. Keçmiş günlərin söhbəti olduğundan yadımda belə qalıb:

“Kırayədə qalırdıq. Evimizin yanındakı yaşlı baqqaldan nisyə ərzaq alır, təqaüdümüzü alanda borcumuzu ödəyirdik. Bir dəfə bursumuzu-

təqaüdümüzü yubatdılar. Utandığımızdan baqqalın gözüne görünməməyə çalışırdıq. Evə elə vaxt gəlirdik ki, dükan bağlansın, baqqal bizi görməsin. Bir dəfə evə gedərkən baqqal bizi səsledi. Biz elə düşündük ki, o, bizi danlayacaq, pulunu istəyəcək. Biz qabaqgörənlik edib üzrxahlıq etməyə başladıq. O, bizi dükanına aparıb sakitləşdirdi. Sonra da bizə torbalar verib dedi:

– Bu torbaları aparın. Bir həftədi heç nə almırsınız. Başa düşdüm ki, pulu vaxtında vermədiyinizdən utanıb mal almağa gəlmirsiniz.

Bizim torbaları almağa çəkdiyimizi görüb “Nə vaxt pulunuz olar verərsiniz, olmasa da, canınız sağ olsun” – dedi və torbaları təkidlə bizə verdi. Baqqal dükanında qısa boylu, 65-70 yaşlı nurani bir kişi də vardı. O da bizimlə maraqlandı. Nə işlə məşğul olduğumuzla, hardan gəldiyimiz və s. xəbər aldı. Suallarına utana-utana cavab verirdik. Azərbaycandan olduğumuzu bildikdə onun marağı daha da artdı.

Biz də bacardığımız kimi cavablar verdik. Onlarla sağollaşaraq torbaları da götürüb evə getdik. İki-üç gün sonra biz təqaüdümüzü aldığımızı Sevincək borcumuzu ödəməyə getdik. Baqqal bizdən pulu almadı. Səbəbini soruşduqda bildirdi ki, borcumuzu dükandakı kişi ödəyib. Biz çox narahat olsaq da, dil-

ağız etməkdən başqa bir əlacımız qalmadığını görüb evə getdik.

Sonra baqqaldan borcumuzu ödəyənin kim olduğuyla maraqlandıq və ona minnətdarlıq etmək istədiyimizi bildirdik. Baqqal da bizi onunla tanış edəcəyini vəd etdi. Bizi Mehmet Altunbaşın evinə apardı. Mehmet bəylə, ailəsi ilə xanımı – Şayəstə xanımla, oğlanları və gəlinləri ilə tanış olduq.

Altunbaşların Ankaradakı Altun parkın qarşısında dördmərtəbəli, zirzəmi bir evi vardı. Zirzəmi geniş bir salon kimi qurulmuşdu. Yerə xalılar döşənmiş, rəflərdə çoxlu dini kitablar qoyulmuşdu. Dindarlar buraya gəlir, namazlarını qılır, söhbət edir, kitab oxuyur, işlərini planlaşdırır, hər işdə bir-birinə kömək edirdilər. Qadınlar da müxtəlif əşyalar düzəldir, şirniyyatlar bişirir, onları satır, əldə etdikləri pulu xeyriyyə işlərinə xərcləyirdilər. Öyrəndik ki, Şayəstə xanım tanınmış din alimi, 200-dən çox kitab və braşurun müəllifi Mehmet Kemal Pilavoğlunun qızıdır. Bu ailədən çox din alimi yetişmişdi. Mehmet Kemal Pilavoğlunun atası Hafız Ahmet Pilavoğlu Ankaranın din alimlərindən, əmisi Zeynalabidin əfəndi isə Ankaranın müftüsü olmuşdu. Seyid soyundan gələn olan bu ailənin, keçmişdə Ankara'da At bazarında karvanların gur yeri olan Pilavoğlu

hanları (o dövrün qonaq evi) varmış. Pilavoğlu hanında müştərilər üçün hər gün hazırlanan pilov, özəlliklə cümə günləri hem handakı müştərilərə, həm də kənardan gələn imkansızlara pilov verərlərmiş. “Pilavoğluna pilov yeməyə gediyorum” deyimi də buradan qalıb və sonra da soy adına çevrilib.

Mehmet Kemal Pilavoğlu hicri təqvimlə 1323-cü, miladi tarixilə 1906-cı ildə Türkiyənin paytaxtı Ankarada anadan olub. Ailənin tək övladı olan Mehmet ilk, orta və lisey təhsilini doğulduğu şəhərdə aldıqdan sonra universitetin hüquq fakültəsinə daxil olub. Təhsil əlaçısı olsa da, Hüquq fakültəsinə başa vurmur. Son kursda universiteti tərkdir. Bundan sonra ömrünü islam dininin təbliğinə həsr edir. 1943-cü ildən başlayaraq qəzet və jurnallarda dini mövzuda məqalələr çap etdirməyə başlayır. Qısa müddətdə ətrafına çoxlu tərəfdar toplayır. Bundan narahat olan hökumət yetkililəri onu dövlət çevrilişində suçlayıb həbs edirlər.

M.K.Pilavoğlu 1966-1970-ci illərdə Ankarada çap olunan “İlahi işıq” qəzetində dini, əxlaqi, ictimai-siyasi məqalələr çap etdirmiş, qəzetin “sorğular-cavablar” rubrikasını aparmışdır. 1977-cı ilin yanvarın 2-də Ankarada dünyasını dəyişmiş və Əsrək qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

Bu xeyirxah ailə bayramlarda, həmçinin başqa günlərdə də bizə yardım edirdi. Bizdə bir arxayınçılıq var idi ki, bərkə düşəndə Mehmet amca, Şayəstə xanım və onların gəlinləri bizim yardımçımız olacaqlar...

Onlar yalnız bizə yardım etmirdilər. Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif respublikalarından gəlib Türkiyədə oxuyanlara da bu ailə yardım edirdi.”

Vüsələ Raufqızı növbəti dəfə Bakıya gələndə mənə bir kitabça göstərdi. Mehmed Kemal Pilavoğlunun Türkiyədə dəfələrlə çap olunmuş “Müsəlman qızının din kitabı” idi. O, kitabı Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdırıb çap etdirmək və yaymaq arzusunda olduğunu bildirdi. Ona qəti bir söz demədən kitabı bir neçə günlüyə mənə verməsini istədim. Bu istəyim təsadüfi deyildi. Sovet hökuməti 70 il təbliğatla, zor gücünə insanları ateist etməyə çalışsa da, istədiyinə nail ola bilməmişdi. Adamların çoxu oruc tutub, namaz qılmasa da, islamı məişətdə, ənənədə yaşadır, islami təəssübkeşlikdən əl götürmürdülər.

Azərbaycanda yaşayan insanların bir qismi özlərini şiə, bir qismi də sünni sayır. Bu təriqətlərin ortaq cəhətlərini və fərqliliklərini dərindən bilməsələr də, yeri gələndə təəssübkeşlik edirlər. Bu da bəzən yersiz mübahisələr, incikliklər yaradır.

Xarici ölkələrdə çap olunan bir sıra kitablarda da ifrat təəssübkeşlik, başqa təriqətlərdən olanlara qarşı dözümsüzlük olduğunu görmüşdüm. Kitab Türkiyədən gəldiyindən ehtiyat edirdim ki, burada ifrat sünni təəssübkeşliyi, şiələrin heysiyyətinə toxunan fikirlər ola bilər.

“Müsəlman qızının din kitabı”nı diqqətlə oxudum. Gördüm ki, burada bir islam aliminin fikirləri və izahları özünə yer tapıb. Kitabda nəinki müsəlman təriqətindən olanları, başqa dinlərdən olanları belə qıcıqlandıracaq heç nə yoxdur. Əksinə, bütün dinlərdən olanların da, hətta dinsizlərin, ateistlərin də oxuduqda qəbul və təqdir edəcəkləri bir çox məsələlər var.

Vüsəlni həvəsləndirsəm də, ona çox ciddi köməklik də etmədim. İstədim ki, gənclər bütün işləri özləri görsünlər. Beləliklə, özlərində başladıkları işi sona çatdırma biləcəklərinə inam yaransın. Növbəti dəfə də öz gücləri ilə iş görməyə çalışsınlar. Vüsəlgil Mehmet Kemal Pılavoğlunun kitabını çevirdilər və nəşr edərək Bakıda yaydılar. Bu, onların bəlkə də ilk böyük xeyriyyəçilik işi oldu.

O dövrdə nəşriyyatların bərbadlığından, bir az da gənclərin təcrübəsizliyindən kitab keyfiyyətli çap olunmadı. İstər kitabın üz qabığında, istərsə də mətnlərdə bir səliqəsizlik gözə çarpırdı. Vüsələ ilə

danışib razılaşdıq ki, onun yardım və köməyi ilə Mehmet Pilavoğlunun “Müsəlman qızının din kitabı”nı mən yenidən oxuyum, redaktə edim, bəzi məsləhətlər verim. Bundan sonra kitabı təkrar çap edək.

Kitabın təkrar nəşrinin cibə yerləşəcək qədər kiçik formatda çap etdik. İstədik ki, oxucu kitabçanı asanca yanında gəzdirə bilsin və yolda-izdə də oxusun. Üz qabığını diqqətçəkən etdiyimiz kimi, titul səhifəsinin içərisinə də “Fatihə” və “İxlas” surələrini verdik. İstəyirdik oxucu Quranda bu vacib, çox yayılmış surələri oxusun. Beləliklə kitabı yazanın və onun valideynlərinin ruhuna fatihə oxumuş olsun. 1500 tirajla çap edilən “Müsəlman qızının din kitabı” Azərbaycanda sürətlə yayıldı və maraqla qarşılandı.

Bundan sonra Vüsalə Rauf qızı Mehmet Altunbaşın məni görmək istədiyini söylədi. Türkiyəyə – Ankaraya gedəndə Mehmet bəylə görüşdüm. Bu görüşdən çox məmnun qaldım. Çünki, islami dəyərləri sözdə deyil, əməldə yaşadan bir ailə ilə qarşılaşmışdım. Beləliklə, bizim dostluğumuz başladı.

Sonralar biz Mehmet Altunbaşın maliyyə yardımını ilə Mehmet Kemal Pilavoğlunun “Vahabilərin yanlış yolları”, “Təsəvvüf və əxlaq”,

“Şəhidlər və qazilər”, “Müqəddəs günlər”, “Uşaqlara peyğəmbərlər haqqında”, “Böyük insan Həzrət Əli”, “Məhəmməd peyğəmbərin buyuruqları” və b. kitablarını da öncəki kimi kiçik formatda və eyni tərtibatda çap edərək Azərbaycanda yaymağa başladıq. Kitablارın maraqla qarşılانmasının bir səbəbi də orada deyilənlərin günümüzün hadisələri ilə uyğun gəlməsi idi. 1300 il öncə söylənilənlər, elə bil ki, bu günlərin ictimai-siyasi durumunu görmüş birisi tərəfindən deyilmişdi.

Kitabçalar Pilavoğlu ailəsi tərəfindən də maraqla qarşılanırdı. Xüsusən, Azərbaycan türkcəsində səsləsməsi onlarda xoş ovqat yaradırdı.

Mehmet Altunbaşı Bakıya dəvət etdik. O, 2005-ci ilin iyun ayının ortalarında 11 yaşlı nəvəsi Mehmetxanla (Nizaməddinin oğlu) birlikdə Bakıya gəldi. Maddi imkanları yaxşı olsa da, hoteldə deyil, bizim evdə qalmağa üstünlük verdi. Fərqli-fərqli insanlarla görüşdü. Onun üçün görüşdüğü insanların dini inancı, milliyyəti, vəzifəsi, cəmiyyətdəki mövqeyi deyil, fikirləri, dünyagörüşləri maraqlı idi. Söhbətləri bəzən saatlarla davam edirdi. Mehmetxan yaşına uyğun hərəkət etmirdi. Yaşlı birisi kimi babasının yanında sakitcə otururdu.

Söhbətlər, görüşlər onun üçün maraqsız olsa da, nə bizə, nə də babasına heç nə demirdi.

Mehmet Altunbaşı Bakının ən gur yerində, Mirzə Ələkbər Sabirin heykəli ilə üzbəüzdəki Monolit adlanan binanın birinci mərtəbəsində açılmış İranın “Əlhuda” Nəşriyyat və Yayım İdarəsinin kitab mağazasına da apardım. Məqsədim onun şiələrin çap etdiyi kitablara münasibətini bilmək idi. Mağazanın müdiri, 1990-cı ildə Naxçıvanda tanış olduğum və ailəvi dostu çevrildiyimiz Rəsul İsmayılzadə bizi kabinetinə dəvət etsə də, oraya keçib, çay içməyə razılıq vermədim. Çünki buranın hansı məqsəddə xidmət etdiyini ağı başında olan adam yaxşı bilirdi.

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının arasında yeni rəsmi gedişlər başlayandan sonra onların “Əlhuda” sı ilə bizim “Azərkitab” arasında 1991-ci ilin yayında bir müqavilə bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, «Azərkitab» Azərbaycanda nəşr olunan kitabları Tehrandə, «Əlhudə» isə İranda nəşr olunan kitabları Bakıda sata bilərdi. Bakıda «Əlhuda» üçün geniş yer ayırdılar. Onlar da bundan bacarıqla istifadə etdi. İranda nəşr olunan kitablara və təbliğat vəsitələrinə qadağa qoyulmadı. Burada İranın siyasətini təbliğ edən on minlərlə kitab və plakat satıldı.

Tehranda isə 1991-ci ilin dekabrında (Bakıda mağaza açıldı 6-7 ay sonra) «Çoolo» kitab mağazasının bir guşəsindəki rəfə Azərbaycan Respublikasından aparılmış az sayda bədii ədəbiyyat düzdülər. Azərbaycan Respublikası Mətbuat Komitəsinin, «Azərkitab»ın rəhbərləri «kitab rəfi»nin açılışına həsr edilmiş lenti təntənə ilə kəsdilər. Təbrizdən, Ərdəbildən, Urmiyadan, Marağadan, Xoydan, Xorasandan, Şirazdan Tehranda Azərbaycan Respublikasında çap olunmuş kitablar satılacağını eşidənlər axın-axın gəlib 2-3 saat sonra kitabları aldılar.

Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti ağır olduğundan kitab satışını qura bilmədi. İranın gömrük işçiləri də onlara əngəl oldu. Göndərdikləri kitablar Astarada ilişib qaldı. İran senzurası Bakıdan göndərilmiş kitabların yüzdə səksəninin ölkəyə daxil olmasına icazə vermədi. Az sayda kitabı da Tehrandakı kitab mağazasına apararı olmadı.

Rəsul İsmayılzadə “Əlhuda”nın Bakı müvəkkili təyin ediləndən sonra mağazanın fəaliyyətini daha da canlandırdı. Burada siyasi və dini məzmunlu kitabların satışını artırmaq üçün o tayda Məhəmmədhusəyin Şəhriyarın, Səttarxan Sərdarimillinin, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin və b. plakatlarını hazırladıb Bakıya gətirdi və mağazanın

pəncərələrinə vurdu ki, küçədən keçənlər onları görüb mağazaya girsin. Beləcə istəyini reallaşdırdı.

Mehmet Altunbaş Bakıdakı Fətulla Gülən camaatının açdığı bir neçə kitab və dəftərxana ləvazimatı satan mağaza ilə “Əlhuda”nı müqayisə edəndə ikinciyə üstünlük verdi. Çünki Türkiyənin adından çıxış edənlər yalnız bir qurumun siyasətini təbliğ edirdisə, “Əlhuda” İran dövlətinin siyasətini təmsil edirdi.

Rəsul İsmayılzadəni Ankarada olarkən mən Mehmet Altunbaşla tanış etmişdim. Söhbətləri tutmuş, mehribanlaşmışdılar. Bu da mənim ürəyimcə idi. İsdəyirdim bütün sünnilərlə şiiələr arasındakı münasibət Mehmed Altunbaşla Rəsul İsmayılzadə arasında olduğu kimi olsun.

Rəsul İsmayılzadə Mehmet Altunbaşla müraciətlə: “Əfəndim, yay girdiyindən Bakıda balqabaq mövsümü başa çatıb. Heç yerdə balqabaq tapmaq mümkün deyil. Payız, qış olsaydı sizin hesabınıza biz də ailəliklə gəlib Əzizə bacının bişirdiyi balqabaqlı pilov yeyərdik. O, mümkün olmadığından sizi Təbriz pilovu yeməyə dəvət edirəm”, - dedi. Mən də onun rəhbərliyinə işarə ilə: “İcazə alıbsan ki, Mehmet Altunbaşı qonaq dəvət edirsən?”, - cavabını verdim. O, söhbətin mövzusunı yozmaq üçün: “Əzizə bacım mənim

işimi yüngülləşdirib, xanımımından icazə alıb”, - deyərək çoxbilmişcəsinə güldü.

Səhərişi günün axşamı Rəsul İsmayılzadənin kirayədə qaldığı geniş evində Təbriz pilovu yeyə-yeyə, dindən, təriqətlərdən, dindarlar arasında xarici güclərin səpdikləri nifaq toxumundan, Şeyx Səfidən, Şah İsmayıl və onun Türk dilində yazdığı şeirlərdən ləzzətlə söhbət etdik. Sünnilərlə şiələr arasında geniş yayılmış dedi-qodulardan heç söhbət belə açılmadı. Kənardan dinləyən olsa, elə bilərdi eyni təriqətdən olan insanlar mehriban söhbət edirlər.

Şüvalana, Mir Möhsün ağanın qəbrinə ziyarətə gedəndə onları dostum Əli Abdullayevin evinə qonaq apardım. Naxçıvanın Şahbuz rayonundakı Yuxarı Qışlaq kəndində dindar bir şiə ailəsində doğulan Əli Abdullayev və xanımı kənddə müəllim işləyirdilər. 5 övladları vardı. 1994-cü ildən sonra iqtisadi durumun ağırlığına görə Bakıya köçməli olmuşdular. Uşaqlarının bir neçəsi Mehmetxanla yaşlı idi. Biz evdə dindən, təriqətlərdən, toplumun güzəranından danışanda Mehmetxan həyətdə yaşlıları ilə oynayır, deyib-gülürdü. Sakit, laldinməz uşaqdan əsər-əlamət qalmamışdı.

Şəkildə: Bakı yaxınlığındakı Mərdəkan qəsəbəsinin Nəbatət bağında çəkilmişdir. Soldan: Əzizə və Əli Şamil, Mehmetxan və Mehmet Altunbaş

Mehmet Altunbaşla Qubaya da getdik. Orada fərqli inanc sahiblərinin namaz qıldığı 4 məsciddə namaz qıldı, adamlarla söhbət etdi. Gəlmişkən onlara Qubanın təbiətini də göstərmək istədim. Xınalığa doğru 20-25 kilometr yol getdik. Qəçrəş, Küpçal meşələri, Qudyalçayın Minarə deyilən yerdə qayaları yararaq aşağıya doğru gurultu ilə axması qonaqlarımızı özünə məftun etmişdi. Quba-Xınalıq yoluna asfalt döşənmədiyindən Qırız Dəhnəyə çatmamış maşınımız durdu. Yol kənarında süfrə

açıb nahar etdikdən sonra geri döndük. Orada olarkən Qarabağdan və Ermənistandan qovulanlarla da görüşdü. Ürəyindən keçənləri mənimlə bölüşdü. Dedi: “Ankaraya dönəndə ailə üzvlərimizlə və yaxınlarımızla məsləhətləşəcəm, vəziyyəti onlara deyəcəm, razı olsalar, qaçqın və köçkünlər yaşayan kəndlərin birində məscid tikdirərik”.

Mehmet Altunbaş məscid üçün yer seçmək, icazə almaq məsələsini mənim öhdəmə buraxdı. O, gedəndən sonra Azərbaycanın qaçqınlar və köçkünlər yaşayan bir neçə rayonunda oldum. Məscid tikdirmək məsələsini hər yerdə alqışlarla qarşıladılar. Tikinti üçün yer ayırmaq, layihə hazırlatmaq məsələsi gələndə gözləmədiyim çətinliklərlə rastlaşdım. Rayon rəhbərlərinin adamlarının ilk sözü: “Nə qədər hörmət edəcəksiniz?”,- olurdu. Mən dini mərkəz tikintisinə icazə almağa rüsvət verməyi ən böyük günah sayırdım. Adamlarla danışıanda gördüm qaçqınlar yaşayan kəndlərdə namaz qılan 10-15 nəfər ola, ya olmaya. Azsaylı dindar üçün 100-200 yerli məscid tikdirməyin nə mənası var? Adamların çoxu məscid istifadəyə veriləndən sonra Türklərin orada ildə neçə qurban kəsəcəkləri, qurban ətinin paylanmasının kimə həvalə ediləcəyi, orucluq ayında nə qədər yardım paylanacaqları, dini rəhbərin axundmu, imamı

olacağına çox önəm verirdilər. Gördüm məscidə ibadət yerindən, inanlı insanların bir yerə toplanıb qarşıya çıxan problemləri həll etmək yerindən çox ölü düşəndə onu yuyub, kəfənləyib dəfn etmə, ehsan vermə və bir neçə adama iş yeri açmaq kimi baxırdılar. Məscidin tikilməsinə icazə almaq, tikdirmək bir problemdirsə, onun idarə etmək ondan da çox problem yaradacaq. Yeni istifadəyə verilən məscidə axund və ya imam təyini məsələsi də cəncəlli bir işdir. Məscidin idarəçiliyində İran yönlü şielər, Səudiyyə Ərəbistanda təhsil almış vəhəbilər, Türkiyədə hansısa təriqətə bağlı sünnilər arasında qarşıdurma yaranacaq. Başımı qalmaqaldan uzaq etmək, Mehmet Altunbaşın yanında xəcalətli qalmamaq üçün onu Azərbaycanda məscid tikdirmək fikrindən daşıdırdım.

Mehmet Altunbaş Azərbaycanda məscid tikdirməsə də, evinin birinci mərtəbəsində qalan Qırğızıstanlı tələbə Alişir Nazarovun bələdçiliyi ilə onların kəndi Qayretdə məscid tikdirdi. Orada da bu işin asan və rahat görülmədiyini Alişirdən öyrəndim. Məscid tikintisi üçün ayrılan puldan Qırğızıstan məmurlarına, gömrük işçilərinə rüşvət verməli, binanın içərisinə döşəmək üçün göndərdikləri xalça-palazı, çilçiraqları, elektrik avadanlıqlarını, bilgisayarları gömrükdən yardım kimi deyil, ölkəyə

satışa gətirilmiş mal kimi qeydiyyatdan keçirmək məcburiyyətində qalmışlar.

Qayret kəndində yaşayanlar özlərini Türk adlandırırlar. Yalnız bu kənddə deyil, Qırğızistanın Özbəkistana sərhəddi yaxınlığında, eləcə də Özbəkistanın Qırğızistanın sərhəddinə yaxın bölgələrdəki kəndlərin bir çoxunda Türklər yaşayır. Günümüzdə Türküstanda Türklərdən söz düşəndə yada ilk düşən Gürcüstandan 1944-cü ildə oraya sürgün edilmiş Türklər olur. Amma Alişir Nazarovun doğulduğu kənddə və ətraf kəndlərə yaşayaraq özlərini Türk bilənlər nə Türkiyədəki, nə Azərbaycandakı, nə də İran İslam Respublikasındakı Türklər kimi danışırlar. Onlar özlərini bölgənin ən qədim sakini sayırlar. Statistikalarda da Türk yazılırlar. İkinci Dünya Savaşından sonra bu bölgədəki Türklər assimilyasiyaya məruz qaldılar. Bir qismini Özbək, bir qismini də Qırğız yazdılar. Güclü təzyiqa baxmayaraq hələ də özlərini Türk kimi tanıyan, sənədlərində milliyyəti qrafasının qarşısında Türk yazdıranlar vardır.

Mehmet Altunbaşa Bakıdakı məscidlərdən hansında sünnilərin, şiələrin, vəhabilərin, fətullaçıların, süleymançıların namaz qıldıkları haqqında öncədən bilgi verirdim. Onun hansı məsciddə namaz qılmağa üstünlük verəcəyi mənim üçün maraqlı idi.

O, namaz vaxtı yaxınlaşanda hansı məscid yaxındır oraya gedərdi. Orada kimlərin namaz qıldığına əhəmiyyət verməz, bir küncdəcə namazını qılar, orada mənim tanıdıqlarım varsa, onlarla söhbət edərdi. Hərdən bir sakit və mülayim səsle sual verər, danışanı səbrlə dinləyərdi. Təəssüratını isə mənimlə də bölüşməzdi.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev ciddi bir əsas olmadan tələbək dostum, professor İsmayıl Vəliyevi Azərbaycan Ensiklopediyasının direktorluğundan qovandan sonra o, Sabir adına kitabxananın yaxınlığındakı evlərin birində, birinci mərtəbədə mənzil kirələyib oradan yeni özəl nəşriyyat qurmuşdu. Tanıdığım gəncləri də tez-tez oraya aparır, kitabların redaktəsinə, korrekturasına, mətbəeyə göndərilməsinə təmənnəsiz yardım edirdik. İstəyirdim İsmayıl Vəliyev sıxıntıdan çıxsın, fəallaşsın. Nəşriyyatın maaşlı iki-üç işçisi vardı.

Mehmet Kemal Pilavoğlunun yeni kitablarını da İsmayıl Vəliyevin nəşriyyatında çap etdirməyi planlayırdım. Ona görə Mehmet Altunbaşı nəşriyyatla tanış etmək üçün günorta oraya apardım. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasında işləyən xanımımın iş yeri yaxın olduğundan yeməyimizi oraya gətirmişdi.

Yeni süfrə açıb bismillah etmişdik ki, qapı döyülmədən açıldı və sahə müvəkkili yanında da “hal şahidi” içəri girdi. Otaqda 5-6 nəfərin süfrə arxasında əyləşib nahar etdiyini görəndə çaş-baş qaldılar. Dili topuq vura-vura: “Pozan lazım idi, dedim sizdə olar” - deyəndə otağa sonuncu daxil olan tələbə Vüsalə bərkdən gülərək: “Biz səhvsiz yazırıq, ona görə pozana ehtiyacımız olmur”, -dedi. İsmayıl müəllim onları süfrəyə dəvət etsə də, oturmayıb getmək istəyəndə Mehmet Altunbaş ayağa qalxıb sahə müvəkkilinin cibinə pul qoyaraq: “Bizimlə oturub nahar etmək istəmirsinizsə, onda naharınızı yaxınlıqdakı bir lokantada edərsiniz”, - dedi. Sahə müvəkkili qıpqırmızı qızarmışdı. Vüsaləyə nifrətlə baxırdı. Çaşqınlığından bilmirdi nə etsin. Tərəddüdünə son qoyub otaqdan çıxdı. Gənc sahə müvəkkili Naxçıvanın tanınmış nəslindən idi. İki əmisi mənimlə “Şərq qapısı” qəzetində işləyirdi. Atasını internat məktəbinin direktoru vəzifəsində çalışmışdı. Atasını, qohunlarının çoxunu yaxşı tanıyırdım. İsmayıl müəllim burada nəşriyyat açanda onu da dəvət etmiş, birlikdə çay içib söhbətləşmişdik.

Sonra Vüsalə mənə dedi: “Rəfiqəmə demişdim burada görüşək. Ona görə qapıya çatanda sağa-sola boylandığımı sahə müvəkkili gördü. Mən içəri

keçəndən sonra gəlməsinin mənası o idi ki, prezidentin işdən qovduğu İsmayıl Vəliyevi əxlaqsızlıqda suçlayıb yuxarıların yanında özünə xal qazansın. Qapını açıq, otaqda adamları çox görəndə çaşdı. Mənim cavabım da ona güllə kimi dəydi”.

Deyəsən Mehmet Altunbaş da, İsmayıl müəllim də gənc polis zabitanın içəriyə xoş niyyətlə girmədiyini bilməşdilər.

Mehmet Altunbaş Bakını, ətraf kəndlərini, Quba, Dəvəçi rayonlarını gəzdikdən sonra Ərdəbilə getmək, Şeyx Səfi türbəsini ziyarət etmək istədiyini bildirdi. Osmanlı Səfəvi savaqlarına görə hələ də Türkiyədə yaşayanların bir çoxunun Səfəvilərə, Şah İsmayıla, Şah Abbasa mənfi münasibət bəslədiklərini bilirdim. Mömün bir sünninin Şeyx Səfi türbəsini ziyarət etməsi mənim üçün maraqlı idi. Böyük həvəslə onlara yol yoldaşı oldum.

O taya gedərkən gömrük keçid məntəqəsində, yolda çox çətinliklər görmüş, rüşvət verməmək üçün çox höcətləşmişdim. Bizi hansı çətinliklər gözlədiyini Mehmet Altunbaşa desəm də, o, fikrindən dönmədi. Dəfələrlə xidmətindən istifadə etdiyim, səmimi və mülayim xasiyyətli Rasimin maşını ilə 2005-ci il iyunun 18-də Biləsuvara yola düşdük. Bakıdan Biləsuvar gömrük keçid məntəqəsinə 220 kilometrdir. Oradan Təbrizə qədər

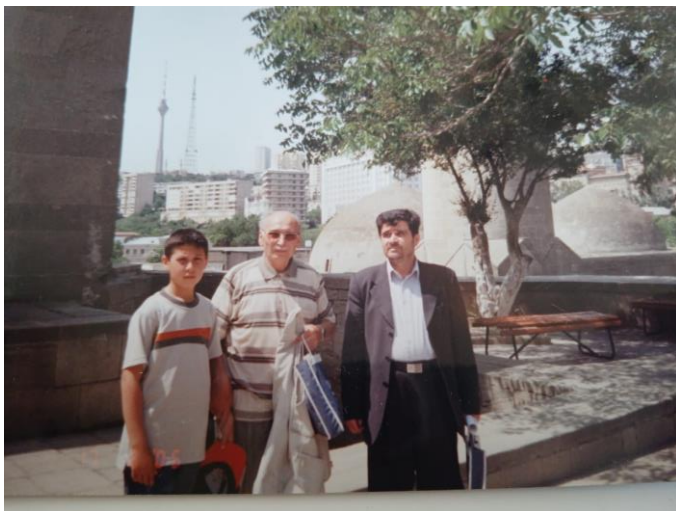
olan yol isə iki dəfə çoxdur. Amma yolpulu arasında elə bir fərq olmur. Taksilər Bakıdan Biləsuvara neçə manata aparırsa, İran Biləsuvarından da Təbrizə o qiymətə aparır.

Sakit və yüksək əhval ruhiyyə ilə Biləsuvar gömrüyünə çatdıq. Həngamə ondan sonra başladı. Pul qoparmaq üçün yüz cür dona girən gömrük və sərhəd işçilərinin yaratdığı basırıqdan, sorğusullardan, əyin paltarlarımızdan başqa bir şey olmayan yol çantalarımızı əlləşdirməkdən canımızı qurtarıb o tay Biləsuvarına keçdik. Namazını qəzaya uğratmamağa çalışan Mehmet Altunbaş nə bu tay Biləsuvarında, nə də o tay Biləsuvarında səfər namazı da qıla bildi.

Oradan taksiyə oturub Ərdəbildəki Şeyx Səfi otelinə getdik. Oteldəki səliqə-səhman Türkiyə otellərindəki qədər olmasa da, o dövrün Azərbaycandakı otellərindən yaxşı idi. Gecəni dincəldik. Səhər saat 10.00-da Şeyx Səfi muzey kompleksində olduq. Bilet aldığımız və muzeyi gəzməyə başladığımız Bələdçiliyi özüm edirdim. Məni tanıyan ingilis təhsilli bələdçi qız da həmişəki kimi sakitcə bizimlə birlikdə gəzir və söhbətimizə qulaq asırdı.

Ekskursiyamız başa çatanda, bizi iş otağında çaya qonaq edəndə zarafatından qalmadı: “Əli ağa, gərək maaşımızın yarısını sizə verək. Həm bizim

əvəzimizdən danışırınsınız, həm də bizim bilmədiklərimizi öyrədirsiniz”, - dedi. Onun gülərüzlülüyü və bizə göstərdiyi qonaqpərvərlik Mehmet Altunbaşın xoşuna gəldi.

Şəkil Bakıda Şirvanşahlar Müzeyində çəkilib. Soldan Mehmetxan və babası Mehmet Altunbaş, İranda Quranı Azərbaycan Türkcəsinə ilk çevirən, Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərinin tam mətnini nəşr etdirən, Əlhuda Nəşriyyatının Bakı təmsilçisi Rəsul İsmayilzadə.

Biz Şeyx Səfi Türbəsində olanda namaz vaxtı yetişdi. Mehmet Pilavoğlu namaz qılmaq istədi. Dedilər bura muzeydir, burada namaz qılmaq olmaz.

Mən onları yumşaldıb icazə almaq üçün Mehmet Altunbaşın sünni inancılı birisi olduğunu, Ankaradan buraya Şeyx Səfinin qəbri başında namaz qılmaq üçün gəldiyini söyləyədim. Qız yazıq-yazıq üzünə baxaraq: “Əli ağa, mümkün olmayan işi xahiş edirsiniz. Məni buna səlahiyyətim çatmır. İşdən qovulmağımı göz altına alıb icazə versəm belə namaz qılındığını görən kimi gəlib zorla da olsa, sizi çölə atacaqlar. Qonağınız da pərt olacaq, siz də. Sonra da sorğu-sual başlayacaq”, - dedi. Bu kələyim baş tutmadığını gördükdə başqa bir yol düşünməyə başladım. Bələdçi doğru deyirdi. Nəinki Şeyx Səfi kompleksində, hətta Ərdəbil yaxınlığındakı Şeyx Səfinin babalarının türbələri olan yerdə də namaz qılınmasını hökumət qadağan etmişdi. Hətta Səfəviyyə dərvişlərini bu yerlərə buraxmırdılar.

Qızın qırımından başa düşdüm ki, ondan icazə alıb namaz qılmaq mümkün olmayacaq. Bələdçi və otaq yoldaşlarına qonaqpərvərliklərinə, bizə göstərdikləri hörmətə görə təşəkkürümü bildirib ayağa qalxdım. Mehmet Altunbaş diqqətlə üzümə baxır, getmək istəmir, ayağını sürüyürdü. Orada bir söz deyə bilməyəcəyimi him-cimlə başa saldım. Muzey kompleksinin həyətinə çıxanda müdiriyyətin oturduğu binaya keçdik. Kabinetinin pəncərəsindən

məni görən muzeyin müdiri Məlikə Gülmüğanizadə Əsl dəhlizə çıxmışdı. Bizi mehribanlıqla qarşılayıb otağına apardı. Katibəsi çay gətirdi. Telefonla ərinə, arxeoloq, mənim də xatirini çox istədiyim Həsən Yusifiyə zəng vurdu. Mənim gəldiyimi bildirdi.

Şəkil Şeyx Səfi Türbəsinin həyətidə çəkilmişdir. Şəkildə soldan Mehmet Altunbaş, Əli Şamil və Mehmet Altunbaşın nəvəsi Mehmetxan.

Biz çayımızı sona kimi içməmiş Həsən Yusifi otağa girdi və mehribanlıqla görüşdü. Öncə fikrimi açıb demədim. Həsən Yusifidən kompleksdəki qəbirlərin açılmasına icazə alıb, ala bilmədikləri ilə

maraqlandım. Həsən Yusifi əvəzinə xanımı cavab verdi: “Əli ağa, buranın durumunu yaxşı bilirsən. Sənin məsləhətindən, təkidindən sonra Qumdakı mücdəhidlərə məktub göndərdik. Onlardan icazə aldıq. Amma hələ muzeylər idarəsindən rəsmi icazə ala bilməmişik. Yerli məmurlar da, mollalar da işimizə əngəl olur. Din xadimlərinin də, dindarların da təlqini fərqli mücdəhidlərədir. Bir mücdəhidin verdiyi fitvanı ona təlqini olmayanlar qəbul etmək istəmir. Ərdəbildəki imam cümənin təlqini bizə icazə verən mücdəhidə olması işimizi asanlaşdırıb”, - dedi.

Onun cavabı üzümü güldürdü: “Səbr ilə halva bişər, ey qora, səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından. Bir neçə il öncə icazə üçün məktub yazmağa ehtiyat edirdiniz. İndi icazə kağızı əlinizdədir. Bir azdan muzeylər idarəsindəki savadlılar da sizin bu işinizi alqışlayacaqlar”, - dedim.

Şirin keçən söhbətimizin Mehmet Altunbaş üçün maraqsız olduğunu bilirdim. Amma söhbəti davam etdirməli, necə deyərlər, dilimin altındakını deməyə məqam gözləməliydim. Bu imkanı da Məlikə Gülmüğanizadə Əsl yaratdı. Qumdakı ayətulla və mücdəhidlərin yerli hökumət məmurlarına və din xadimlərinə nisbətən daha

xoşgörülü, səmimi və xeyirxah olduğunu söylədi. Mən də: “Xanım, Şeyx Səfi ocağı tarixən məşhur olub. Hər il minlərlə insan buraya ziyarətə gəlirlər. Burada yalnız islam dini, şəriət öyrədilməyib, həm də insanların maddi tələbatı da ödənilir. Aclar doyuzdurulub, imkansızlara iş yeri açıb, ailəsini dolandırmağa şərait yaradılıb. Ölkənizin maddi durumu ağırdır. Ənənəni yaşada bilmirsiniz. Buraya gələnlərin maddi tələbatını ödəmək mümkün olmur, heç olmasa, mənəvi tələbatlarını ödəməyə imkan versinlər”, - dedim. Gördüm Həsən Yusifi də, xanımı da nə deyəcəyimi gözləmədən dediklərimlə razılaşdı.

İmkan yarandığını görüb bir az da irəli getdim. Dedim: “Dostum Mehmet Altunbaş inanclı bir sünnidir. Qayınatası Mehmet Kemal Pilavoğlu dini məzmunlu 230-a yaxın kitab yazıb. Bu kitabların arasında İmam əli, Kərbəla hadisələri, İmam Hüseyin və ailəsinin, dostlarının faciələri və başqa mövzular da var. Bir sünni Ankaradan durub Şeyx Səfi ocağını ziyarətə gəlir. Namazsız da ziyarət olmaz. Siz də onun burada namaz qılmasına icazə vermirsiniz. Geri dönəndə mətbuata müsahibə versə ki, getdim Ərdəbilə, Şeyx Səfi ocağında mənə namaz qılmağa icazə vermədilər, onda aləm qarışacaq bir-birinə. Türkiyədəki İran səfiri, sözsüz,

bu hadisə haqqında Xarici İşlər Nazirliyinə bilgi verəcək. Hökumət məmurları dəyəcək biri-birinə. Onlar canlarını qurtarmaq üçün günahı sizin üstünüzə atacaq və sizi cəzalandırmaqla işlərini bitmiş hesab edəcəklər”.

Həsən dediklərimi başı ilə təsdiqləyirdi, xanımı isə bərk fikrə getdi. Katibəyə bizə zəfəranlı, nabatlı çay gətirməyi tapşırırdı. Mən elə başa düşdüm ki, söhbətin mövzusunı dəyişmək istəyir. Dedim: “Xanım, keçmiş müdir Abdullah Dabbaği muzey işçisi olası deyildi. O, əsl yerini tapdı. Getdi ETTELAT-da işləməyə. Siz işə heç yerə gedən deyilsiniz. Əriniz də, özünüz də ömrünüzün sonunadək mədəniyyət sahəsində çalışacaqsınız. Bu sahə sizin sahənizdir. Onu siz inkişaf etdirməli, dünyanın qaydalarına ayaq uzatmalısınız.

Yadınızdadırsa, buradakı üç-dörd qəbirdə kimin cəsədi olduğu başdaşından bilinirdi. Qalan 30-a yaxın qəbrin kimə aid olduğu bilinmirdi. Sənədsiz-sübutsuz kimin ağılına nə gəlirdi deyirdi. Həsən Yusifi də, siz də nöqsanı aradan qaldırmaq üçün qollarınızı çirməyib işə girişdiniz. Məktub yazdınız və uğurlu cavab aldınız. Çox keçməz Həsən bəy buradakı qəbirləri açar, sümüklər əsasında dəfn edilənlərin, yaşını, cinsini təyin edər. Bəlkə də

qazıntı zamanı bəzilərinin başdaşı da torpağın altından çıxar”.

Mən danışırdım Həsən Yusifi diqqətlə qulaq asırdı. Məlikə Gülmüğanizadə Əsl məni sakitcə dinləsə də, fikri başqa yerdə olduğunu hiss edirdim. Söhbətimi bitirəndə incə bir nəzakətlə: “Əli ağa, nahar vaxtıdır. Qonaqlarınızı qarşıdakı qəzanxanaya aparın. Bir çiləpilov yeyin, ona kimi görək nə edə bilirik”, - dedi.

Biz sağollaşmadan otaqdan çıxdıq. Mənim içimdə bir rahatlıq vardı. İş düzüb-qoşmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edəcəklərindən arxayın idim. Nahar vaxt aparacağını düşünüb onu sonraya saxladım. Çay içməklə kifayətləndik. Mehmet Altunbaş könülsüz çay stəkanına baxırdı.. Mən isə gözümü Şeyx Səfi muzey kompleksinin qapısından çəkmirdim. Mehmet Altunbaşın danışmağa da həvəsi qalmamışdı.

Həsən Yusifi bəyin tələsik muzeydən çıxdığını gördükdə onu səslədim. Gəldi. Üzü gülürdü. “Durun tez gedək”, - dedi. Həsən Yusifi yeməxana sahibinə Mehmet Altunbaşın dəstəmaz almasına şərait yaratmasını tapşırırdı. Mənə tərəf baxaraq sakitcə: “Orada dəstəmaz alsa şübhələnlər”, - dedi. Mehmet Altunbaş dəstəmaz aldıqdan sonra muzeyə getdik. Şeyx Səfinin qəbri olan türbənin

qarşısına şərid çəkilib, qapısına da yaşıl pərdə örtülmüşdü. Nə yazıldığını bilməsəm də, təmir adı ilə bölməni bağladıqlarını anladım.

Həmin gün muzeyə gələnlərin sayı da çox idi. Məlikə Gülmuğanizadə Əsl gözə dəymirdi. Həsən Yusifi qapıdan asılmış pərdəni qaldırıb dedi: “Mehmet əfəndi, namazınızı rahat qılın. Biz sizin keşiyinizi çəkəcəyik”.

Mehmet bəy namaz qıldıqdan sonra təkrar Şah İsmayılın qəbri olan künbəzə girib orada yasin oxudu. Həsən Yusifiyə: “Bura çox darısqaldır, namaz qılmağa imkan yoxdur. Təmir işləri aparanda çalışın burada da namaz qılmaq üçün yer olsun”, - dedi. Həsən bəy gülümsəyərək: “Baş üstə”, - dedi.

Sonralar Şeyx Səfi türbəsinə gedəndə gördüm ki, orada namaz qılmaq üçün şərait yaradıblar. Həsən Yusifinin və xanımı Məlikə Gülmuğanizadə Əslinin hünərini alqışladım.

Mehmet Altunbaş sanki göylə gedirdi. Başqa bir aləmdə idi. Oradan taksiyə oturub Ərdəbil şəhərinə bitişməkdə olan Şeyx Kəhralan kəndinə, Şeyx Əminəddin Cəbrailin türbələrinin ziyarətinə getdik. Bu kəndin adı bəzi qaynaqlarda Kəlxuran, Sulxordad kimi də yazılır. Orada yalnız Şeyx Səfinin atası Şeyx Əminəddin Cəbrailin deyil, babalarının və başqa yaxın qohumlarının da

qəbirləri və qəbirüstü türbələri var. Kompleksin mərkəzində Şeyx Cəbrailin türbəsi ucalır. Onun ətrafında da məşhur sufilərin dördünün qəbri üstündə kiçik günbəzlər var. Bu günbəzlərdə dəvrişlər çiləyə otururlarmış. Nisbətən diqqətdən kənar olan bu yerə gəlib-gedən təkəmseyrək olur. Hər dəfə buraya gələndə türbələrin qarovulu Mir Saleh məni gülərlə və şirin dillə qarşılayır. Onunla aramızdakı mehribanlıqın səbəbkarı Xalid Orucəlipurdur. Təbrizdən tanıdığım və dostluq etdiyim, uzun illər Təbriz radio və televiziyasında işləyən Xalid Orucəlipur bu kənddə doğulub. Xalası evi də türbələrin yanındadır.

Kompleksdə heç kim gözə dəymirdi. Evlərə tərəf gedib Mir Salehi səslədim. Gəlib bizimlə görüşdü. Bakıdan gətirdiyim kiçik hədiyyələri verdim. Həmişəki kimi sevinclə qəbul etdi. Gözləməyimizi xahiş edib geri döndü. Az keçmədi qoltuğunda kiçik palaz, bir əlində çaynik, o biri əlində zənbil geri qayıtdı.

Palazı Şeyx Əminəddin Cəbrailin türbəsinin kölgəsinə sərdi. Bizə oturmağı təklif etdi. Çayniki, stəkanı, nəlbəkini, qəndqabını səliqə ilə palazın üstünə qoyduqdan sonra bizə çay süzdü. Təbrizə getməyə tələssək də, oturub çay içməli, onun söhbətini dinləməli olduq. Mir Saleh Mehmed

Altunbaşın, Türkiyədən gəlmiş bir sünninin Səfəvilər sülaləsinə belə hörmət göstərməsinə, qəbirlərini ziyarət etməsinə sevinirdi.

Şəkil Şeyx Səfi türbəsinin önündə çəkilmişdir. Şəkildə soldan Əli Şamil və Mehmetxan, Mehmet Altunbaş

O, Əmir Teymurun İldırım Bayazidə qalib gəldikdən sonra Şeyx Səfinin nəvəsi Xoca Əlinin görüşünə gəlməsindən danışmağa başladı. Mir

Salehə görə Əmir Teymur Anadoludan geri dönərkən Ərdəbilə çatanda əyanları Şeyx Xoca Əlinin kəramətlərindən söz açır və onu ziyarət etmədən buradan keçməsinə məsləhət görürlər. Əmir Teymur çox yalançı kəramət sahibləri, özünü şeyx adlandıran saxtakar, islam dinindən görüntü üçün istifadə edən din xadimləri ilə rastlaşdığından deyir ki, üç şərtim var. 1. Şeyx dünyəvi hökumdarın gəldiyini gördükdə qalxıb ona təzim edərək mədhiyyə deməməlidir. 2. Yol dəlib yorulduğuma görə məni ceyran südündən hazırlanmış qatığa qonaq etməlidir. 3. Şeyx məndən dünya malı istəməməlidir.

Şeyx bu şərtlərimə əməl edərsə, ona hörmət göstərəcəm. Yalançı şeyx olsa, onun boynunu vurduracam, sizi də cəzalandıracam.

Əmir Teymura Xoca Əli ilə görüşməsinə xahiş edən əyanlar onun kəramətinə inandıqlarından sözlərindən dönmürlər.

Əmir Teymur gələndə hələ Şeyx Səfinin qəbri üstündə türbə tikməyibləmiş. Ona görə bax burada, bu türbənin yanında, Şeyx Əminəddin Cəbrailin türbəsində, Şeyx Səfinin nəvəsi Xacə Əli ilə görüşür. Əmir Teymurun istəklərini Xacə Əlinin heç nə xəbər almadan yerinə yetirməsi hökumdarı heyrətləndirir. Əyləşib onunla dünyanın gedişindən,

dindən uzun-uzadı söhbət edir. Xacə Əlinin söhbətinə, ağına, savadına, mənəvi dünyasına, kəramətinə heyran qalan Əmir Teymur deyir ki, bir istəyini yerinə yetirsəm böyük savab qazanmış olaram. Məni bu savabdan məhrum etmə. Bir tapşırıq ver, yerinə yetirim. Xacə Əli Anadoludan gətirdiyin əsirlərdən buradakı türbələr dolana qədərini azad etməsini istəyir.

Əmir Teymur əyanlarına tapşırır türbələr dolana kimi əsir göndərsinlər. Hökumdarın əmri yerinə yetirilir. Türbələr dolana kimi əsir göndərilir. Əsirlər qurtarır, lakin türbələr dolmur. Hər biri 20-30 adam tuta biləcək türbələrin dolmamasını Xoca Əlinin kəraməti kimi dəyərləndirirlər.

Ateistlər, şəkkaklar bunu bir rəvayət kimi dəyərləndirirlər. Hətta bəziləri deyir türbələrin arxa tərəflərində baca-pəncərə olub. Xacə əlinin müridləri türbəyə qapıdan girən əsirləri baca-pəncərədən çıxarıb aparıblar. Buna görə Anadoludan gətirilən əsirlər türbələri doldurmayıb.

Tələbəlik illərində telapat Tofiq Dadaşovun Filarmoniyadakı konsertlərində onun adamların fikrini oxuduğunun şahidi olmuşam. Tofiq Dadaşov Sovetlər birliyinin onlarla şəhərində konsertlər verər, insanların fikrini oxuyar, hamı da bunu alqışlarla qarşılayardılar. Alimlər də Tofiq

Dadaşovda telapatlıq qabiliyyəti olduğunu təsdiqləyirdilər.

Tofiq Dadaşovun deyil, dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan onlarla insanın telapatlıq qabiliyyəti haqqında onlarla kitab, yüzlərlə məqalə var. Alimlər telapatı qəbul edirsə, biz onda nədən Xacə Əlinin də telapat olduğuna, Əmir Teymurun fikirlərini oxuyub, onun istəklərini yerinə yetirdiyinə inanmıyıq? O dövrün adamları bunu kəramət kimi qəbul edib, biz də telapatlıq kimi qəbul edək.

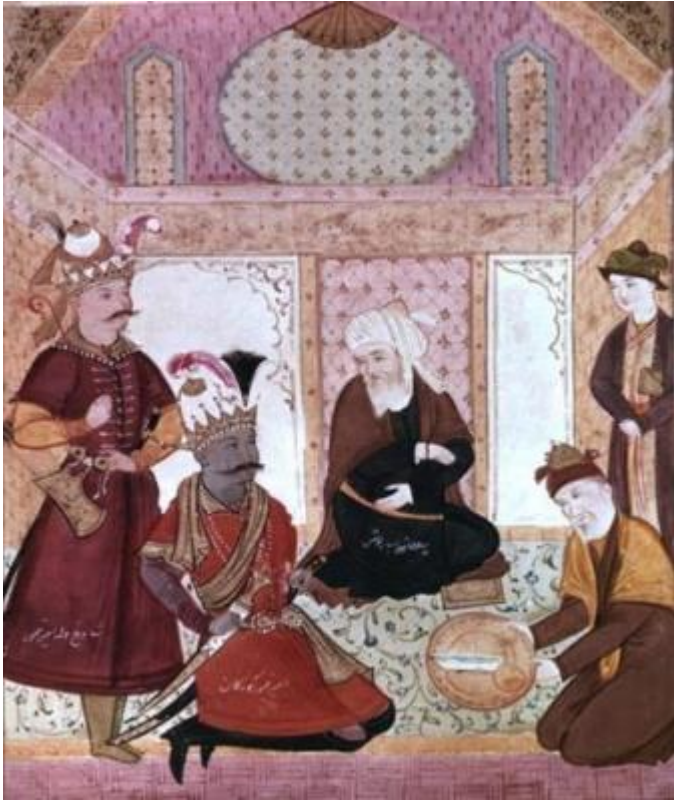
Əmir Teymur Anadoludan gətirdiyi əsirlərin türbələri doldura bilməməsini də mən normal qəbul edirəm. İllüziyaçılar günümüzdə Çin səddinin bu tərəfindən girib o tərəfindən çıxırsa, nəhəng gəmini sudan havaya, qatarları reldən yuxarıya qaldırdığını göstərə bilirsə, Xoca Əlinin türbələrə gələn əsirlərin Əmir Teymurun döyüşçüləri üçün görünməz edə bilməzdimi? Lap belə bir illuziya göstərməsə belə Anadoludan gətirilən əsirləri Əmir Teymurun Ərdəbildə azad etməsi faktı danılmazdır.

Məlumdur ki, Anadoludan əsir götürülənlərin hamısı sağlam, cüssəli gənclər deyildi. İçərilərində qadınlar, qocalar, uşaqlar da vardı. Onlardan Ərdəbilə gələnədək yolda ölənləri, xəstəlikdən əziyyət çəkdiqləri üçün normal hərəkət edə

bilməyənləri də olurdu. Əmir Teymur kimi mömün bir müsəlman ölənləri islami qaydada dəfn etmədən, cəsədləri qurda-quşa yem etməzdi. Görünür Əmir Teymur sənətkarları, alimləri, döyüş qabiliyyətlilərini seçib özü ilə aparıb. Qalanlarını isə Ərdəbildə azad edib ki, onlar ordunun hərəkətini ləngitməsinlər.

Əmir Teymur şeyxlə xudafizləşib gedir. Azad etdiyi əsirlərin bir qismi Şeyx Xoca Əlinin xidmətində qalır, çoxu da Anadoluya dönür. Həmin əsirlərin oğul-uşaqları Səfəvilər nəslinə sədaqətlə qulluq edirlər. Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsində də onların rolu böyük olub.

Maraqla Mir Salehin söhbətini dinləyir və ona heç bir sual vermirik. Oxuduğum qaynaqlarda isə Xoca Əli ilə Əmir Teymurun Ceyhun (indiki Amudərya) çayı ətrafında, Dizfulda və Ərdəbildə görüşdüyü yazılır. Qaynaqlarda Əmir Teymurun “Həzrət Şeyx Səfi övladına və onun astanasına vəqf olaraq” torpaqlar bağışlaması, onun fərmanına əsasən, Ərdəbildəki Səfəviyyə xanəgahı müqəddəs yer elan edilmiş, şeyxin xahişi ilə “Anadoludan gətirdiyi minlərlə əsiri azad etməsi” haqqında da bilgiler var.

**Əmir Teymurun Şeyx Xacə Əlini ziyarəti.
Miniatür.**

Əmir Teymurun verdiyi fərman Şeyx Səfi xanəgahını dövlət içərisində dövlətə çevrilib. Belə ki, xanəgaha gələn dərvişlər burada yalnız dini ehkamlara əməl etməklə qalmırlarmış, buraya gələn aqları yedirdir, yaralıları və xəstələri müalicə

edirmişlər. Hətta hər hansı bir cinayət törətmiş, hətta qətil törətmiş, dövlət əleyhinə çıxmış birisi qaçıb xanəgaha girirmişsə, onu hökumət məmurları zorla buradan çıxarıb aparıb cəzalandıra bilməzlərmiş. Bu hadisəyə bəst deyilir. Bəstə oturan adam xanəgah tərəfindən qorunur, yedirdilib-içirdilirmiş. Özü getməyənədək onu xanəgahda çalışanlar da buradan qova bilməzlərmiş. O dövəmdə zinada suçlanan qadınlar daş-qalaq edilərək öldürülürmüş. Belə bir qadın da xanəgaha girib bəstə oturduğunu deyirmişsə, onu da buradan çıxarmırlarmış.

Şeyx Səfi vəqfinə bağışlanmış torpaqlardan, karvansalardan, hamamlardan, mağazalardan və b. yerlərdən gələn gəlir xanəgaha xərclənirmiş. Sonrakı yüzillərdə Şeyx Səfi xanəgahına ayrılmış torpaqlar da alındı, bəst statusu da ləğv edildi, xanəgahdakı qiymətli əşyalar, kitablar da Peterburqa daşındı.

Şeyx Əminəddin Cəbrailin türbəsinə də Səfəviyyə və b. dövrişlərin gəlməsi, burada namaz qılınması yasaqlansa da, Mir Saleh türbənin içərisinə palaz salıb Mehmet Altunbaşın rahatca namazını qılmasına şərait yaratdı. Mən və özü də türbədən və türbəni əhatələyən darvazadan kənarında keşikdə durduq ki, hökumət məmurları gələndə xəbərdarlıq edək.

Mehmet Altunbaş Şeyx Əminəddin Cəbrailin türbəsində ibadətini başa çatdırandan sonra otele gəlib çantalarımızı götürüb Ərdəbildən Təbrizə gedən taksilərin dayanacağına getdik. Qiyməti bildiyimdən sürücülərlə qiymət məsələsində mübahisə etmədən növbə gözləyən birinci taksiyə minib şər qarışanda Təbrizə çatdıq. Şəhərin Abrəsan deyilən məhəlləsində İmam Xomeyni xiyabanındakı Gostəriş otelində yerləşdik. Əynimizi dəyişib xiyabana çıxdıq. İstəyirdik bir az gəzişək və yaxınlıqdakı yeməxanada şam edək.

Oteldən 100-150 metr aralanmamış Seyid Məhəmməd Hüseyni qolumdan yapışaraq: “Səni çağırmaqdan boğazım cırıldı ki! Tez maşına oturun. Bu dəqiqə bir hay-haray düşəcək, gəl görəsən. Maşını yolun qırağında saxlamışam. Başqalarının yolunu kəsmişəm”, - dedi.

Yol bağlanmasın, maşınlar siqnal verməsin deyə tez maşına mindik. Seyid Hüseyn maşını evlərinə tərəf sürərək məndən nə vaxt gəldiyimizi, kimin evində qaldığımızı, küçədə nədən tək gəzdiyimizi soruşdu. Mən də Təbrizə bir saat olar gəldiyimizi, “Gostəriş” otelinə düşdüyümüzü söyləyəndə tərs-tərs mənə baxıb maşını geri döndərməyə çalışdı. Çətinliklə, maşınların siqnalına, onun küçə hərəkət qaydalarını pozmasına

etiraz etmələrinə, hirslənməsinə baxmayaraq geriyə döndərə bildi. Maşını otelin qarşısında saxlayıb içəri keçdik. Bizə Türk kofesi sifariş verib hal-əhval tutmağa başladı. Əzizə xanımı gətirmədiyimə görə məni qınadı da. Qəhvəmizi içəndən sonra şam yeməyinə getməyimizə təkid etdi. Nə qədər boyun qaçırmağa çalışsam da, mümkün olmadı. Mehmet Altunbaş: “Getməsək arkadaşının qəlbinə dəyərlik”, - deyəndən sonra durub Seyid Məhəmmədin maşınına mindik.

Evə gələndə Behnaz xanımın süfrəni hazırladığını, dost-tanışların da bizi gözlədiklərini gördük. Gəlişimiz evdə toy-bayram havası yaratdı. Ən çox sevinən isə Seyid Məhəmməd Hüseynin uşaqları oldu. Onların başı Mehmetxanla oynamağa, Behnaz xanımın isə başı xörək bişirməyə qarışdı. Biz yemək hazır olana kimi söhbət edəcəkdik. Ölkədəki rejimdən narazı olan əksər İranlılar kimi Seyid Məhəmməd Hüseyni də mollaların, din xadimlərinin haqqında yaxşı-yaman danışanlardan idi. Bəzən onun danışığı hakimiyyətdə olan din xadimlərindən keçib sınavi dindarlara, hətta dinin özünə də yönəlirdi. Bunu bildiyimdən Seyid Məhəmməd Hüseynini kənara çəkib ondan xahiş etdim ki, din xadimləri, dindarlar, din haqqında danışmasın. Mehmet Altunbaş inanclı bir

müsəlmandır. O, tərs-tərs üzümə baxdı. Onun baxışından həmişə dediyi: “Səni başa düşə bilmirəm, bu mollalarla nə işin var?” - sualı oxunurdu. Bir az da uzağa getsək dilinə gətirməsə də “Bu dindarın mənim evimdə nə işi var?” - fikrini ürəyindən keçirdiyini oxuyurdum.

Çox sağ olsun, qonağa görə özünü zorlayıb mollalar, din xadimləri, din haqqında artıq əskik bir söz demədi. Yeməkdən sonra da xeyli söhbət etdik. Mehmet Altunbaşın suallarına o geniş cavab versə də, hərdən üzümə baxırdı. Onun baxışlarından; “Əlinin tapşırığına görə ürəyimdən keçənləri dilimə gətirə bilmirəm”, - oxunurdu.

Seyid Məhəmməd Çavuşı Təbrizinin şən zarafatları altında iştahla Behnaz xanımın bişirdiklərini yedik. Çay süfrəsi arxasındakı söhbət bitmək bilmirdi. Din xadimlərindən xoşları gəlməyən Təbrizli dostlarım Mehmet Altunbaşı heyranlıqla dinləyirdilər.

Mehmetxanın mürgələdiyini görüb bizi otelə yola salmalarını xahiş etdim. Seyid Məhəmməd Çavuşı Təbrizi gülərək “Otel pulu mənə çatacaq”, - dedi. Behnaz xanım da: “Əli ağa, siz öz otağınızda yatacaqsınız, qonaqlarınız üçün də o biri otağı hazırlamışam. Seyid küflerinizi (çanta) otaqlarınıza qoyub. Gedin yatın, səhər söhbət edərik”, - deməsi

bizim üzürxahlıq etməyimizə yer qoymadı. Sən demə biz Gosteriş otelinin foyesində qəhvə içib söhbət edəndə Seyid Məhməmməd Hüseyni xidmətçilərə çantalarımızı maşınının baqajına qoymağı tapşırıb və dostlara mənim qonaqla gəldiyimi deyibmiş. Beləcə otelə verdiyimiz pul da batdı.

Səhər yeməyinə yenə dostlar yığışdılar. Bu dəfə xanımları ilə gəlməmişdilər. Yeməkdən sonra bizi şəhərin tarixi abidələri, qədim tikililəri, heykəlləri, Şəhriyarın da məzarı olan Şairlər movzeleyinə apardılar. Bir neçə qəbri də ziyarət etdik. Onlar din xadimlərinin deyil, maarifçi aydınların qəbirləri idi. Axşamı isə Seyid Məhməmməd Çavuşu Təbrizinin evindəki qonaqlıqda olduq. Gündüzlər şəhəri gəzir, tarixi abidələrə baxır, muzeylərdə olur, axşamlar da dostların evlərində təşkil etdikləri 15-20 adamlıq qonaqlıqlarda yeyib-içib söhbətləşirdik.

Cümə günü tezdən bizi Mövlanə cələsəsinə (yığıncaq) apardılar. Oradakı görüşümüz də maraqlı keçdi. Gündüz Eynal-Zeynal dağına qalxdıq. Muzeyləri, Şəhriyarın evini gəzdik. Mehmet Altunbaşın söhbətləri dostlarımızı heyrətləndirmişdi. Bir az şişirdilmiş də olsa tez-tez deyirdilər: “Təbrizi gündüz əli çıraqlı gəzsən də, Mehmet Altunbaş kimi dindar tapmaq olmaz”. İlk gün dindar birisini onun

evinə apardığıma görə mənə ürəyində məzəmmət edən Seyid Məhəmməd Hüseyni Mehmed Altunbaşa o qədər sayqı göstərdi ki, Türkiyəyə gedəndə onu görməmiş, qonağı olmamış geri dönmədi. Yalnız Seyid Məhəmməd Hüseyni deyil, Seyid Məhəmməd Çavuşı Təbrizi və b. da Mehmet Altunbaşın böyük ürəyinə heyran qaldılar. Onunla dostlaşdılar və sıx əlaqə qurdular. Onların dostluğunun, gediş-gəlişlərinin kəsilməməsi də məni qürurlandırdı.

Təbrizlilərin qalmağımızı təkid etmələrinə baxmayaraq axşamüstü Urmiyaya getdik.. Burada da Təbrizdəki kimi gedəndə düşdüyümüz oteldə qala bilmədik. Həbib Ərsalani otelə görüşməyə gələndə bizdən heç nə soruşmadan çantalarımızı maşınına yüklədərək: “Burada görüşdük, yetər! İndi gedərək söhbəti evdə edərik!”, - dedi. Bu dəfə Mehmet Altunbaş da etiraz etmədi. Evə gələndə Azər xanım gülə-gülə mətbəxdə işini yarıda qoyduğunu dedi. Əyləşib Əzizə xanımı, Naxçıvandakı və Bakıdakı dost tanışlardan xəbər tutduqdan sonra: “Mən durum sizə nahar hazırlayım, siz də rahat söhbətinizi edin”, - dedi.

Təbrizdə Mehmet Altunbaş qısa suallar verib məclisdəkiləri dinləməyə üstünlük verirdisə, Urmiyada Həbib Ərsalani ilə bərabər səviyyədə

danışdırlar. Söhbətlərinin əsas mövzusu isə Türkiyədə sünnilik adına, İranda şiiəlik adına islamdan uzaqlaşmaların səbəblərini axtarmaq oldu. Axşam onun evində Urmiyalı aydınlarla Mehmet Altunbaşı tanış etdik.

Səhərişi gün də dindar olsa da, övladlarına, bacısı uşaqlarına musiqi təhsili verən Həbib Ərsalanı bizi Urmiya və Urmiyalı aydınlarla tanış etdi. Gün dönəndə isə ailəsi ilə birlikdə Urmu gölünün kənarındakı bir bağa gətirdi. Bura sanki səyyar bağ-restoran idi. Azərbaycandakı bağ restoranlardan çox fərqlənirdi. Bağda 10-15 fərqli tut ağacı vardı. Gələnlərin bəziləri özləri ilə gətirdikləri palazı ağacların kölgəsində sərib gətirdikləri xörəkləri yeyir, çalıb oxuyurdular. Bağın bir tərəfində stollar, tərəzi və s. qurulmuşdu. Bağda dincəlməyə gələnlər hansı ağacı göstərsələr, oradan tut yığıb tərəzidə çəkərək qonaqlara verirdilər. Özləri ilə samovar, qab, yemək gətirməyənlərə də samovar, qab qacaq, eləcə də yemək hazırlayıb verirdilər. Gedəndə də hərə bir neçə kilo tut alıb aparırdı. Tez əzilən tutun yığılması, qablaşdırılması məndə heyrət doğurmuşdu.

Gənclər qonaqlara nəzakətlə, səliqəli, səssiz-səmirsiz qulluq edirdilər. Həbib Ərsalanıdan öyrəndim ki, Urmiyə gölünün ətrafındakı bağlarda

iyun-avqust aylarında belə restoranlar çox olur. Onlar bağda yetişdirdikləri tutu, əriyi, albalını, gavalını, şaftalını, almanı, armudu, üzümü və başqa meyvələri bağın içindəcə satırlar. Çox olanını isə yığıb bazara göndərirlər.

Bağ sahibi illik məhsulunun satış-yarmarkasını təşkil etmişdi. 5-6 tərəzi yan-yana düzülmüşdü. Bağdan yığılan müxtəlif növ tut alıcının istəyi ilə çəkilib plasmas qablara yığılırdı. Alıcılardan bağdakı plasmas stolların arxasında ailəsi ilə əyləşən də vardı, yerə palaz salıb oturan da. Bir tərəfdə samovarlar tüstülənir, o biri tərəfdə kabab və başqa xörəklər bişirilirdi. Özləri ilə samovar, yemək, kabab bişirmək üçün manqal və s. gətirənlərdən də pul alınmırdı.

Biz də bir neçə növ tut alıb yedikdən sonra samovarımızı və manqalımızı qaladıq. Çayımızı iç-
içə, Azər xanımın evdə hazırladığı xörəkdən yey-
yeyə, Həbib Ərsalaninin kabab çəkməsinə də kömək
elədim. Hamı kimi bağdan ayrılanda biz də tut alıb
evə gətirdik ki, səhər yeyək. Biz samovarımız,
manqalımızı yığıb maşınların yük yerinə qoyanda
saat 3.00 keçirdi. Bağda isə seyrəklik gözə
dəymirdi. Həbib Ərsalani dedi ki, ərik, giləs, gavalı,
üzüm bağlarında da belə satış yarmarkaları təşkil
olunur. Bəzi ailələr səhərədək bağda yeyib-içir,

yatıb-dincəlik, səhər də durub işlərinin dalınca gedirlər.

Urmiyada hava isti olsa da, bağda biz elə isti hiss etmədik. Yayda bağlarda belə istirahət yerlərinin təşkil edilməsi Mehmet Altunbaşın da, mənim də çox xoşumuza gəldi. Evə gəlib bir necə saat yatdıqdan sonra durub Təbrizə doğru yol aldım.

Gedəndə də, gələndə də Urmiya gölünü gəmi ilə keçəsi olduq. Onda hələ gölə daş-çınqıl töküb yol çəkmə işi başa çatmamışdı. Gəmiyə minməyə hazırlaşanda gördüm adamlar Mehmet Altunbaşın başına toplaşmış onlara yardım etməyə çalışırlar. Üst-baş qana bulaşmışdı. Sonra bildim ki, Mehmet Altunbaş mən bilet almağa gedəndə sahilə enib burnuna gölün suyundan çəkib. Hədsiz duzlu olan su da onda burunqanaması yaradıb. Türkiyə ətrafındakı dənizlərdə burnuna su çəkməyə alışqan olan Mehmet Altunbaş Urmiya gölünün suyunun hədsiz duzlu olduğunu bilməyib.

Axşam yenə Seyid Məhəmməd Hüseyninin evində musiqili bir məclis quruldu. Həvəskarların çalib-çağırdığı mahnılardan Mehmet Altunbaş da razı qaldı.

Səhər süfrə yığışdırıldıqdan sonra Behnaz xanıma dil-ağız edib Biləsuvara doğru yola çıxdım. Biz taksilərlə getməyə nə qədər təkid etsək də, Seyid

Məhəmməd Hüseyni razı olmadı. Təkidlə bizi özü aparacağını bildirdi. Mən nə qədər inad etdimsə, mümkün olmadı. Mehmed Altunbaş: “Qəlbinə qırma, biz müsafirik, ev sahibi necə istəyir qoy elə də olsun”, - dedi.

Təbrizdən tez çıxdığımızdan Biləsuvara nahar fasiləsindən öncə çatdıq. Seyid Məhəmməd Hüseyni bizi İran gömrüyünün qapısından içəri ötürəndə inadla: “İki saat burada gözləyəcəm. Birdən bir problem çıxar, geri dönəsi olarsınız”, - dedi. Mən isə heç bir problem çıxmayacağını, sənədlərimizin yerində olduğunu söyləsəm də, Seyid Məhəmməd Hüseyni dediyinin üstündə duracağını söylədi.

İran gömrük keçid məntəqəsini rahat keçdik. Azərbaycan tərəfdəki basırığı da bir təhər dəf edib özümüzü sərhəddəkilərə çatdırdıq. Mən öndə olduğumdan pasportuma möhür vurub özümə qaytardılar. Mehmet Altunbaşın pasportuna isə möhür vurmədilər. Dedilər: “Siz Türkiyədən viza alıb Azərbaycana gəlibsınız. Sonra da Azərbaycandan İran İslam Respublikasına gedibsınız. Demək vizanız bitib. Yenidən Azərbaycana girməyiniz üçün gedib Təbrizdəki və ya Tehrandakı Azərbaycan konsulluğundan viza almalısınız”. Çox çənə-boğaz etsək də, pasporta möhür vurdura bilmədim. Çətin bir vəziyyət

yarandı. Mənim geri qayıtmam da imkansız idi. Bunun üçün Bakıya gedib İran konsulluğundan yenidən viza almalıydım. İrana gedib-gələrkən tanış olduğum sərhəddə işləyən zabit İmranovu çətinliklə də olsa çağırırdım. Ona vəziyyəti anlatdım. O dedi: “Əli müəllim, qonağınızın vizasız quru sərhəddən Azərbaycana daxil olması mümkünsüzdür. Rəhbərliklə danışım, onları razı sala bilsəm, gedin Bakıdan aereportda və ya Xarici İşlər Nazirliyinin viza şöbəsindən viza alın”. Sağ olsun, telefonla rəhbərliyə dediklərimi olduğu kimi çatdırdı. Cavab gəldi ki, olmaz, yenidən viza alınmalıdır. Tərslikdən qarşıdakı iki gün İranda irtirahət və ya bayram günü olduğundan Təbrizə gedib viza almaq mümkünsüz idi.

Yadıma düşdü ki, İrandan, Türkiyədən Naxçıvana vizasız gəlməyə imkan verirlər. Onlar Bakıya gəlmək istəyəndə təyyarə ilə gəlir və aeroportda viza alırlar. Seyid Məhəmməd Hüseyninin Təbrizə dönmə vaxtına az qalırdı. Mehmet Altunbaşdan tez geri dönmələrini və Seyid Məhəmməd Hüseynini görmələrini xahiş etdim. Mehmet Altunbaşa dedim: “Qarşıdakı 2-3 gün istirahət günü olacaq. Təbrizdən viza almaq üçün həmin günləri orada qalmalısınız. Ona görə Seyid Məhəmməd Hüseyni nə qədər təkid etsə də, geri

dönmə. Ona de sizi Culfaya aparsın. Oradan keçməyə icazə var. Culfa sərhəddini keçəndə oradan Naxçıvana zəng vurdurun. Naxçıvan Dövlət Universitetində müəllim işləyən Əlövsət Quliyevə zəng vurun. O, sizə Naxçıvan aeroportundan bilet alıb Bakıya yola salmağa yardım etsin. Bakı aeroportunda viza verirlər. Mənə də hansı reyslə gələcəyinizi Əlövsət Quliyev xəbər verəcək”.

Mehmet Altunbaş nəvəsi ilə geri qayıtdı. Mən də tələsik gömrük keçid məntəqəsindəki taksilərə oturub Bakıya gəldim. Evə çatıb bir az dincəlmişdim ki, Əlövsət Quliyev Mehmet Altunbaş yola saldığını dedi. Hava limanına gedib Mehmet Altunbaş və nəvəsini qarşıladım. O, şanslarının olduğunu, İran tərəfin gömrük keçid məntəqəsindən çıxanda Seyid Məhəmmədin onları qarşıladığını, sonra da Naxçıvana aparıb Əlövsət Quliyevlə birlikdə yola saldıqlarını dedim.

Səhərisi gün Mehmet Altunbaşla birlikdə Həzi Aslanov qəsəbəsində yaşayan dostumun evinə qonaq gedəndə sərhədçi zabit İmranovla rastlaşdıq. O, Mehmet Altunbaş və nəvəsini yanımda görəndə maraqla soruşdu: “Necə gələ bildiniz?” Mən zarafatla: “Siz bacarmadığınız işi qaçaqmalçılar gözəl bacarır. Qaçaqmalçı dostlarıma dedim, onlar sizin qoruduğunuz yerdən 3-5 kilometr aralıdan

qonağı keçirib mənə təhvil verdilər”, - dedim. O da gülərək: “Əlindən gələn işdi. Dostlarınla mənə də tanış elə. Başım belə dərdə düşəndə, belə hörmətli qonağımız olanda mənə də kömək etsinlər”, - dedi. Mən də: “Qaçaqmalçı ilə sərhədçinin dostluğu tutmaz. Onlar sənə inanmazlar”, - deyərək zarafat elədim. O da zarafatıma zarafatla cavab verdi: “Sərhədçilərlə əlbir olmasalar qaçaqmalçı dostların heç bir iş görə bilməzlər”, - dedi.

Mən ona qonaqlarımı Naxçıvana yola saldığımı, oradan təyyarə ilə gəldiklərini, Bakı aeroportunda viza aldıqlarını söyləyəndə başını bulayaraq: “Qanunlarımızda nə qədər boşluq var. Yaxşı ki, dedin. Bir də belə vəziyyətlə qarşılaşsam, mən də bu yoldan istifadə edəcəm”, - dedi.

Mehmet Altunbaş bir neçə gün Bakıda qaldıqdan sonra onları Ankaraya yola saldım. İran İslam Respublikasına səfərimiz, ordakı adamların çoxunun dinə qarşı sərt reaksiyası Mehmet Altunbaşı bərk narahat edirdi. Sonrakı illərdə Təbrizdə tanış olduğu dostlarımın Ankarada Mehmet Altunbaşgilə tez-tez getdiyindən xəbər tutdum. Onların dostluğu mənim də ürəyimi açır.

Bir dəfə Ankarada Mehmet Altunbaşın qonağı olarkən öyrəndim ki, babaları Kırımdan Osmanlıya köçməli olan ailələrdəndir. Rusiya-Osmanlı

savaşından sonra 1774-cü ildə Küçük Qaynarcada bağlanan müqaviləyə əsasən Kırım xanlığı Rusiyanın himayəsinə keçdi. Lakin bu da Rusiyanı qane etmədi. 1783-cü il fevralın 8-də Rusiya çarı II Yekaterina “Kırım yarımadasının, Taman adasının və bütün Kuban tərəfinin Rusiya dövlətinin tabeçiliyinə qəbul edilməsi haqda” manifest imzaladı.

Rusiya strateqləri əvvəlcə Kırım xanlarının nəslindən olan şahzadələri bir-birinə saldırmaqla daxili ziddiyyəti dərinləşdirdilər, iqtisadiyyatı çökdürdülər, hərbi gücü parçaladılar. Sonda da şahin Giray xanı taxtdan əl çəkməyə məcbur etdilər. Rusiya bu savaşlarla kifayətlənmədi. Güney sərhədlərini genişləndirmək üçün Osmanlı dövlətilə yenidən savaşa girdi. Kırım savaşı adlandırılan 1853-1856-cı il savaşında Rusiya məğlub olsa da, Osmanlı dövlətini bu münaqişəyə təhrik edən güclü Avropa dövlətləri diplomatik danışıqlarda Rusiyanın tərəfini tutdular.

Rusiya tərəfi işğal etdiyi Kırım torpaqlarının 300 min desyatını 1783-1800-ci illərdə sahiblərindən alınıb başqalarına verildi. 1860-1863-cü illərdə 230 min müsəlman türk vətəninə tərək etməyə məcburiyyətində qaldı. 1863-cü ildə Kırımın 784 kənd boşaldıldı. Həmin günlər haqqında

Q.P.Qorqanova yazır: “Qara dəniz sahilləri insan cəsədindən yaranmış boyunbağını xatırladırdı”.

Rusiya bununla da kifayətlənmədi, zaman-zaman həbsləri, sürgünləri davam etdirdi. 1918-1920-ci illərdə yarımada yenidən savaşı meydanına çevrildi. Minlərlə insan ev-əşiyini tərk etməyə məcbur oldu. Dağıntılar nəticəsində yoluxucu xəstəliklər, aclıq başladı.

1920-ci ilin noyabrında bolşevik orduları Kırım yarımadasını yenidən işğal etsə də, respublika idarəçilik formasını saxlamaq zorunda qaldı. 1921-ci ilin oktyabrın 18-də Sovet hökuməti RSFSR-in tərkibində Kırım MSSR yaradılması haqqında dekret verdi.

1944-cü ilin mayında Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarıyla Kırım türkləri Özbəkistana, Qazaxıstana, Urala sürgün edilir, 1945-ci ilin iyunun 30-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarıyla muxtar respublika vilayətlə əvəzlənir.

1954-cü ilin fevralın 19-da Rusiyanın Ukraynanı işğal etməyinin 300 illiyi qeyd ediləndə Kırım MSSR Ukraynaya verilir.

Stalinin ölümündən sonra keçirilən partiyanın 20-ci qurultayında onu şəxsiyyətə pərəstişdə təqsirləndirərək sürgün olunmuş xalqların bəzilərinə 1957-ci ildə vətənə dönmələrinə icazə verdilər.

Lakin Kırım türklərinə, Axıska türklərinə, almanlara bu icazə verilmədi.

Şeyx Səfi türbəsinin girişində. Soldan Mehmetxan və Mehmet Altunbaş, Muzeyin əməkdaşı, arxeoloq, bərpaçı Həsən Yusifi və muzey əməkdaşı

Kırımdan və Qafqazdan 1860-cı illərdə on minlərlə ailə Osmanlı dövlətinin ərazisinə köçürüldü.

Rus-Osmanlı savaşları, köçürmələr, sürgünlər haqqında az-çox bilgim vardı. Onu da bilirdim ki, sərhədlər açıldıqdan sonra Türkiyədə yaşayanların bir çoxu ata-baba yurdlarına ziyarətə getmiş, onlarla eyni nəsilədən olanlarla görüşüb söhbətləşmişdilər. Bəziləri də o yerlərdən evlənməklə qohumluq əlaqələrini yenidən bərpa etməyə çalışmışdılar.

Buna görə də bir dəfə Mehmet Altunbaşdan:

– Mehmet bəy, siz, Kırığa getmisinizmi? Kırımdan kimləri tanıyırsınız? –deyə xəbər aldım. O, bir neçə il əvvəl Kırığa qısamüddətli bir səfər etdiyini söylədi. Ancaq, Kırım haqqında yaxşı və ya pis heç nə demədi. Onun cavabı yadıma Cəlaləddin Ruminin “nöqsanları görməkdə gecə kimi ol” fikrini saldı. Hiss etdim ki, Mehmet bəy Kırımdan könül xoşluğu ilə qayıtmasa da, ordakı nöqsanları dilə gətirmək istəmir.

Çox cəhd etdim ki, Mehmet Altunbaşı bir daha Kırığa getməyə həvəsləndirirdim, babalarının kimlərdən olduğunu, hansı bölgədən köçüb gəldiklərini öyrənsin. Bilirdim ki, tənənəli qarşılanmağa, yüksək səviyyəli hotellərdə qalmağa, bahalı restoranlarda yeyib-içməyə ehtiyacı yoxdur.

Ona xoş üz, səmimiyyət və sayğı lazımdı. Arxayın idim ki, Bakıda təhsil alıb vətənə dönmüş gənclər və onların valideynləri Mehmet bəyi hörmət-izzətlə qarşılayıb yola salacaqlar.

Dəfələrlə xahiş etməyimə baxmayaraq Mehmet bəy özü getməmişdən öncə oğlu Səlahəddini göndərdi. Səlahəddin Kırırma gedib döndükdən sonra atasına və ailə üzvlərinə nə danışmışdısa, Mehmet bəydə də oraya getmək həvəsi oyandı.

Mehmet bəy Kırırma Niyar İsmət qızının ailəsini ünvanını verdik. Digər tərəfdən də Niyara yazdıq, Mehmet bəyin Kırırma gedəcəyini bildirdik. O da ailələrə xəbər verdi. Nəşriyyatda işləyən Ediyə isə Mehmet Kemal Pilavoğlunun kitabçalarını Kırım Tatarcasına uyğunlaşdırıb çap etməyə başladı.

Niyar İsmət qızının ailəsi Mehmet Altunbaş və dostu din alimi Həmdi Mərđi hava alanında qarşılayıb Sudak rayonunun Qoz kəndlərinə aparır. Onlar Məhəmməd əleyhissələmin doğum günlərində Qoz kəndində olur, camaatla birlikdə Mövlud bayramını qeyd edirlər. Mehmet bəy Mövlud oxudur, adamlara hədiyyə verir, yemək payladır. Bir-neçə gün qonaq qalır, Niyarın qohumlarıyla tanış olur, məscidləri, tarixi yerləri gəzirlər. Mehmet Altunbaş da sürgündən dönmüş

xalqın çətin durumunu gördükdə xeyriyyəçilik işlərinə başlayır. Kənddəki məscidin təmir işlərini başa çatdırır, yardımçı bina tikdirir, DVD və b. əşyalar da alır. Məscidin həyatında yaraşılıq bir çeşmə də qurdurur.

Hətta Azərbaycandan gedib Kırırmda ali məktəbdə müəllim işləyən dostumuz Əli Baloğlanov da Mehmet Altunbaşla görüşmək üçün kəndə gedəndə məscidə bir xalça da bağışlayır.

Mehmet bəylə görüşəndə o Kırım səfərindən həvəslə danışdı. Ediye Müslümovanın onları televiziya apardığını, Zakir Qurtməzərovun proqramında çıxış etdiklərini, Mustafa Abdücemil Kırımoglu ilə görüşüb söhbətləşdiklərini, Universitetin Türk dili və Edebiyatı Kafedrasında olduqlarını, orada tələbələrle görüşlərini, Kırımın dini idarələrindən olduqlarını və din xadimləri ilə görüşlərindən həvəslə söz açdı.

Bununla da Mehmet bəyin Kırırmla əlaqələri daha da genişləndi. Babalarının haradan köçdüyünü öyrənməyə həvəsi daha da artdı. Əlimizdə yazılı qaynaqlar yox idi. Lakin yarı-yarımçıq xatirələr qalmışdı. Kırırmdan Türkiyəyə köçürülmüş ailələr haqqında arxivlərdə sənədlər vardı. Alim tanışlardan xahiş edirdik ki, həmin sənədləri çap etsinlər. Bu xeyirxah işi Ənvər Abdullayev

(Ozanbaşı) gördü. Lakin bu kitab da Mehmet Altunbaşın işinə tam yaramadı. Enver Ozanbaşlının kitabında 26-cı səhifəsində Kefe dövlət kəndliləri sırasında Qurbəttin adlı iki adı keçir. Biri Gulpetin Aci Asanoğlu, ikincisi ise Kulpetin Asanoğlu (Akmescit) kimi yazılıb. Bunlardan hansının Mehmet Altunbaşın babası olduğunu müəyyənləşdirmək isə asan deyildi.

Amma, Mehmet Altunbaş səbr və təmkinlə axtarıqlarını davam etdirərək babalarının yaşadığı kəndi müəyyənləşdirdi. Kefe ətrafında indi xarabalığı qalan həmin yerə getməklə babalarının ruhunu da yad etmiş oldu.

Ankaraya növbəti səfərimdə Mehmet bəydən xahiş etdim ki, məni qohumlarının yaşadığı kəndə aparsın. O, xahişimi razılıqla qarşıladı. Qırıqqala yaxınlığındakı Yaxşıxan kəndində yaşayan qohumlarına zəng edərək onlara qonaq gələcəyimizi bildirdi. Xoş bir yaz günü – 2008-ci ilin mayın 17-də Mehmet Altunbaş, xanımım Əzizə, Ankarada simpoziumda olan AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi işçisi Elmira Fikrət qızı ilə Yaxşıxan kəndinə getdik.

Qırıqqala ətrafında 1863-cü ildə Kırımdan köçüb gələnlərin övladlarının yaşadığını, onların dərnəkləri olduğunu, hər il iyun ayının ilk bazar

günlərində Tepreşə - bayrama toplaşdıqlarını bildirdim. Türkiyədə yaşayanların çoxu oğuzlardır. Onlar da bizim yaxşı dediyimiz sözə iyi deyirlər. Yaxşıxan sözü də elə ilk görünüşdən burada bir qıpçaq türkünün izi olduğunu göstərirdi.

Kəndin yaxınlığından keçən Qızıl İrmaq çayının sahilləri boyu kiçik bağ evləri və bağçalar uzanır. Mehmet bəyin qohumlarının da çay sahilində kiçik bir bağçası, bağçada da səliqəli və xudmani bir bağ evi vardı. Qohumlarının bir qismi oraya toplaşmışdı. Tatarsayağı bulqur plovu bişirmişdilər. Süfrənin üzərinə bir neçə lavaş yarıya və üst-üstə sərdilər. Qazanı gətirib lavaşların üstünə çevirdilər. Hamımız lavaşdan qoparıb arasına bulqur plovunu qoyaraq iştahla yeyə-yeyə, ayranımızı içə-içə söhbət edirdik.

Söhbətin ilk mövzusu zamanədən giley-güzarla başladı. Qohumların dağılışmasının, tez-tez görüşə bilməmələrinin səbəbini zamanədə gördülər. Sonra yavaş-yavaş 50-60 il öncə Yaxşıxanda olanları, məscidlərin minarəsindən “Ey Ulu Tanrı” ilə başlayan əzanı xatırladılar. Get-gedə söhbət daha keçmişlərə yön aldı. Hərə yanında qalanı, eşitdiklərini söylədi. Bəzən də bir-birinə: “Filankəs böylə konuşardı. Nasıl olub sen unudubsun”, – deyərək sual verirdilər. İçlərinin ən yaşlısı Mehmet Altunbaş

olduğundan bəzən ona təəccüblə baxırdılar. Sanki, “necə olub ki, siz unudubsunuz?” – deyirdilər.

Mən söhbətə mane olmamağa çalışır, suallar vermir, xatirələrin təbii axarı ilə çözülməsini istəyirdim. Bəzən yaşlıların unuduğunu gənclər danışirdilər. Mehmet bəy də onlara qoşulub nənəsinin danışdıqlarını xatırlayırdı. Mehmet bəy xatırlayırdı ki, nənəsi payızda quzeydən uçub gələn durnaları havada görəndə ağlayırmış. Deyərmiş ki, durnalar bizim ellərdən gəlir. Nənəm deyirdi ki, bizim gəldiyimiz yerdə durnalar kəndin yaxınlığında yuva qurardılar. Kəndimizin ətrafında çoxlu durna yuvaları olardı. Hər yuvadan bir təzə yumurta götürüb bişirib yeyərdik. İkinci yumurtanı götürmək böyük günah sayırdı. Kim belə bir iş görsə, hamı onu qınayardı.

Başqa birisi xatırladı ki, babaları Yaxşıxan kəndinə gələndə qıtlıq olduğundan at əti yeyərlərmiş. Başqa biri söhbət əsasında dedi ki, bizim dədələrimiz xatırlayırdılar ki, onlar gəldiyi yerin yaxınlığında Həsəndağ var idi. Biri dedi ki, orda göllüklər var idi.

Mehmet Altunbaşın qohumları Yaxşıxanda yerləşmiş babaları Qürbəddinin kəndin koxasının qızı ilə evlənməsindən, qızın balacaboy və çolaq olsa da, qonaqsevər və təsərrüfatçılığından

danışdılar. Onu da söylədilər ki, nənələri gözəl olmasa da, o qədər xeyirxah və təsərrüfatcıl imiş ki, Qürbəddin gəlmə olmasına baxmayaraq az bir vaxtda yerlilərdən çox var-dövlət qazanıb. Hətta Qürbəddin dədənin ölümü ilə bağlı bir rəvayət də danışdılar. Bu rəvayət Sibir türklərindən toplanmış miflərə çox yaxın idi.

Belə söylədilər ki, Qürbəddin dədə payızda qoyun sürüsünü otararkən hava birdən bərk qaralır, göy guruldayır və bərk leysan yağır. Qoyunların bir qismini də sel aparır. Axşam Qürbəddin dədə gəlmir. Kəndin adamları çölləri nə qədər axtarırsa, onun nə ölüsündən, nə dirisindən bir iz tapa bilmirlər. Yazda dağa gedənlər görürlər ki, Qürbəddin dədə dərənin dibində qurşağadək quma batıb qalıb. Onu qaldırmaq istəyəndə görürlər ki, qurşaqdan yuxarısı bədən olduğu kimi qalsa da, qurşaqdan aşağısının yalnız sümükləri qalıb. Onun meyidini cuvala qoyub gətirmək istəyiblər ki, kənddə adətlə dəfn etsinlər. Nə qədər ediblərsə mümkün olmayıb. Çünkü cuvalı yükləmək istəyəndə sürüşüb düşüb. Gəlib vəziyyəti məscidin imamına deyiblər. İmam da deyib ki, bir halda onun qurşaqdan yuxarısı indiyədək çürüməmiş qalıbsa, burada bir hikmət var. Cənazəni elə oradaca dəfn etmək lazımdır.

Beləcə söhbətlərdən bir xeyli bilgi əldə etdik. Faktlar topladıq. Bu nəticəyə gəldim ki, Kırımın güneyində Oğuzlar çoxluq təşkil edib. Onlar da at əti yeməyiblər. Kırımın quzeyində çöl tərəfdə yaşayanlar isə Noqay adlandırılırdı. Noqaylar arasında at əti yemək bu gün də yayqındır. Göllər deyilən yer Sıvaş və Zığ ətrafıdır. Hasan dağ da o tərəfdədir, durnalar da əsasən o tərəflərdə yuva qurur. Belə qənaətə gəldik ki, Mehmet Altunbaşın dədələri Hasan dağ ətrafındakı kəndlərdən gəlmiş Qürbəddin ola bilər.

Mehmet Altunbaş yalnız Kırımda xeyriyyəçilik işləri aparmır. Qudaları Yusuf Sadıç və Sami Bilenlə ilə birlikdə Qırğızıstanın güney bölgəsindəki qədim Qaraxanlı dövlətinin başkənti olan Özkent kəndində olanda məscidin uçuş-sökük olduğunu görürlər. Buna dözə bilməyiblər. Kənddə 300 nəfərlik bir məscid tikdiriblər. Məscidin bütün avadanlıqlarını da, xalı-xalçasını da Türkiyədən göndəriblər.

Türk dünyasında baş verənləri diqqətlə izləyən Mehmet Altunbaş münasibətini dost tanışlara yazdığı məktubları ilə, telefon zəngləri ilə bildirir. Xocalı soyqırımını günlərində mənə yazırdı:

Saygılı Ali müəllim.

Can Azərbaycan'a candan selamlar. Karabağ'ın işgali bir insanlık ayıbıdır. Balkanlar'da, Bosna Hersek'de, tıpkı Filistin'in tıpkı İrak'ın tıpkı Afganistan'ın işgali gibi bu işgallerin içinde katliam vardır, sürgün vardır, zulüm vardır. Zulüm elbette payidar olmaz. Ne Roma'nın, ne Bizans'ın, ne kominizmin zulumü payidar olmuşdur. Rusya destekli Ermenistan zulumü de payidar olmayacaktır. Herşeye kadir olan Allah zalimin zulumünü elbet başına geçirecektir. Türk kardeşleri Azeri kardeşlərimizin yanındadır. Kalbimiz sizinle atıyor, gözyaşlarımız sizin için akıyor. Vatanı için şəhit düşən kardeşlərimizə Allahtan rahmet diliyoruz. Kabirlerinde nur içinde yatsınlar. Allah yar ve yardımcınız olsun.

Mehmet Altunbaş
26 Şubat 2009.

Dəvrişlər kimi “Sağ əlin verdiyini sol əl bilməməlidir” prinsipilə yaşayan Mehmet Altunbaşın xeyriyyəçilik fəaliyyətinin mən bildiyim sahəsi Azərbaycanı, Özbəkistanı, Qazaxıstanı, Qırğızıstanı, Tatarıstanı, İraqı, Balkanları əhatə edir. Həcc ziyarətinə gedənlərin xərclərini ödəyən, həmin bölgələrdə qurban kəsdirib kasıblara payladan, Ramazan bayramında, Mövlud günlərində insanlara

yardım edən bu ailə ilə tanışlıqdan sonra məndə də özümə bir arxayınlıq yarandı. Bildim ki, çətində dadıma çatacaqlar. Buna bir misal.

Niyar İsmət qızı Polşada oxuyanda telefon danışqlarımızda, məktublarında, görüşlərimizdə mənə oradakı Tatarların, Karaimlərin vəziyyəti haqqında bilgi verirdi. Oxuduqlarımdan, statistikanın verdiyi bilgilərdən Tatarların, Karaimlərin sürətlə assimlə edildiyini bilirdim. Əslində dünyanın hər yerində baş verənlər Polşada da davam edir.

Niyar Polşadakı iki kənd haqqında da mənə bilgi vermişdi. Bochoniki və Kruszyniany adlanan bu kəndlərdə bölgənin ən qədim məscidləri yerləşir. Kəndlərin əhalisi o qədər azalıb ki, burada 10-11 ailə yaşayır. Amma Ramazan və Qurban bayramı günlərində kəndlərdə bir qələbəlik olur. Nəinki Polşanın müxtəlif yerlərində, hətta xarici ölkələrdə yaşayanlar da ata-babalarının qəbirlərini ziyarət etmək, doğma yurdu yada salmaq, qohum əqrabalarıyla görüşmək üçün buraya gəlirlər.

Bir dəfə Qurban bayramı ərəfəsində Niyara zəng vurmuşdum. Hal-əhval tutduqdan sonra bayram günlərində harada olacağını xəbər aldım. O, da Tatar kəndlərinə gedib Qurban bayramını onlarla birlikdə keçirəcəyini bildirdi. Mən ondan yanında

pulu olub-olmadığını, pulu olmasa kimdənsə borc pul almağa imkanı olub-olmadığını xəbər aldım. Bilirdim ki, tələbədi, pulu olmaya bilər. O da məndən nə qədər pul lazım olduğunu, nə üçün lazım olduğunu xəbər aldı.

Mən Mehmet Altunbaşla danışmadan Niyardan xahiş etdim ki, qoyun tapıb alsın və Tatar kəndlərinin birində Pilavoğlular - Altunbaşlar adından qurban kəstirdsin. O da vəziyyətə uyğun hərəkət edəcəyini bildirdi.

Qurban bayramı gecəsi telefonumuz çox gec zəng çaldı. Dəstəyi qaldıranda səs-küy eşitdim. Bir xeyli sonra səs-küy içərisində Niyarın səsini eşitdim. O, böyük bir sevincə istəyimi yerinə yetirdiyini, Qurban kəstirdiyini, kənd sakinlərlə qurban ətindən bişirilmiş xörəkləri yediklərini söylədi. Necə deyərlər, Niyar yalnız qurban kəsdirməmişdi, həm də kənd camaatını bir yere yığmışdı. Telefonda Niyardan başqaları da mənimlə danışmaq istədilər. Elə kövrəlmişdim ki, onlara nə deyəcəyimi də bilmirdim.

Səhərişi gün Mehmet Altunbaşla telefonla zəng vurdum. Ona vəziyyəti anladım. Zəng vurub ondan icazə almağa imkan olmadığını, amma ailələri adından Polşada qurban kəsdirdiyimi bildirdim. Mehmet bəy də kövrəldi, dönə-dönə təşəkkürünü

bildirdi. Məndən adres xəbər aldı ki, qurban kəsilən heyvanın pulunu təcili göndərsin.

Əsli Londondakı “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanan, Təbrizdə toxunmuş Ləçəkturunc kompozisyalı “Şeyx Səfi və ya “Ərdəbil xalçası” adlandırılan xalçanın yenidən toxunub mavzoləyə sərilməmiş nümunəsi üzərində çəkdirilmiş şəkil.

Reklamçılıqdan uzaq olan Mehmet bəy sakit-sakit arzularını həyata keçirir. Bir gün eşidəcəyik ki, Tatarıstanda, Başqırdıstanda və ya başqa bir yerdə yeni bir məscid, xəstəxana, məktəb tikdirib.

Həccə gedənlərin xərclərini ödəyən, tələbələrə və başqa kimsəsizlərə maddi, mənəvi yardım edən bu ailə dinindən asılı olmayaraq bütün insanlara nümunə ola bilər.

NİGAR İSMƏT QIZI:TATAR GƏLDİ – SU GƏLDİ

Axmadin Talqat Antalyada keçirilən “I Türk dövlət və topluluqları dostluq, kardeşlik ve iş birliyi” qurultayında (21—23 mart 1993) sədri olduğu Türk Gəncləri Birliyinin növbəti qurultayını vəsait olmadığından keçirə bilməyəcəklərini söylədi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi sədrinin müavini Arif Rəhimoğlu, fasilədə onunla xeyli müzakirədən sonra Bakıda qurultayın keçirilməsinə şərait yaradacağını söylədi.

Bir ay sonra Zuğulbada (Bakı) Türk Gəncləri Birliyinin 3-cü qurultayı işinə başladı. Keçmiş Sovetlər Birliyinin müxtəlif guşələrindən – Altaydan, Kemerovadan, Tüməndən, Başqırdıstandan, Tatarıstandan, Dağıstandan, Ukraynadan Qumuq, Altay, Şor, Teleut və b. azsaylı Türk xalqlarının gəncləri öz nümayəndələrini göndərmişdilər. Azərbaycandakı millətçi gənclər təşkilatları, eləcə də Bakının ali məktəblərində oxuyan Türkiyəli, İranlı, Bolqarıstanlı, Kırımli, Qaqouzstanlı, Axırkələkli, Dağıstanlı Türk tələbələr də qurultaya qatılmışdılar. Bakı çox Türk xalqlarının toplantı mərkəzi olmuşdu. Amma

müxtəlif Türk xalqının nümayəndəsinin bu qədər çox iştirak etdiyi toplantı olmamışdı.

Qurultaya mən də məsləhətçi kimi qatılmışdım. Fasilələrdə və istirahət saatlarında iştirakçılarla gah təklikdə, gah ikibir-üçbir, gah da qrup halında söhbət edirdik. Kırımdan gəlib Bakı ali məktəblərində təhsil alan 10-12 gəncin söhbətləri isə ürəyimcə olmadı. Sürgün illərində doğulmuş bu gənclərin əksəriyyəti rusca təhsil aldığından çoxu ana dilini bilmirdi. Birinci kursda oxuyan bu tələbələr qurultayda gedən söhbətləri, ümumiyyətlə, toplantının məramını da o qədər anlamırdılar. Nəinki Türk tarixini, heç məhdud mənada Kırım Türklərinin də tarixini, ədəbiyyatını yaxşı bilmirdilər. Bir sözlə, tələbələrin seçilib təhsilə cəlb edilməsində diqqətsizliyə yol verilmişdi.

Onlarda milli şüuru oyatmaq üçün söhbətlərimdə müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdim. Bir dəfə də Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyindən və zənginliyindən söz açanda, heca vəznində şeirlərdən nümunələr söyləyəndə Aşıq Ömərin bir gəraylısını da dedim. Azərbaycan aşıqlarının yüz illər boyu repertuarında olan bu gəraylı tələbələrdən ikisinə tanış gəldi. Tez mənə düzəliş verərək Aşıq Ömərin Kırım tatarı olduğunu bildirdilər. Mən də həmin dəqiqə onların sözündən

tutub: “Aşiq Ömər sizindirə, onda hərəniz bir şe’rini söyləyin” —dedim. Hamı susdu. Bu zaman yanımızdakı azərbaycanlı gənclər bir-birinə aman vermədən “Qısqanırım” gəraylısını şövqlə dedilər. Bu mənim üçün də gözlənilməz oldu. Üzümü yenidən Kırımlılara tutub: “Gördünüzümü, Aşiq Ömər azərbaycanlılarındır. Kırımlıların olsa, şeirlərini siz də əzbər bilərdiniz,” – dedim.

Mənim bu fikrimə zəif şəkildə də olsa etiraz etdilər. Etiraz edənlərin gözlərindən qəzəb yağdı. Elə bil uşağın əlindən qoğalını, ya sevimli oyuncağını almışdın. Bu qəzəb mənə qarşı yönəlsə də, ürəyimdə sevindim. Demək, hələ tam biganələşməyiblər. Ata-babalarının yaratdığı mədəniyyətə, ədəbiyyata sahib çıxmaq istəyən var.

Sonralar da toplantılarda, diskussiyalarda məhz mənə qarşı qəzəblə baxan o iki gəncə – M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin Türk dili tərcüməçiliyi şöbəsində oxuyan – Dilarə Mustafa qızı Ablakimova və Niyar İsmət qızı Kurtbilalova ilə tez-tez rastlaşdım. Onlar ilk söhbətimizin acısını unuda bilmir, məndən uzaq olmağa çalışırdılar. Zaman isə onların istəyinin əksinə fırlandı. Mən onları doğma balalarım kimi sevdim, qayğılarına

qaldım. Bakıda təhsil aldıkları müddətdə bizim ailənin üzvlərinə çevrildilər.

Bir dəfə mətbəxdə xörək hazırlamaqda xanıma yardımçı olan Niyarın söhbəti məni bərk təsirləndirdi. Sürgündə yaşadıkları illərdən danışdı. Deyirdi: “Özbəkistanda yaşasaq (o, sürgün illərində Səmərqənd yaxınlığındakı Katta Kurqan – Böyük Kurqan şəhərində doğulmuşdu – Ə.Ş.) da, nədənsə, bizimlə dili bir, dini bir xalqla yaxınlıq etmirdik. Tatarların uşaqları Rus bağçasında olur, Rus məktəblərində təhsil alırdılar. Rus uşaqları addımbaşı qürurla rus olduqlarını söyləyib öyünərdilər. “Tatar” sözü isə təhqir kimi işlədilir. Yaxşı yadımdadı, birinci sinifdə oxuyurdum. O qədər təhqir olunmuşdum, ki, daha Tatar olmaq istəmirdim. Evə gələndə anama üsyankarcasına: “Mən nə vaxt Rus olacam?” —deyə sual verdim. Anam müəllimə idi. Mənim həyəcanımın səbəbini başa düşdü. Heyrətlə mənə baxdı. O baxışını bu gün də unutmamışam. Sonra məni bərk-bərk bağrına basaraq: “Biz heç vaxt Rus olmayacağıq. Tatarıq, Tatar da olaraq qalacağıq, böyüyəndə Ruslar Rusluğundan qürur duyduğundan çox, sən Tatarlığından qürurlanacaqsan”, —dedi.

Rusiyada “Tatar” sözünün təhqir kimi işlədilməsi yeni deyil, dillərində “Çağrılmamış

qonaq Tatardan pisdır” kimi atalar sözü də var. Türk soylarının əksəriyyəti onlar üçün Tatardır. Çar Rusiyasının rəsmi sənədlərində Qafqaz Türklərinin hamısı Tatar kimi qeyd edilirdi. Bu gün özlərini Rus adlandıran xalq yüz illər boyu Tatar adlandırdıqları xalqın qurduğu dövlətin tərkibində yaşadı. Onlardan döyüş sənətini, idarəçiliyi, dövlətçiliyi və s. öyrəndi. Dirçəlməyə başlayanda nankor şagird kimi hər şeyi inkar edib öyrəndiyi xalqa divan tutmağa başladı. Tarixi tam dəyişə bilməsə də, onu müxtəlif cür yozmaqdan çəkinmədilər.

Həqiqətləri gizlətmək üçün Rus tarixçiləri miladdan öncə birinci minillikdə indiki Rusiya Federasiyasının, Ukraynanın güney bozqırlarında Kimmerlərin, Tavrların, Skiflərin (Saklar) dövlət qurduğunu yazdılar. Qüdrətli Skif (Sak) dövləti miladın 3-4-cü yüzilliyində hunları darmadağın edib öz dövlətlərini qurduqlarını təbliğ etdilər. Sonra da Xəzər xanlığından, Volqa Bulqarıstanından, Tatar-Monqol basqınlarından, Qızıl Ordadan gen-bol danışdılar. Hamısını da vəhşi, qaniçən göstərdilər. Demədilər, yazmadılar ki, Kimmerlərin də, Skif adlandırdıqları Sakların da, Xəzərlərin də, Bulqarların da, Peçeneqlərin də, Tatarların da dövlət quran əsas hissəsi Türk soylu olub. Qısa fasilələrlə 2500 ildən çox bölgədə şəriksiz hakim olan xalq

onların yazdığı kimi qəddar, vəhşi idisə, onda necə olub Ruslar, Belaruslar, Ukrainlər, Moldavlar, Bolqarlar, Ruminlar, Marilər və b. xalqlar günümüzədək gəlib çıxıblar.

Rusiyanın cəmi 200 illik hakimiyyəti dövründə isə bu yerlərin qədim sakinlərinin bəzilərinin az qala kökü kəsilib. Kırım, Axıska, Qaraçay, Balkar və b. Türk xalqları elliklə doğma yurdlarından sürgün ediləblər. İnsanlara söz demək yasaqlananda fikirlərini mahnılarla ifadə ediblər. Kırım Türklərinin sürgündə yaratdıqları bir mahnını Niyarə ilə Dilarə ürək göynədən bir səslə belə oxuyurdular:

*On səkkiz mais gecəsində prikaz oxundu.
Nafle yerdən anlaşımamış sürgün edildik.
Şu Kırımın dağları yüksək suları salxım.
Kırım bizim vatanımız idi. Ayırdılar bizi.
Bağçasaray vağzalında poezdge mindik,
İyirmi iki günyol gezib Taşkənde geldik.
Samarkandın vağzalına gətirib tökdülər.
Yıxılsın bu kara günlər görməsin gözüm.
Adım tatar, yurdum Kırım bu nasib olub
Bu türklüyü unutmayın xatırlayın tez-tez
Kırımı qayıtmaz qismət etsin epimizge.*

Dilarəgil ailəsinin 1974-cü ildə Kırırma köçdüyünü, vətənlərində 15 ilə yaxın icazəsiz, səksəkə içərisində yaşadıqlarını, Niyarəgilin ailəsinin isə 1989-cu ildə Kırırn Türklərinə vətənə dönmələrinə icazə verildikdən sonra gəldiklərini bildirdim. Köçlə bağı qarşılaşdıqları çətinliklərdən də xəbərdardım. Dilarənin atası Mustafa kişi 1974-cü ildən Kırırmda yaşasa da, hələ də doğulduğı Taraxtaş (Sudak rayonu) kəndinə dönə bilməyib. Niyarın atası İsmət isə Taraxtaşda ev alıb yaşasa da, doğulduğı Qoz kəndində də torpaq sahəsi alıb. Ev tikib oraya köçmək fikrindədir.

Niyar Kırırma ilk gəlişini və sonralar şahidi olduğı bir hadisəni belə xatırlayırdı:

— 1979-cu ildə atam məni və bacımı götürüb icazəsiz Kırırma gəldi. Doğulduğı kəndə getdik. Atam kəndin ceviz meşəsinin yaxınlığında salındığını söylədi. O zaman başa düşə bilmədim, kəndi niyə Cevizli deyil, Qozlu adlandırılar. Atam da bunu izah edə bilmədi. Bakıya oxumağa gələndə burada hamının cevizə “qoz” dediyini gördüm. Onda babalarımızın Azərbaycan türkləri sayaq cevizə “qoz” demiş olduqlarını anladım.

Atam bizi çox gəzdirdi. Dağlar arasında gözəl mənərəli bir yeri göstərib: “Bura qız amamıdı.

Yayda avalar sıcaq olanda ot biçməyə, səbzə, meyvə yığmağa gəlmiş qadınlar, qızlar buradakı uçansuda çimərdilər. Ətrafdan bura görünməz”, - dedi. Biz dərədəki qayalığa baxdıq. Sudan əsər-ələmət yox idi. “Ata, burda su yoxdu. Qızlar necə çimərdi?”, - deyə xəbər aldıqda: “Uşaqlıqda öz gözlərimlə görmüşəm. O daşlardan şırıltı ilə su tökülərdi”, - deyə cavab verdi.

İkinci kursun yay təttilində Qız amamının yaxınlığındakı sahədən inəklərimizə ot biçməyə getmişdik. Gözlərimizə inanmadıq. Qız amamından su gəlirdi. Sevincərək işi buraxıb atamıza muştuluğa qaçdıq. Atam bizim dediklərimizi eşidəndə gözləri doldu. Astadan: “Tatar getmişdi, su da getmişdi tatar – gəldi, su da gəldi”. (Taraxdaşda – kəndin yaxınlığında uzaqdan darağı xatırladan qayalıq var. – Ə.Ş.) Qozda yaşayanlar son illərdə pınarların suyunun artdığını, qurumuş pınarların da gözlərinin açıldığını söyləyirlər.

Niyar gördüklərini, eşitdiklərini yeniyetmə marağıyla söyləyir, vətənə döndüklərinə sevinir, bir qürur hissi keçirirdi. Vətənə dönə bilməyin sevinci aylarla, illərlə çadırlarda yaşamağın, min bir əziyyəyə qatlaşmağın acısından şirindir.

Şəkildə: soldan Əzizə Şamil, Nigara İsmət qızı və Əli Şamil Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat Müzeyinin yanında

İkinci Dünya savaşının son illərində Almaniya üzərində qələbəyə arxayın olan Sovetlər Birliyinin strateqləri Dəli Petronun vəsiyyətlərinə əməl etmək üçün Qara dəniz sahillərindən — Kırımdan, Qafqazdan Türkləri Mərkəzi Asiyaya, Qazaxıstana,

Sibirə sürgün etməyi planlaşdırdılar. Planlarını da qısa müddətdə gerçəkləşdirdilər.

1944-cü il 8 aprel—12 may döyüşlərində Alman ordularını Kırımdan çıxara bildilər. 18 mayda isə bir günün içərisində Türkləri yük vaqonlarına doldurub sürgünə göndərdilər. Bu gün xalqın yaddaşında qara gün kimi qaldı. Yalnız Arabat bölgəsində 1500 nəfər unudulmuşdu. Hər şeyi dəqiq ölçüb-biçən Sovet KQB (DTK)-si bu dəfə nədənsə kiçik bir yanlışlığa yol vermişdi. Bu da çox baha başa gəldi. Yanlışlığa yol verənlər sərt cəzalandırıldılar. Unudulmuş bölgənin sakinlərini isə gəmiyə doldurub Novorossiysk limanına yola saldılar. Gəmi sahilədən 10 kilometr aralıda deryaya qərq oldu. Sahilə sağ çıxan olmadı. Sovet rəsmi qaynaqlarının verdiyi bilgiyə görə Kırımdan 238 min nəfər Türk sürgün edilmiş, onlardan 205,9 min nəfəri uşaqlar və qadınlar olmuşdu. Ata-anaları, bacı-qardaşları sürgün ediləndə Sovet Ordusunda 125 min nəfər Kırım Türkü Alman faşizminə qarşı döyüşürdü. İkinci Dünya savaşı başa çatanda həmin döyüşçülərin sağ qalanları da sürgün olunanların sırasına qatıldılar.

Əslində, Kırım Türklərinin 1944-cü ildə sürgün olunması Rusiya strateqlərinin planının son nöqtəsi idi. Burada Türklərin öldürülməsi, sürgün edilməsi,

qovulması 18-ci yüzilliyin sonlarından başlanmışdı. Küçük Qaynarca (17740) anlaşmasına əsasən, Kırım xanlığı Osmanlı dövlətinin himayəsindən çıxarılıb müstəqil elan edildi. 9 il sonra isə Rusiya anlaşma şərtlərini pozaraq Kırımı işğal etdi. Həmin vaxtdan da Türklərin qara günləri başladı. Tez-tez toqquşmalar baş verdi, döyüşlərdə ölməyənləri müxtəlif bəhanələrlə dəstə-dəstə Sibirə sürgün etdilər. Rus basqısına dözməyənlərin bəziləri Osmanlı dövlətinə sığındılar. 1854—56-cı il Kırım müharibəsi illərindən, 1874—78-ci il savaşılarından sonra da çar Rusiyası Kırımdakı Türkləri dəstə-dəstə vətəndən sürgün etdi. Onların yerində isə xristianları məskunlaşdırdı.

Rusiya tarixçiləri və rusiyapərəst Türk tarixçiləri bütün bunları Rusiyanın xilaskarlığı, mədəniyyət gətirməsi kimi yazdılar. Xalqları öz kökündən ayırmağa çalışdılar, lakin bütün bunlar mümkün olmadı. Birinci Dünya Savaşında Rusiya zəifləyəndə müstəmləkə altında əzilən bütün xalqlar kimi Kırım Türkləri də ayağa qalxdılar. Numan Çələbi Cihanın başçılığı ilə özgürlüklərini elan etdilər. Onların azadlıq istəyi Rus orduları tərəfindən qan içində boğuldu. Yüzlərlə insan öldü. Qaçıb Türkiyəyə gedə bilənlər özlərini xilas etdilər.

Sonra da kollektivləşmə, sosializm quruculuğu adı altında sürgünlər, ölümlər başladı.

Kırım Türklərinin sürgündə doğulan nəsli bu tarixlərdən xəbərsiz idi. Biz Bakıda oxuyan tələbələrə, bax bunları da öyrətməyə çalışırıdıq.

Bir dəfə Niyar dərstdən çıxıb işə yanıma gəlmişdi. Qanı bərk qaraydı. Səbəbini soruşdum. Dedi:

— Müəllim, Azərbaycanda bizə qarşı böyük məhəbbət var. Hətta Gədəbəyli kartofsatan öz yerlilərinə kartofu seçib almağa icazə verməyəndə bizə icazə verir. Amma bir çox vəzifə sahibləri, müəllimlər elə bil Azərbaycanlı deyil. Bu gün Azərbaycan tarixindən dərsimiz Kırım xanlığının Azərbaycana basqını olub. Belə çıxır Kırım xanlığının basqınları olmasaymış, Azərbaycan qüdrətli bir dövlət olarmış.

Onu sakitləşdirməyə çalışdım. Dərsliklərin Sovet təbliğatının təsirilə yazıldığını, müəlliminin də həmin təbliğatın təsiri altında olduğunu, gələcəkdə yeni dərsliklər yazılacağını söylədim. Dedim ki, tarix keçmişdir. Ondan ibrət almaq üçün öyrənirik. Gələcəkdə səhvləri təkrarlamamaq, yanlışlığa yol verməmək üçün keçmişə yaxşı bilmək lazımdır.

Niyar xeyli sakitləşib Bakıya gəlmə səbəbini belə izah etdi:

— Müəllim, böyük bacım Kazan Universitetində oxuyur. Maddi imkanımıza görə mənim də Akmesitdə (Simferopol) oxumağım planlaşdırılmışdı. Bakıya gəlməyimizin səbəbi Elmira ablam oldu. Atamı-anamı inandırdı ki, uşağınız Kiyevdə, Xarkovda, Moskvada, Peterburqda oxuyub yüksək ixtisaslı mütəxəssis olsa da, milli şüurdan uzaq olacaq. Bakıda isə elmlə yanaşı, milli qürur hissini nə olduğunu da öyrənəcək.

Bunu Bakıya düşdüyümüz ilk gündən hiss etdik. Aeroportdan şəhərə gəlmək üçün taksiyə əyləşdik. Sürücü bizim Kırım Tatarı olduğumuzu, təhsil almağa gəldiyimizi biləndə canlandı. Təkidlə evinə qonaq aparmaq istədi. Açığını deyim qorxumuzdan getmədik. O, bizi otelə gətirdi. Administrator yer olmadığını deyəndə, sürücü onunla mübahisəyə girişərək: “Görmürsən Kırım Tatarlarıdır. Niyə qonağı incidirsən”, - dedi. Administrator Kırım Tatarı sözü eşidəndə sifəti dəyişdi. Pasportlarımızı alıb baxdı və bizə yer verdi. Bəlkə də ilk dəfə tatarlığımın onda qürur duydu. Elmira ablamın doğru olduğuna bir daha inandım.

Elmira Bayraməlini mən də qiyabi tanıyırdım. Haqqında qəzetlərdə oxumuş, xarici radiolardan

səsini eşitmişdim, Kırım vətənpərvərlərinin söhbətlərindən bilgi almışdım. Dilarənin ata tərəfdən qohumu olan Elmiranın hazırda Taraxtaşda Niyargillə qonşuluqda yaşadığını bildirdim. Yaşı 40-ı haqlamış Elmira xanım 10-12 yaşlarından imzalar toplanıb Moskvaya göndərilməsində, sonralar isə soydaşları arasında təbliğat aparmaqda, yeniyetmələrdə milli şüurun oyadılmasında fəal iştirak etmişdi. Onunla bağlı bir hadisəni Niyar belə xatırlayırdı:

— Özbəkistanda Tatarlar mitinq təşkil etmişdilər. Mən də dərstdən qaçıb mitinqə getmişdim. Elmira ablam danışanda milislər tökülüşüb adamları dağıtdılar. Bir çoxlarını da avtobuslara doldurdular. Elmira ablam tutulanlar arasındaydı. O, dodaq boyası ilə avtobusun pəncərələrinə “Tatarlar Kırımıya dönəcək!”, “Sovet milisinə ar olsun!” yazdı. Avtobus pəncərələrində yazılmış şüarlarla şəhəri keçib milis idarəsinə getdi.

Vətənə dönmək uğrunda mübarizə Niyarın yaşlılarının gözü qarşısında hər gün davam etmişdi. Tatarca nəşr edilən azsaylı qəzet və jurnallarda, kitablarda, toplantılarda nəinki Kırım, vətən adı çəkmək, hətta dənizdən bəhs etmək də yasaqlanmışdı. O dəqiqə sayıq məmurlar: “Dəniz dedinizsə, demək Qara dənizi nəzərdə tutursunuz”, -

deyərdilər. Belə çətin anlarda xalq sözünü mahnılarınla deməyə alışdı. Bu mahnıları ictimai yerlərdə oxumaq mümkün olmasa da, evdə-eşikdə, tarlada oxudular. Niyar ilə Dilarə (Dilarə IY kursda oxuyanda xəstələndiyinə görə sonralar əvvəlkitək fəallıq göstərə bilmədi) də sürgündə yazılmış mahnılardan çox bilirdi. Evimizdə hərdən oxuyub həm özləri kövrələr, həm də bizi kövrəldərdilər. Radioda çıxış etmələrini, Kırım Türklərinin sürgündə yaratdıqları mahnıları Azərbaycan dinləyicilərinə çatdırmağı onlardan xahiş edəndə, utanar, çəkinərdilər. Belə olduqda mən “Bu, Kırımı tanımaq, xalqınızın faciəsini anlatmaq üçün ən gözəl vasitədir”, – dedim. Millət, xalq adı gələndə geri çəkilmələrinə yer qalmadı.

1995-ci il fevralında Azərbaycan radiosunda Kırım Tatarlarına həsr edilmiş veriliş hazırladıq. Qızlar danışdılar da, oxudular da. Radioya da, mənim özümə də çoxlu telefon zəngləri oldu. Tanış-bilişlər həyəcanlandıqlarını söylədilər. Bu da məni yeni bir işə həvəsləndirdi.

Çox ölçüb-biçdikdən sonra Güney Azərbaycanlı mühacir Araz Elsəslə bu qızların birgə oxumasını, səhnəyə birgə çıxmasını planlaşdırdım. Çünki Araz Elsəsin Almaz Yıldırımın oxuduğu “Qara dastan”da da Kırım Türklərinin sürgün

olunmasından bəhs edilirdi. Qızların oxuduğu mahnılarda isə sürgünün ağrısı-acısı genişliyi ilə verilirdi. Mahnı kompozissiyasını hazırlayandan sonra fikrimi Arazla bildirdim. Araz ideyanı həmin andaca bəyəndi və qəbul etdi (Araz Elsəs də Bakıda oxuyan türk xalqlarının tələbələrinin əksəriyyətini tanıyırdı—Ə.Ş.). Qalırdı qızların səsini yoxlamaq. Bizim evdə bir toplantı təşkil etdik. Hər şey qaneedicisi idi. İndi bunu reallaşdırmaq lazım idi. Məşq etmələrinə, musiqi uyarlığı yaradılmasına isə şərait yox idi. Tələbələr yataqxanada, Araz Elsəs də kirayədə qalırdı. Klublardan, mədəniyyət evlərindən heç birində də onların məşq etməsi üçün yer ala bilmədik. Çox düşündükdən sonra bizim evdə məşq etmələrini qərara aldığımız. Məşqlər o qədər də uzun çəkmədi. Öncə Arazla Niyar evdə dost-tanış qarşısında oxudular. Mahnı kompazissiyasının uğurla qarşılandığını görüb səhnədə də birgə oxumağı qərarlaşdırdılar.

Araz Elsəs gur və üsyankar səslə oxuyurdu:

*Kimsə bilməz Tanrıdağın yaşını,
Duman almış Altayların başını.
Uçurmuşdur başdan dövlət quşunu
Sərvətinə üz çevirmiş zaman hey,
Qoca Türkün düşdüyü dərd yaman hey...*

*Dörd bir yana dağılmış Türk soyları,
Sönmüş ocaq, köçüb getmiş boyları.
Dərdli-dərdli axar bozkır çayları,
Saxlar içdə gizli ümid, güman hey,
Qoca Türkün düşdüyü yaman hey...*

*Xarab olmuş Buxarası, Başkəndi,
Matəm tutmuş Səmərqəndi, Daşkəndi,
Kəndi söylər, tökər gözdən yaş kəndi,
Nə ozan var, nə yazan, nə şaman hey...*

*Qazan, başqurd batmış, Kırım sürülmüş,
Mənim badam gözlü yarım sürülmüş...*

Bu yerdə Niyar İsmət qızı incə, kövrək və qəlb
titrədən kədərli bir səslə oxuyurdu:

*Ural dağı, Ural dağı
Ne yüksek dağların
Şu Kırımın taş-toprağı
Tatarın əti-yağı.*

*Soğanlarımız, sarımsaklarımız
Saçılmış qaldı
Evlərimiz eşyalar dolu
Kazaklara qaldı.*

*Güvanmanız siz gavurlar
Tatarın malına.
Biz qaytırız siz qelirsiniz
Uralın dağına.*

Araz Elsəs Niyarın zəifləyən səsini əvəzləyərək oxuyurdu:

*Türk elləri bir-birinə yadlanır,
Qazax, Qırğız, Türkmən, Özbək adlanır.
Azəri Türk yanır, içdən odlanır,
Anayurdun içdən halı duman hey,
Qoca Türkün düşdüyü dərd yaman hey...*

*Azərbaycan dərd içində boğulmuş
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş.
Ağla şair, ağla yurdun dağılmış,
Nerdə qopuz, nerdə qırıq kaman hey?..
Nerdə böyük Vətən, nerdə Turan hey?*

Araz Elsəslə Niyar İsmət qızının birgə oxuduqları bu mahnını dinləyicilər salonu titrədən alqışlarla qarşılayırdılar. Araz uğurlu alındığını görüb Qaqauzlarla da birgə mahnılar oxudu. Repertuarına Türk xalqlarının mahnılarını da daxil etdi. 1995-ci il iyunun 9-11-də Kırık Kaledə

keçirilən “I Uluslararası Türk dünyası Kültür Qurultayında qonaqların istirahət saatlarını şən keçirmələri üçün maraqlı el şənlikləri təşkil etmişdilər. İyunun 10-da axşam şəhərin baş meydanında açıq havada böyük konsert təşkil etmişdilər. Müğənni “Azərbaycanlı müsafirimizin şərəfinə “Olmaz-olmaz” türküsün oxuyacam. O da bizimlə oynayacaq”, – dedi. Meydan rəqs edənlərlə dolmuşdu. Azərbaycan mahnısı çoxlarının sümüyünə düşmüşdü. Mahnı bitəndən sonra iki 11-12 yaşlı uşaq yanıma gəlib birlikdə şəkil çəkdirmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Birlikdə şəkil çəkdirdik. Sonra da məni şəhər keçiriləcək “Tepreş”də iştirak etməyə dəvət etdilər. Valideynləri də təkid etdilər.

Əslində, bunu Kırıqqaledə yaşayan Kırım kökənli Türklərin qurduqları dərnək təşkil etmişdi. Bizim Novruz bayramındakı xalq gəzintisini xatırladan “Tepreş”də onları soykökləri, keçmişləri ilə bağlayır. Şəhərdən aralıda – kənddə keçirilən “Tepreş”də çıxış üçün söz verəndə mən qısa nitqdən sonra diktofonumu mikrofonu yaxın tutdum. Orada Arazla Niyar Kırımlıların sürgün mahnısını oxuyurdu. Mahnının sona çatmasına imkan vermədilər. Adamlar xitabət kürsüsünü mühasirəyə aldılar. Diktafonun hara getdiyini bilmədim. Hərə

məni öz çadırına aparmaq istəyirdi. Həmin gün azından 20 ailə ilə tanış oldum. Səhəri gün lentdən mahnını köçürdükdən sonra diktafonumu özümə qaytardılar.

Niyar sürgündə keçirdikləri illəri xatırladıqca bəzən ayrı-ayrı adamlardan qəzəblə danışırdı. Xüsusən, milliyyətçə Rus olan ədəbiyyat müəllimlərini qəzəblə xatırlayırdı. 10-cu sinifdə Tvardovskini tədris edən müəllimə: “Vətən nə satılar, nə bağışlanar, nə unudular! Budur şairin oxucusuna təqlin etdiyi fikir”, - demişdi. 10-15 dəqiqə sonra Tatarların Kırırma dönmək üçün şəhərdə mitinq keçirdiyini eşidəndə isə o, əsəbiliklə: “Bu Tatarlar nə istəyir, niyə dinc durmurlar? Onların hamısını məhv etmək lazımdı!” – deyərək Tatar şagirdlərinin üstünə hirsələnmişdi.

Kırımlı tələbələrlə gah aşırıq ədəbiyyatından, kommunikasiyanın zəif inkişaf etdiyi dövrdə belə Aşırıq Ömər in şeirlərinin doğuda geniş yayılmasından, gah İsmail Qaspralının “Tərcüman” qəzetindən, onun Azərbaycanla əlaqələrindən, qızını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri olmuş Yusifbəy Nəsibbəyliyə ərə verdiyindən, gah prof. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycandakı, Özbəkistandakı elmi, pedaqoji fəaliyyətindən danışardım. Azərbaycanda məşhurlaşmış Fatma

Qədrinin və b. Kırım Türkü olduğundan söhbət açar, tələbələrdə qürur hissi oyatmağa cəhd göstərərdim. Hamısı söhbətlərimi eyni həvəslə və maraqla dinləmirdi. Bəzən də Kırımıda yenicə formalaşan milli məclisdən, xalqın irəli çıxan adamlarından narazılıq edərtilər. Bu narazılıqların səbəbini öyrənmək istəyəndə görərdim ki, gənclər liderlərdən çox şey umurlar. Amma Rusiya kimi nəhəng imperiyanın xüsusi xidmət orqanlarının vətənpərvər oğulların başına nələr gətirdiyini görmək istəmirdilər.

Hər yay tətildən Niyar və Dilarə yeni məlumatlarla, Tatarca kitablarla, qəzetlərlə dönərdilər. Son kursda bir qovğamız da çıxdı. Mən istəyirdim ki, milli oyanış hiss etdiyim nisbətən savadlı tələbələr öz xalqlarının ədəbiyyatı, tarixi ilə bağlı diplom işi yazsınlar. “Azacıq aşım, ağrımaz başım” təfəkkürü ilə yaşayan bəzi müəllimlərimiz isə müxtəlif bəhanələrlə buna əngəl törədirdilər: “Sizə Türkiyə ədəbiyyatı tədris olunub ondan da diplom işi yazın!” – deyirdilər. Çətinliklə də olsa, Niyar “Kırım Türklərinin həsrət mahnıları”, Dilarə isə “Aşiq Ömər in poetikası” mövzusunda diplom işi yazdılar. Onlara əngəl olmaq istəyən müəllimlər isə bir neçə ay sonra müdafiədə əvvəllər dediklərini unudaraq diplom işlərini yüksək qiymətləndirdilər.

Ümumiyyətlə, kənardan Azərbaycana oxumağa gəlmiş tələbələr üçün xüsusi proqram hazırlanmamışdı. Sovet dövründə hazırlanmış proqramdan istifadə edilirdi. Rus mədəniyyətinin, psixologiyasının təbliğinə geniş yer ayrılırdı. Acınacaqlı burasıydı ki, ona heç bir düzəliş, əlavə edilməmişdi. Heç olmasa, Azərbaycanşünaslıq fənni tədris edilmirdi. Müəllimləri, kursları da münasib seçilməmişdi. Kurs yoldaşlarının əksəriyyəti də rusofil, Avropa və Amerika meyilli tələbələr olduğundan Azərbaycan kultürü ilə, Azərbaycan mentaliteti ilə yaxından tanış ola bilmirdilər. Onları dəstə halında respublikamızın mənzərəli guşələrinə, muzeylərinə, tarixi yerlərinə aparmaq da planlaşdırılmamışdı.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün pərakəndə tədbirlər planlaşdırıb həyata keçirərdik. Gah onları Qobustana, Çıraqqalaya, Qubaya, Şirvanşahlar sarayına və b. yerlərə gəzməyə aparar, gah da teatrlara, ictimai tədbirlərə dəvət edərdik. Belə tədbirlərdə də əsas ağırlıq Niyarın üzərinə düşərdi. Nədənsə, oğlanlar irəli gəlməz təşkilatçılığı Niyar edərdi.

18 mayısı – Qara günü yad etmək üçün Bakıda yaşayan Kırım Türklərini bir yerə kim yığmalıdı? – Niyar! Xəstə tələbə yoldaşına kim qulluq etməlididi?

—Niyar! Həkim, dava-dərman pulunu kim tapmalıdı? —Niyar. Pulu qurtaranda ac qalana, evə dönməyə билет ala bilməyənə kim ictimai təşkilatlardan, xeyirxah adamlardan pul almalıdı? —Niyar!

İctimai təşkilatlardan, cəmiyyətlərdən aldığı yardımları bir bacı kimi onların arasında bölərdi. Qurban bayramında onlara qurban əti, Oruculuq bayramında Ramazan payı təşkil edər, Novruz bayramında dəstələrə bölüb Azərbaycanlı tanışların evlərinə göndərərdi. İstəyərdi həmyerlilərinin həm bayramı xoş keçsin, həm də Azərbaycanın adət-ənənəsini öyrənsinlər, ailələrlə dostlaşsınlar. Ali məktəbi bitirib gedəndən sonra da Bakıya dönəndə dost-taşıları, ərklə qapısını açdıqları ev olsun. Amma onun bu xeyirxahlığını hamı xoş niyyətlə qarşılamazdı. Daimi özünü düşünənlər daha çox “qopar”mağa çalışırdılar. Bu mümkün olmadıqda onun pulunu, əşyalarını oğurlamaqdan çəkinməzdilər. O isə ürəyiyumşaqlıqla yerliləri Azərbaycanda biabır olmasın deyə şikayət etməzdi.

Kırım Türklərinin vətənə dönmələrinə keçmiş SSRİ-nin rəsmi dairələri 1980-ci illərin sonlarında icazə verdilər. Amma bir yığın da qeyri-rəsmi əngəllər yaratdılar. Sürgündən dönənlər ata-baba yurdlarında məskunlaşmaq istəyirdilər. Həmin

yerlər isə mahnıda deyildiyi kimi Kazaklara – Ruslara qalmışdı. Xalqa dəyən maddi ziyan ödənilmirdi. Nə ata-babalarından qalmış mülk özlərinə qaytarılırdı, nə də ev-eşik qurmağa kredit verilirdi. Savaşın qızğın çağında Almanlar Kırımdan geri çəkildəndən 6 gün sonra mütəşəkkil surətdə 400-500 min¹ insanı qeyri-insani köçürən Rusiya dinc dövrdə qərar versə də, geridönmə-köçmə planı hazırlamamışdı. Buna baxmayaraq qısa müddətdə 300 mindən çox insan vətəninə dönmüşdü.

Hər şey pərakəndə qaydada həyata keçirdi. Tatarıstandan tələbələr qruplar təşkil edib yayda Kırıma gəlir, ev-eşik tikən soydaşlarına yardımçı olurdular.

Bakıda oxuyan tələbələrin Azərbaycan kultürü ilə yaxından tanış olmalarına çalışırdım. Onlara mədəniyyətlərimizin, tariximizin, soykökümüzün ortaq olduğunu öyrətmək istəyirdik. Musiqi yaddaşı yaxşı olduğuna görə Folklor Sarayında çalışan dostu

¹ Burada 1921-ci ildən 1944-cü ilin mayın 18-də daxil olmaqla sürgün olunanlar nəzərdə tutulur. Sovet rəsmi rəsmi qaynaqlarının verdiyi rəqəmlərə görə, 1944-cü il mayın 18-də dövlət əliylə sürgünə göndərilənlərin sayısı 200 minə qədərdir. Son toplu sürgün sırasında, yəni Sovet rəsmi rəqəmlərinə görə, zor şərtlərə, açlıq və susuzluğa dayanamayan 60 mini çocuk, 40 mini qadın və 12 mini yetişkin erkək olmaq üzere toplam 112 min adam hayatını kaybetti.

Kifayətdən xahiş etmişdim ki, Niyara saz çalmağı öyrətsinlər. Onlar da təmənnəsiz, həvəsle öyrədirdilər. Niyar saz öyrənməkdən soyudu. Hələ bir dəfə də “Kırımда aşıq, saz son yüzilliklərdə olmayıb”, – dedi. Mən də üstünü vurmadım. Sonralar onun saz çalmağı öyrənməsini qrup yoldaşları, yerliləri lağa qoyub gülürlərmiş.

Köçəri quşlar kimi uçub getdilər. Amma payızda deyil, yayda getdilər. Tez-tez telefon zəngləri, məktubları, bir də məqalələri gəldi. Gah yazırdılar ki, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının ilk sədri olmuş Kırım Türkü haqqında geniş bilgi və sənədlər göndərim, onun Kırımда anadan olmasının 100 illiyini qeyd etmək istəyirdilər. Onların məktublarında tələb olunan materialları kitabxanalardan, arxivlərdən, evlərdən toplamaq üçün bir-iki nəfər deyil, araşdırıcılar qrupu lazımdır. İstədiklərinin çox az qismini göndərə bilir, qalanlarını da özlərinin axtarıb tapmasını məsləhət bilirdim.

Niyar vətənə dönəndən sonra Azərbaycana Kırım haqqında məqalələr göndərirdi. Bu məqalələrinin birində deyilirdi ki, Bağçasarayda 16 yüzillikdə tikilmiş Zəncirli mədrəsə (İsmail bəy Qasıralı da ilk təhsili burada alıb) uzun illərdir dəlixanaya çevrilib. Kırım müsəlmanları binanı geri

alıb mədrəsə kimi itifadə etmək uğrunda mübarizəyə başlayıblar. Azərbaycan aydınları, ictimai-siyasi təşkilatları məqaləyə reaksiya verdilər. Ukraynanın Azərbaycandakı səfirliyinə, Ukrayna Mədəniyyət Nazirliyinə məktublar, bəyanatlar göndərildilər.

Zəncirli mədrəsənin və ətrafındakı bir neçə tarixi binanın dəlilər xəstəxanasından alınıb əvvəlki funksiyasına başladığını eşidəndə mən də sevindim. Bu işdə Niyar İsmət qızının az da olsa rolu olduğuna sevindim. Onun doğru yolda olduğuna, xalqının, vətəninə taleyi üçün narahatlıq keçirdiyinə sevindim. Azərbaycanı özünə, xalqına dayaq bildiyinə sevindim. Onların hər bir uğuru mənə sevindirir. Özü də çox sevindirir.

“Niyar İsmət qızı: Tatar gəldi, su gəldi” məqaləsi “Tanıdığım insanlar” kitabının (Birinci kitab, “Sumqayıt” nəşriyyatı, Bakı, 2000, səhifə 129-141) çap olunmuşdur.

**AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALAR
İNSTITUTUNUN ARXIVİNDƏKİ
“KOROĞLU” DASTANI KIRIMDA NƏŞR
OLUNDU**

19-cu yüzillikdə Avropada “Koroğlu” dastanının nəşri və öyrənilməsi ilə koroğluşünaslığın bünövrəsi qoyuldu. Bu həmin zaman idi ki, Avropada bir kabus – kommunizm kabusu dolaşmaqda idi (Marks K.Engels F. 1968:3). 20-ci yüzilliyin ikinci onilliyində kommunistlərin hakimiyyətə gəlişi bu qəhrəmanlıq abidəsinin ardıcıl toplanıb nəşr edilməsinə və öyrənilməsinə marağı artırdı.

Hakimiyyəti zor gücünə ələ alan bolşeviklər 1920-ci ildə Azərbaycanı da işğal etməklə sözdə imtina etdikləri çar Rusiyasının mistəmləkəçilik siyasətinin sadıq varisləri olduqlarını isbatladılar. Zor gücünə əsarət altına aldıkları xalqları idarə etmək üçün sinfi mübarizəni ön plana çəkdiilər. Xalqların tarixində və mədəniyyətində sinfi mübarizəyə uyğun gələn nə vardısa, onu qabartmağa başladılar. Tarixi hadisələri belə sinfilik prinsipindən dəyərləndirdilər. Ədəbiyyatda, folklorda

hakim təbəqəyə etirazı əks etdirən nümunələrin nəşr, təbliğ və tədqiqi yeni baxışla süzgcdən keçirildikdən sonra xalqa təqdim edildi. Bir sözlə, hər nə vardısı, onu sinfi mübarizə yönündən qiymətləndirməyə çalışdılar.

İllər boyu xalq arasından sevilə-sevilə dinlənən “Koroğlu” dastanı bu baxımdan onların işinə yaradı. Hökumətin yeritdiyi bu siyasətdən yararlanan alimlər isə həm Azərbaycanda yaşayan aşıqlardan topladıqları “Koroğlu” dastanını çap etdirir və araşdırır, həm də dastanın istər Türksöylü xalqlar, istərsə də onlarla qonşu yaşayan Gürcülər, Kürdlər, Ləzgilər, Avarlar, Ermənilər və başqa xalqlar arasında geniş yayılmış variantlarını topla-yıb çap etdirməyə, müqayisəli öyrənməyə təşəbbüs göstərirdilər. Bu işdə Vəli Xulufu xüsusilə fəallıq göstərirdi (“Koroğlu”, 1999).

“Ədəbiyyat” qəzetinin 1935-ci il 18 mart nömrəsində yazılmışdı: “Az FAN-ın (SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının qısaldılmış adı) folklor seksiyası məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlunun (dastan nəzərdə tutulur – Ə.Ş.) müxtəlif variantlarını toplamaqdadır. Azərbaycandan başqa Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Tatarıstan və Kırım variantları əldə edilmişdir.

Kırımında 20 il Koroğlu üzərində çalışan Çıbanov (əslində Çobanov olmalıdır – Ə.Ş.) yoldaş Bakıya dəvət olunmuş və ondan Kırım variantı yazıya alınmışdır” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1935: 18 mart)”.

1937-ci il tuthatutu, bu işə rəhbərlik edən Vəli Xulufunun “xalq düşməni” elan edilərək güllələnməsi (Qasimov Cəlal, 2003:94) başlanmış işin yarımçıq qalması ilə nəticələndi. Sonralar Azərbaycanda Koroğluşünaslıq sahəsində bir sıra uğurlar əldə edildi. Dastan dəfələrlə kitab şəklində çap olundu və haqqında olduqca dəyərli tədqiqatlar aparıldı. Lakin Yaqub Zəkinin İ.Çobanovdan toplayıb nəşrə hazırladığı variant tamam yaddan çıxdı.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra keçmiş baxışda da bir dəyişiklik baş verdi. Bir çox yasaqlar aradan qaldırıldı. Necə deyərlər, arxivlər açıldı. Xalqımızın milli dəyərlərini öyrənib təbliğ etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycan EA Ədəbiyyat İnstitutunun Folklor şöbəsi müstəqil instituta çevrildi. Burada bölgələrdən folklor nümunələri toplanıb nəşrə hazırlamaqla yanaşı, araşdırmalara da diqqət artırıldı. 20-ci yüzilliyin ilk onilliklərində az sayda çap olunmuş kitablar ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevrilərək “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri”

seriyasından nəşr edilməyə başladı. Türksöylü xalqların folkloru ümumi mədəniyyət kontekstindən öyrənilməyə başlandı.

1988-ci ildə Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Kırım tatar və Rus filologiyası fakültəsinin bitirmiş və 2000-2005-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda işləmiş İlqar Qasimov 2003-cü ildə “Kırım tatar dastanları”, 2005-ci ildə Kırım Tatar ədəbiyyatından edilmiş tərcümələr və görkəmli Kırım Tatar ədibləri haqqında yazılmış məqalələr toplanmış “Dərdli, ağırlı qardaşlarımız” kitablarını çap etdirdi və Yaqub Zəkinin 1935-ci ildə Bakıda İvan Çoban oğlu Çobanovdan yazıya aldığı “Koroğlu” dastanı üzərində işlədi. İlqar Qasimov AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan mətn üzərində işini başa çatdırsa da, yazı nəşrə hazırlanana kimi Kırıma köçməli oldu. Nə iqtisadi çətinliklər, nə də köç ona başladığı işi saxlamağa mane ola bilmədi. Heç bir yerdən maddi və mənəvi dayaq ala bilməsə də, 2009-cu ildə “*Qrimdevoquvpedneşir*”de “Koroğlu dastanı”nı iki əlifba ilə – kiril və latın əlifbası ilə çap etdirə bildi.

O, kitabı Kırımda çap etdirməklə kifayətlənməyib, Bakıya da gətirdi və əllidən çox nüsxəsini kitabxanalara, mütəxəssislərə payladı. Kitab 188

səhifədən ibarətdir. İlqar Qasimov və Kırımli alim, filologiya elmlər namizədi *N.S.Seymyaqyayev* kitaba dəyərli ön söz yazmışlar. Hər iki müəllifin Yaqub Zəki haqqında kifayət qədər məlumatı olsa da, çox təəssüf ki, oxucuya yetərinə bilgi verməmişlər. Bu da bir sıra suallar doğurur. Yaqub Zəki Umerov Bakıya nə üçün gəlmişdi? Nədən belə mötəbər və məsul bir iş 18 yaşlı texnikum məzununa həvalə edilmişdir? Ali və orta ixtisas məktəblərində dərslər iyun ayında bitir. Yaqub Zəki isə dastanı yazıya aldıqda altından “Söyleyidiji: Çobanov İvan Çobanoğlu, yazıya alan: Yakub Zəki. 24.02.1935 sənə, Baku şəheri” yazıb (“Koroğlu destan”, 2009:183). Texnikumu bitirməmiş gənc Bakıya niyə gəlmişdir? Onun Bakıda başqa elmi-pedaqoji fəaliyyəti olmuşdurmumu?

Kırım Tatar ədəbiyyatının biliciləri Riza Fazıl və Safter Naqayevin 2001-ci ildə Akmescitdə (Simferopolda) çap etdirdikləri “Qırım tatar ədəbiyyatının tarixi” kitabında Yaqub Zəkinin (Kırımdakı qaynaqlarda bu söz Zəkki kimi yazılır – Ə.Ş.) 1917-ci ildə Bağçasarayın Yancu kəndində anadan olduğunu, 1935-ci ildə Bağçasaray Pedaqoji Texnikumunu bitirdiyini, 1935-39-cu illərdə Kuybuşev rayonunda nəşr olunan “Udarnik” qəzetində

işlədiyini və ilk hekayəsi olan “Qara cəkmə”ni də 1937-ci ildə bu qəzetdə çap etdirdiyini yazırlar.

1939-47-ci illərdə Sovet dəniz donanmasında xidmət edən və İkinci Dünya Müharibəsi iştirakçısı Yaqub Zəki ömrünün sonunadak bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, Kırım Tatar ədəbiyyatına bir çox dəyərli hekayələr qazandırmış nəşir kimi tanınmış, SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuş və 1977-ci ildə Mariupulda vəfat etmişdir (Fazıl Riza, Naqayev Safer, 2001:432-433).

Yaqub Zəki yazıya aldığı dastanın sonunda İ.Çobanov haqqında geniş bilgi vermişdi. O, yazırdı ki, İ.Çobanov 1873-cü il oktyabrın 18-də Mariupulun Eski Qarani kəndində kasıb bir ailədə dünyaya gəlib. Atası rəhmətə getdiyindən 4-cü sinifdə oxuyarkən təhsili yarımçıq qoyub işləməyə başlayıb. Kırım-Tatar folklorunu dərinlən bilən və bu sahədə uğurlar qazanan İ.Çobanov bir sıra Kırım-Tatar dastanlarını, o cümlədən “Aşıq Qərib”i, “Xurşud bey”i, “Arzu və Qəmbəri, “Kozukurpeç”i, “Alim”i və “Koroğlu”nu gözəl bilir. O, “Koroğlu” dastanını D.Papudan öyrənmişdir. D.Papu isə 30 ilə yaxın Terek çayı boyunda çobanlıq etmiş və sonra vətənə qayıtmışdır (“Koroğlu destan”, 2009:183).

N.S.Seytyaqyayev kitaba yazdığı ön sözdə “Koroğlu” dastanının Kırımda iki yolla yayıldığını

göstərir. Dastan Kırımdaki Osmanlı qarnizonlarındakı əsgər və zabitlərin vasitəsilə ötürülə, yaxud da Azərbaycandan Quzey Qafqazda yaşayan xalqlara, oradan da Kırım Tatarlarına keçə bilər. O, fikrini əsaslandırmaq üçün D.Papunun Terek çayı boyunda çobanlıq etdiyi dövrdə Dağıstanlılarla, Urumlularla, Tatarlarla sıx ünsiyyətdə olduğunu yazır. N.S.Seymyaqayevin fikirlərini hökm kimi qəbul etmək olmaz. Bu, sadəcə, folklorun yayılmasının bir necə yolundan biridir.

N.S.Seytyaqayevə görə, Yaqub Zəkinin Bakıda yazıya aldığı “Koroğlu” dastanı “Qırım tatar tilinin yalı boyu şivəsinin ləhcələrindən birində olduğu” üçün “Azərbaycan variantına daha yaxındır” (“Koroğlu destan”, 2009: 28).

Bugünkü Azərbaycan oxucusunda maraq doğura bilər ki, Kırım xanlığı 500 ilə yaxın Osmanlı dövlətinin müttəfiqi və ya vassalı olduğu halda, nədən onların dili, xüsusən yalı boyu şivəsi Türkiyə Türkcəsinə deyil, Azərbaycan Türkcəsinə yaxındır? Səbəbini belə izah edə bilərik ki, Osmanlı dövləti heç zaman nəinki onunla eyni soydan olan xalqları, hətta ölkə ərazisində yaşayan fərqli dillərdə danışan başqa xalqları da dövlət dilində danışmağa və yazmağa məcbur etmədi. Yaxud da məktəblər açmaq, həvəsləndirmək və başqa vasitələrlə

assimilyasiya siyasəti yeritmir və bu haqda da düşünmürdü. Necə deyərlər, nəinki xalqlar, hətta tayfalar və kiçik etnik qruplar belə ana dilində danışmaqda və ya başqa bir dili seçməkdə tam azad idilər. Yalıtı şivəsi isə oğuz-qıpçaq qrupunun qarışığından formalaşdığından Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dil normalarına yaxın idi. N.S.Seytyaqyayevin dil, şivə, ləhcə haqqındakı fikirlərinə dilçi alimlərimizin münasibət bildirməsini daha münasib sayaraq onun folklorun yayılması haqqındakı fikirlərinə yenidən qayıdırıq.

19-20-ci yüzillərdə “Koroğlu” dastanının Kırımında yaşayan Türksöylü xalqlardan bir neçə variantı toplanıb yazıya alınmadığından, hətta əldə olan mövcud variantlar müqayisəli şəkildə dərinlən öyrənilmədiyindən dastanlarımızın süjetinin necə yayıldığı haqqında hökm vermək doğru olmaz. Buna misal olaraq SSRİ dağılıqdan sonra Özbəkistanda nəşr olunmuş “**Göröglü**” dastanlarını göstərmək olar. Sovetlər dönəmində dastanın araşdırıcıları türksöylü xalqlardan toplanıb nəşr edilmiş mətnlərdə daha çox fərqliliklərə diqqət yetirirdilər. Bizi bir-birimizə yaxınlaşdıran, eyni kökdən olduğumuzu isbatlayan faktlara, eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olduğumuza deyil, əksinə,

bizi bir-birimizdən ayıra biləcək məsələlərə daha çox önəm verirdilər.

Daşkənddə 2006-cı ildə, Özbəkistan Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik, tanınmış folklorşünas Törə Mirzəyev və Zubayda Husainovanın Rahmatulla Şair Yusuf oğludan toplayıb çap etdirdikləri “Göröğli: Özbek xalq dostonlari” dastanının mətni belə başlayır: “Bir vaqtlar Türkmən eli Urqañda qərar etdi. Zəmonlar ağıdarilib, Urganç podşoligi barham topib, Urgançda bir podşo turadıqan bölüb qoldi. Undan keyin taka, yovmit, ersari, köklang türkmənlərinin oqsoqollari bir joyqa yığılıb, Oğalibek deganni podşo kətarib, Yovmitin ortalıq, deb Yovmitda bir qulay joyni Oğalibekke orda qılıb berib, bozor yurgizdirib qəydilər” (“Göröğli: Özbek xalq dostonlari”, 2006:16). Bu kiçik parçadan və dastanın sonrakı hissələrindən də aydın olur ki, Özbəklər arasında yayılan variantlarda da Azərbaycandan, Türkiyədən, Türkmənistan və başqa bölgələrdən toplanmış mətnlərdə olduğu kimi Koroğlu Türkmən elindəndir.

Əl Xarəzmi adına Ürgənc Dövlət Universitetinin Filoloji Tədqiqlər Mərkəzi “Xorezm dostonları. Oşiknoma” seriyasından 4 kitab nəşr etmişdir. 2005-2008-ci illərdə həyata keçirilən bu layihənin məsul redaktoru tanınmış özbək

folklorşünası, professor S.P.Rüzumbayovdur. Bu seriyadan çap olunan ilk kitab “Koroğlu” dastanıdır. Xarəzm variantı da son 150 ildə Azərbaycandan toplanaraq çap edilən “Koroğlu” dastanları ilə mövzuca çox yaxındır.

Bunları sadalamaqda məqsədimiz odur ki, orta yüzilliklərdə türksöylü xalqlar arasındakı fərqliliklərin günümüzdəki qədər olmadığını oxucularımıza bir daha xatırladaq. Baxmayaraq ki, o dövrlərdə nə internet, nə televiziya, nə radio, nə də yüz min tirajlarla kitab nəşr edə biləcək nəşriyyatlar vardı. Necə deyərlər, əlaqələr zəmanəmizdəki ilə müqayisəyədə çox-çox aşağı səviyyədə idi.

Müqayisəli araşdırmalardan aydın olur ki, dastanlarımızın yalnız filoloji mətnlərində deyil, musiqisində də bir yaxınlıq var. Musiqişünas Kamilə Dadaşzadə “Epik əsərlərin musiqi *hermenevtikası* problemlərinə dair” məqaləsində yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, türk musiqi təfəkkürünün tarixi rekonstruksiyası müasir musiqişünaslığın mürəkkəb problemlərindəndir. Bu son dərəcə önəmli elmi problemin həlli zamanı, zənnimizcə, ilk növbədə öz epik havalarına malik olan dastanlara əsaslanmaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycan aşıqlarının repertuarında özünəməxsus havacata məxsus olan iki dastan mövcuddur – “Koroğlu” və “Əsli-Kərəm”. Bu

dastanların ifası zamanı digər ənənəvi aşıq havalarına yer verilsə də, musiqi komponentinin əsasını həmin epik əsərlərə məxsus olan havalar toplusu təşkil edir”. “Sinkretik səciyyə daşıyan dastanların mürəkkəb quruluşunu eyni elmi prinsiplər (məsələn, semiotik) əsasında öyrənilməsi onların arxaik musiqi qatı haqqında da müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Belə ki, dərin qatlarında mifoloji qaynaqların, qədim tarixi kəsimlərin izlərini qoruyub saxlayan “Koroğlu” dastanının araşdırılması maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. ”Koroğlu” havalarının Azərbaycan, Türk, Türkmən variantlarının musiqi dilinin müəyyən səviyyələrində aparılmış müqayisəli təhlili onların tarixi-genetik qohumluğunu aşkarlamışdır. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, Türksöylü xalqların musiqili-epik yaradıcılığının ən dərin semantik qatlarının öyrənilməsində, onun kodunun açılmasında məhz tarixi-müqayisəli təhlil aparıcı rol oynaya bilər”.

Bu dəyərli fikirləri söyləyən Kamilə Dadaşzadə görünür ki, Kırım Tatar aşıqlarının söylədiyi “Koroğlu” dastanını əldə edə bilməyib. Yəqin onları əldə etsəydi, Azərbaycan, Türk, Türkməndən sonra oraya Tatar, Qaraqalpaq, Noqay və başqalarını da əlavə edərdi.

Yaqub Zəkinin 75 il öncə İ.Çobanovdan topladığı “Koroğlu” dastanındakı şeirlərin hamısı heca vəzninin qoşma, gəraylı, divani və başqa janrlarının vəzn və qafiyəsində deyil. Azərbaycan xalq mahnılarında olduğu kimi misralar arasında qafiyə fərqləri var. Bəzi misralarda hecaların sayı çox, bəzisində isə azdır. Aşağıdakı bəndi buna nümunə kimi göstərə bilərik:

*Eyvazım, ağlesən saa yazıxtır, yazıxdır,
Men atımı bağladığım xazıxtır, xazıxtır,
Bir xozum var, Eyvaz, saa layıxtır,
Böyle çıxtın namnı, Eyvaz, ağleme.
Aman, oğlan, ağleme (“Koroğlu destan”, 2009:64).*

Diqqəti çəkən odur ki, 6 bəndli bu şeirin 5 bəndinin hər biri 5 misra olduğu halda, 3-cü bənd 6 misralıdır. 1950-ci illərdən sonra Azərbaycanda bir çox dastan toplayıcıları söyləyicilərin misraları və bəndləri fərqli söyləmələrini “yanlışlıq” kimi dəyərləndirərək mətnləri özləri düzənə salmışlar.

Tehranda yaşayan savəli Əli Kemalnin (1944-1996) Aşıq Əliəkbərdən topladığı “Koroğlu” dastanının qollarını kasetdən yazıya köçürərkən misralarda heca fərqlərinin çox olduğunu müşahidə etdik. Aşıqla görüşüb bizə pozuntu kimi görünən

misralardakı heca fərqlərini düzəltməsinə istədik. Aşırıq bizə nöqsanlı görünən bəndləri yenidən ifadə edəndə hər şeyin yerində olduğunu gördük (“Koroğlu” destanı, 2009:). Aydın oldu ki, bu misra fərqləri musiqinin ahənginin təsiri ilə eyniləşir. Kırımlı söyləyicidən toplanmış variant da belədir. Çox təəssüf ki, istər söyləyici, istərsə də toplayıcı bizə misraları naqis görünən şeirlərin hansı saz havasında oxunduğunu qeyd etməyiblər.

Əli Kamalının 1980-ci illərdə Mərkəzi İranda yaşayan Türklərdən topladığı dastanla Yaqub Zəkinin 1935-ci ildə Kırım Tatarlarından topladığı dastan arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Bu, ayrıca bir mövzu olduğundan sonralar ya biz bu mövzuya qayıdacağıq və ya başqa bir araşdırıcı onu incələyəcəkdir. Burada isə ötəri də olsa qeyd etmək istəyirik ki, dastanın Azərbaycandan toplanıb nəşr olunan variantlarında müxəmməsdən başqa qoşma, gəraylı janrında olan şeirlərdə bəndlər əsasən dörd misradan ibarətdir. Müqayisə etdiyimiz mətnlərdə isə qoşma və gəraylıların bəndlərinin 5 misra olduğuna da rast gəlirik. Məs:

*Mən bir Koroğluyum nece,
Ne kündüz bildim, ne gece,
Şini dünya cennet gece.*

*Xocardım, Eyvaz, xocardım,
Xocardım, Eyvaz, pir oldum.
("Koroğlu destan", 2009:172).*

Dilçilərin Kırım Tatar dilinin yalı boyu şivəsi və ya ləhcəsi adlandırdıqları ləhcə Azərbaycan ədəbi dilinə yaxındır. Son onilliklərdə ədəbi dillərimiz arasında fərq süni surətdə artırılmışdır. Buna görə də Yaqub Zəkinin topladığı mətndəki bəzi sözləri bugünkü Kırım Tatar oxucusu aydın başa düşmür. Kitabı çapa hazırlayan İlqar Qasimov oxucunu çətin vəziyyətdə qoymamaq üçün sol səhifədə mətni Yaqub Zəkinin yazıya aldığı kimi latın əlifbası ilə, sağ səhifədə isə kiril əlifbası ilə verib.

İlqar Qasimovun kitaba yazdığı önsözdə diqqətə çəkən bir məqam da var. Qaynaqlara dayanan araşdırıcı Koroğlunun gəncliyində adının Uşan olduğu qənaətinə gəlir. ("Koroğlu destan", 2009:16). 1930-cu illərdə Azərbaycanda Aşıq Əsəddən toplanmış və AMEA Folklor İnstitutunun elmi arxivində 715(b) inventar qeyd ilə saxlanan bir variantda da qəhrəmanın adı Rövşən, Roşan deyil, Urşan kimi qeyd edilmişdir. İlqar Qasimova görə Uşan farsca olan roşan-işıq, nur sözündən deyil, Türkcə uruşkan-vuruşqan sözündəndir. Koroğlu, Göroğlu da korun oğlu, gordan, qəbirdən doğulmuş

anlamında deęil k r, kur, kurma, kuran, kurum sözündəndir. Bu sözlərin də mənası sədd, s rh dd, divar, qala deməkdir. Q hr mana bu ad   nlibeld   z n  m skan saldıqdan, qala qurduqdan sonra bu ad verilib. (“Koroęlu destan”, 2009:18).

Araşdırıcının bu mülahizələrini daha da d rinl şdirm kl  koroęluşunaslıęımızı zənginləşdirmək olar.

İlqar Qasimovun Kırımında çap etdirdiyi “Koroęlu destan” kitabı bir daha onu göstərir ki, koroęluşunaslıqda hələ görülməli çox iř var.

QAYNAQLAR

1.Dadaşzadə Kamilə. “Epik əsərlərin musiqi hermenevtikası problemlərinə dair”, Bakı.

2.K.Marks və F.Engels. (1968). Kommunist partiyasının manifesti. “Az rn ř”, Bakı,

3.Koroęlu.(2005), Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İsrafil Abbaslı, Bəhlul Abdulla. Lider n řriyyatı. Bakı.

4.Koroęlu destan. Kyoroęlu dectan (Tərtib edən və n řr  hazırlayan İlqar  liqulu oęlu Kasimov (Qasimov)). (2009). “Qırımdevoquvpedneřir” n řriyyatı. Simferpol.

5.Koroğlu(Vəli Xulufu nəşri). (1999). “Elm” nəşriyyatı. Bakı.

6.Koroğlu dastanı (Nəşrə hazırlayan Əli Şamil). (2009). “Səda” nəşriyyatı. Bakı.

7.Göröglü: özbek xalq dostonlari (Nəşrgə tayyorlovçılar: Törə Mirzəyev və Zubayda Husainova). (2006). “Şarq” nəşryot-mattbaa aksiyadorlik kompaniyai boş təşriyyatı. Toşkənd.

8.Qasimov Cəlal. (2003). Məhbus tərcümeyihalı. “Səda” nəşriyyatı. Bakı.

9. Oşikname (Nəşrin tərtibçiləri: S.R.Rüzumboyev, A.Ahmedov, S.S.Rüzimboyev). (2005). I kitab, “Xorezm” nəşriyyatı. Urqanç,

10. Fazıl Riza, Naqayev Safter.(2001) Qırım tatar edebiyatının tarixi. Qısqə bir nəzar, “Qırımdevoquvpedneşir” nəşriyyatı, Aqmescit (Simferpol).

Sözardı: Məqələdə yanlışığa yol verdiyimə görə üzr istəyirəm. Bilgisizilyimdən “Koroğlu” dastanını Bakıda Kırım Türkcəsində yazıya alanın Yaquv Zəki Umerov olduğunu yazsam da, məsələyə bir az da şübhə ilə yanaşmışam. 1935-ci ildə Yaquv Zəki Umerovun Bakıda olması və “Koroğlu” dastanını yazıya alması mənə də inandırıcı gəlməmişdi. Keçmiş KQB-DTK arxivində işlərkən

milliyyətçə Kırım Türkü olan, 1901-ci ildə Kırım
doğulmuş, Azərbaycan Tibb İnstitutunda,
Azərnəşrdə və Azərbaycan Sovet
Ensiklopediyasındai işləmiş və 13 iyun 1937-ci il
həbs edilərək uzun istintaqdan sonra güllələnmiş
Zəki Yaqubu Mustafayev adına rast gəldim. Ehtimal
ki, Vəli Xuluflu “Koroğlu” dastanını Bakıda onun
vasitəsilə yazıya aldırılmışdır. Vəli Xuluflu həmin
vaxt Ensiklopediyanın rəhbəri Zəki Yaqubu
Mustafayev elmi işçi olmuşdur.

*“Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunun
arxivindəki “Koroğlu” Dastanı Kırım Nəşr
Olundu” məqaləsi Azərbaycan şifahi xalq
ədəbiyyatına dair tədqiqlər toplusunun 2009-cu
ildəki (“Nurlan” nəşriyyatı) 29-cu cildə çap
olunmuşdur.*

TÜRK DÜNYASININ MƏŞHURLARI

“Kırım sevgisi” kitabında Asan Refatov, Asan Səbri Ayvazov, Bəkir Çobanzadə, Çingiz Dağcı, Noman Çələbi Cihan, Osman Nuri Akçokraklı, Şakir Səlim haqqındakı elmi məqalələrdə onların ömür yolları və yaradıcılıqları haqqında geniş söhbət açıldığından TRT-nin Türk Dünyasının Məşhurları radio proqramında gedən yazıları təkrar olmasın deyə burada vermədik.

ABDULLA LƏTİFZADƏ

(Kırım tat. Abdulla Lyatifzade, əski əlifba ilə عبدالله لطيف زاد, rus. Абдулла Абильевич Лятиф-заде; (26.08.1890, Gözlev (Yeƣpatoriya)– 17.04.1938, Akmescit

(Симферополь). <https://ali-shamil.tr.gg/Abdulla-L%26%23601%3Btifzad%26%23601%3B.htm>

Abdulla Abil oğlu Lətifzadə 1890-cı il avqustun 26-da Gözlev (Yeƣpatoriya) şəhərində müəllim ailəsində doğulub. Onun adı bəzi qaynaqlarda Abdullah, doğum il 1891-ci il, anadan olduğu yer Akmescit kimi də yazılır. O, ilk təhsilini atasından almış, ondan ana dilini, yazı qaydalarını və Rus dilində yazıb-oxumağı öyrənmişdir. Doqquz yaşında ikən Aleksandr Puşkinin əsərlərini orjinaldan oxuyar, şairin bəzi şeirlərini əzbərdən deyərmiş.

Anasının ölümündən (1900) sonra dayısının yanına, Akmescitə getməli olan Abdulla orada rüşdiyəni (Mədrəsə dörd pilləli idi: məktəb-ibtidai, rüşdiyə, idadiyə və aliyə. Rüşdiyə orta məktəb sayılırdı) bitirir. Rusiyanın işğalı altındaki

müsəlmanlar mədrəsələri qoruyub saxlasa da, oranı bitirənlərə dövlət idarələrində iş vermirdilər.

Abdulla Lətifzadə gələcəkdə dövlət idarələrində işləmək arzusu ilə imtahan verərək gimnaziya qəbul olunur. Lakin gimnaziyanı bitiməsinə imkan vermirlər. Müəlliminin Tatar uşaqlarına “Qoyun!” deyəndə Abdulla da ona: “O qoyundursa onda sən də çobansan!”, - cavabını verir. Müəllim yeniyetmənin ötkəmliyindən rəhbərliyə şikayət edərək onun cavabını “Hökumətə və Ruslara qarşı təhqir” kimi qiymətləndirir. Beləcə cəsarətli bir cavaba görə Abdullanı mənfi xasiyyətnamə ilə gimnaziyadan qovurlar.

Bu hadisədən sonra valideynləri Abdullanı İstanbula göndərir. 1909-cü ildə (bəzi qaynaqlarda bu tarix 1908-ci il göstərilir) yerli xeyriyyəçilərdən toplanan yardımın hesabına İstanbul gedərək orda təhsilini davam etdirir. Atasının vaxtsız ölümü onu 1910-cu ildə vətənə dönməyə vadar edir.

Abdulla bir müddət Yefpatoriya və Akmescitdə özəl məktəblərdə dərs dedikdən sonra ali təhsil almaq üçün Ufada gedir. Orada islamşünas alim, filosof və pedaqoq Ziya Kamalını 1906-cı ildə xeyriyyəçilərin vəsaiti hesabına açdığı, qısa bir zamanda Rusiya müsəlmanları arasında nüfuzlu bir

elm ocağı kimi tanınan “Qaliye”(Aliyə) mədrəsəsində 1919-cu ilədək oxuyur və təhsilini başa vurduqda onu müdərriis, yəni yüksək dərəcəli müəllim vəzifəsinə işə götürürlər.

Tələbələrindən təhsil haqqı alınmayan bu mədrəsəni bitirənlər arasında tanınmış araşdırıcıların, şairlərin, müəllimlərin, dövlət adamlarının, siyasətçilərin sayı çoxdur.

Məktəb illərində bədi yaradıcılığa başlayan Abdulla Lətifzadənin ilk şeirinin nəşri məsələsində araşdırıcılar arasında fikir ayrılığı var. Şairi yaxından tanıyan və onunla dostluq edən, akademik Aqatanqel Kırımski (1871-1942) Abdullanın ilk şeirlərinin “Tərcüman” və “Vətən xadimi” qəzetində nəşr etdirdiyi yazır. Bəzi araşdırıcılar isə 1910-cu ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Xəyal-ömür” şeirini ilk mətbu əsəri sayırlar.

Çar Rusiyasında əsarət altındakı müsəlman xalqlarına o qədər də etibar edilmədiyindən onların yalnız hökumətə sədaqətinə şübhə edilməyənlər hərbi xidmətə alınırdı. Birinci Dünya Savaşı başladıqda ordusunun canlı qüvvəyə ehtiyacı artdığı üçün müsəlmanların bir qismini səfərbərliyə almaq məcburiyyətində qaldılar. Abdulla Lətifzadəni də

hərbi xidmətə çağırdıqlarından o, 1915-1917-ci illərdə Birinci Dünya Savaşı'nın iştirakçısı olur.

Ardıcıl bədii yaradıcılıqla məşğul olan şair hətta orduda xidmət edərkən Aleksandr Puşkinin, Lev Tolstoyun nəsr əsərlərini ana dilinə çevirib. Abdulla Lətifzadə Kırım Tatar ədəbiyyatını yeniləşdirməyə can atıb, şeirin forma və məzmununda dəyişikliklər edir. Vladimir Mayakovskinin təsiri ilə ictimai-siyasi, fəlsəfi məzmunlu şeirlər yazmağa başlayır. Onun "Ver", "Cermayın türküsü", "Bir damcı qan", "Çətin, lakin çiçəklənəcək yol", "Qurtarınız ölümdən!" və başqa şeirlərində bu ruh özünü qabarıqlığı ilə göstərir.

Rusiya çarı İkinci Nikolay taxtdan salındıqdan sonra ölkədə Müvəqqəti Hökumət qurulur. Yeni hökumət bir sıra demokratik islahatlar həyata keçirməyə, seçkilər keçirməyə çalışsa da, istəklərini həyata keçirməyə bolşeviklər imkan vermir. Ölkə idarəolunmaz hala gəlir, ordu dağılır. Abdulla Lətifzadə də Kırma dönməli olur.

Yeniyetməliyindən ölkədə idarə sisteminin dəyişdirilməsini istəyən Abdulla vətənə döndükdə Tatar Birləşmiş Sosialistlər Partiyasına və Milli Firqəyə üzv yazılır. Akmescitdə 1917-ci il noyabrın 26-də keçirilən Birinci Kırım Tatar Qurultayına

nümayəndə seçilir. Qısa müddətli də olsa, cəmi 10 gün Kırım Tatar Məclisinin qəzeti “Millət”ə redaktorluq edir.

Bolşeviklərin Kırım Tatarlarının qurduğu hökuməti dağıtması, hökumət rəhbəri Noman Cələbi Cihanı qəddarlıqla öldürməsi bölgədə vəziyyəti daha da gərginləşdirir. General Məhəmməd (Suleyman) Sulkeviçin başçılığı ilə qurulan yeni hökumət tarixə Dreksiya adı ilə düşür. Abdulla Lətifzadə Dreksiyada xalq təhsili üzrə katib vəzifəsində işləyir. Bu hökumət də Rus hərbiçilər tərəfindən dağıdıldıqdan sonra bir müddət müxtəlif şəhər və kəndlərdə müəllimlik edir.

Bolşeviklərin Kırımı yenidən işğalı Abdulla Lətifzadədə belə güman yaradır ki, ölkədəki qarışıqlığa son qoyulacaq, xalqı zülm və əsarətdən xilas olacaq. Odur ki, gah həmkarlar təşkilatında, gah da Xalq Maarif Komissarlığında rəhbər vəzifələrdə cani-dildən işləyir.

1923-cü ildə çap olunan "Şairə", "Axır zaman quşu", "Axına" şeirləri yeni Kırım Tatar ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən sayılır. Bolşevizmin təsiri altında “Şairin ruhu”, “Ömür”, “Gözaydınlığı”, “Müjdə” kimi şeirlərlə yanaşı, “Xeyirsiz yuxu” poemasını da yazır. Onları

toplanaraq 1928-ci ildə Akmesicidə “Yeni saz” adı altında çap etdirir.

Bölgələri gəzərək dialekt və şivələri toplayan, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəzlənməsi uğrunda mübarizə aparan Abdulla Lətifzadə 1927-1930-cu illərdə Yeni Əlifba Komitəsində katib işləyir. “Okuv işləri” jurnalının 1927-ci il 4-5-ci saylarındakı “Kırım Tatar ədəbiyyatının ən yeni dövrü” və 11-ci sayındakı “Kırım Tatar ədəbiyyatına qısa nəzər” məqalələri onu bir ədəbiyyatşünas kimi də məşhurlaşdırır.

1929-cu ildə keçirilən İkinci Ümumkırım Orfoqrafiya Konfrasında terminologiya ilə bağlı oxuduğu elmi məruzə əslində Kırım ədəbi dilinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilmişdir. Bölgələrə dialektoloji ekspedisiyalara gedən, sözlüklər hazırlayan Abdulla Lətifzadə araşdırıcı kimi getdikcə püxtələşir. Həqiqətləri dediyinə, xalqını sevdiyinə, milli dəyərləri qiymətləndirdiyinə görə mətbuatda onun haqqında tənqidi məqalələr çap olunmağa başlayır və Abdulla Lətifzadə millətçilikdə suçlanır.

Ona ali məktəblərdə dərs deməsi, akademiya sistemində işləyə bilməsi üçün elmi dərəcə və Kırımdakı basqılardan qorunmaq, bir ara gözdən

uzaq olmaq, Moskva ilə bağlı olduğunu göstərmək lazım idi. Buna görə də 1930-cu ildə Moskvadakı Şərq Xalqları İnstitutuna oxumağa gedir. İstedadlı və zəhmətsevər bir araşdırıcı olan Abdulla Lətifzadə az sonra Dövlət İncəsənət Tarixi Akademiyasının aspiranturasında təhsil alır. 1932-ci ildə təhsilini başa vurub yazdığı dissertasiyanı elmi şurada müdafiə edir. Lakin Kırımaya qayıtmağa tələsmir. Leninqrada (Peterburq) gedərək 1934-cü ilədək orada işləyir.

Moskva və Leninqradda olarkən Rus ədibi Valeri Bryusovun ədəbiyyatın yeniləşməsi mövzusunda söhbətlərini dinləyən, Vladimir Mayakovski ilə görüşən Abdulla Lətifzadə Ukraynalı şair Tıçinoy və akademik Kırımski ilə dostluq edir.

Abdulla Lətifzadə Kırım Tatar ədəbiyyatında yeni olan dramaturgiyanın inkişafı üçün də əlindən gələni əsirgəmir. Yazmış olduğu “Ömür barı” pyesi 1928-ci ildə tamaşaya qoyulur və bir neçə il səhnədən düşür.

Gəncliyində bolşevikləri müdafiə edən, sosializm quruculuğu uğrunda mübarizənin önündə olması ilə qürur duyan şair illər keçdikcə xalqın aldadıldığını başa düşür. Rusiyada əsarətin yenə də davam

etdiyini, verilən vədlərin reallaşmadığını, bolşeviklərin hakimiyyət uğrunda mübarizədə keçmiş silahdaşlarına necə qəddarlıqla divan tutduqlarını görür və millətçilərin yanında olmağa can atır.

1934-cü ildə vətənə dönən Abdulla Lətifzadəni Rusiyadan təhsil alıb, təcrübə qazanmış yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi Kırım Dövlət Pedaqoji İnstitutuna müəllim təyin edirlər. Az sonra dosent seçilir. Kırım Tatar Dili və Ədəbiyyatı Fakültəsində Batı Avropa ədəbiyyatından mühazirələr oxumağa başlayır. Bütün gücünü gənc nəsli savadlı, vətənpərvər və millətçi ruhda böyütməyə çalışır.

Onun fəaliyyəti Sovet KQB-sinin diqqətindən yayınmır. Üzərində nəzarət artırılır. Təqib və təzyiqlər artdıqca Abdulla Lətifzadə gizli fəaliyyətdə olan Kırım Tatar millətçiləri ilə daha sıx əməkdaşlıq edir. Elmi bilikləri artdıqca tərənnümçülükdən, şüarçılıqdan qaçır, faktlara dayanan bilgiləri təbliğ edir. Bu da Kırım Tatar gənclərində tarixlərinə, ədəbiyyatlarına marağı artırır. Bunlar Sovetlərin əsarətdə olan xalqları kosmopolit ruhda tərbiyə etməsinə əngəl idi.

1937-ci il martın 21-də, Kırım Tatarları Novruz bayramını qeyd edən günü Abdulla Lətifzadə institutdan qovur və işdən çıxarılmasından bir ayı

keçməmiş həbs edirlər. Millətçilikdə ittiham olunan şair-alimin istintaqı bir ilə yaxın sürür. 1938-ci ilin aprelin 17-də Abdulla Lətifzadəni məsləkdaşları ilə birlikdə Simferopoldakı həbsxanada gülləyirlər.

Uzun illərin qadağalarına baxmayaraq Kırım Tatarları keşməkeşli ömür sürmüş Abdulla Lətifzadəni unutmur. Sürgündən vətənə döndükdən sonra onun əsərlərini toplayıb nəşr etdirir, yubileylərini qeyd edir, adını əbədiləşdirirlər.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2013-cü il sentyabrın 26-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ABİBULLA ODABAŞ

(Kırım tat. Abibulla Abdureşid oğlu Odabaş, əski əlifba ilə عبدالله اوداباشلى, rus. Одабаш, Абибулла Абдурешидович -псевд.: Тимурджан, Чатыр-Тавлы; 1891-1938).

<https://ali-shamil.tr.gg/Abibulla-Odaba%26%-23351%3B%26%23305%3B.htm>

Abibulla Abdureşid oğlu Odabaş 1891-ci il fevralın 11-də Kırımın Yalta qəzasındaki Aluşta rayonunun Korbekul kəndində doğulub. Kəndlərindəki mədrəsədə, sonra isə bölgənin başqa məktəblərində oxuyan Abibulla Odabaşın gənclik illəri haqqında qaynaqlarda o qədər də bilgi yoxdur.

1910-cu ildə Həcc ziyarəti getməsinə əsaslanıb onun dindar birisi olduğunu yazırlar. Abibulla Odabaş Məkkədən geri dönəndə bir müddət İstanbulda qalacaq. (Müstəsna bacarığı ilə seçilib, kənd məktəbini bitirdikdən sonra xeyriyyə cəmiyyəti onu İstanbula oxumağa göndərir (1910).

Universitetin tarix fakültəsinə daxil olub. İstanbulda tələbə gənclərin siyasi hərəkətində iştirak edib. Kırırma qayıtdıqdan sonra (1917) Odabaş siyasi və mədəni həyatda fəal iştirak etdi. O, 1-ci Qurultayına nümayəndə seçildi, böyük qardaşı Bəkir isə Milli Fırka Mərkəzi Komitəsinin üzvü oldu (1929-cu ildə güllələnib. Деятели крымскуотатарской культуры (1921-1944гг) составитель Д.П. Урсу. Стр. 148. 1999 г.Симферополь).

Xatirələrdə onun İstanbul Darülfununda oxuduğu yazılsa da, hansı fakültədəyə neçənci ildə daxil olduğu, ali təhsilini nə vaxt başa vurduğu haqqında ciddi bir qaynağa rast gəlmədim. ???

1908-ci il dekabrın 30-da İstanbuldakı Kırırmlı gənclərindən Noman Çelebicihan, Cafer Seydamet, Alim Seyid Cəmil, Ablakim İlmey, Bekir Çobanzadə və Abdürrahim Sükuti ilə birlikdə Kırım Tələbə Cəmiyyətini qurublar. Noman Çelebicihan təşkilata rəhbər seçilib. Proqram və nizamnamədəki mübahisə doğuracaq fikirlər onların yollarını ayırdığından təşkilatın ömrü o qədər də uzun olmayıb. 1909-cu ilin sonlarında Cafer Seydamet Qırimer, Noman Çelebicihan, Yaqup Kerçi və Ahmet Şükri Vətən Cəmiyyəti adlı gizli təşkilatı qurublar.

Vətən Cəmiyyətinin üzvləri vərəqlər, kitabçalar çap edərək, gizli yolla Kırırma göndərərək soydaşlarının milli şüurunu yüksəltməyə çalışır, xalqı azadlığı uğrunda mübarizəyə həvəsləndirirlər. Noman Çelebicihan və Bekir Çobanzadənin şeirləri və Abibulla Odabaşın yazdığı “Altın yarıq” (yarıq-ışığı, parıltı) poeması ilk kitabı kimi nəşr edilərək Kırırma göndərilir.

Timurcan, Çatır Tavlı ləqəbləri ilə şeirlər yazan Abibulla Odabaş ilk kitabının uğurundan ilhamlanaraq bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olur. 1913-cü ildə çap olunan “Gənc Tatar yazıları” toplusunda “Zavallı tayım” (yəni – zavallı, yazıq dayım-atım) şeiri çap olunur. Şeirdə cins bir nəsildən olan, sağlam və gözəl bir dayım kəhər ola biləcəyi halda öküzlər arasında qaldığından öküzləşdiyi təsvir olunur.

Abibulla Odabaş bununla müstəmləkə altında qalan xalqların getdikcə milli və mənəvi dəyərlərini itirdiyini oxucuya çatdırmağa, xalqını əsarətdən qurtarma yolları axtarmğa səsləyib.

“Gənc Tatar yazıları” toplusunda Abibulla Odabaşın İsmail bəy Qasıralıya həsr edilmiş “Ulu babay” şeiri də çap olunub.

Abibulla Odabaş 1917-ci ilin başlanğıcında vətənə dönən Abibulla Odabaş ictimai-siyasi işlərə daha çox vaxt ayırır. 1917-ci il mayın 1-də Moskvada keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayına Kırımdan getmiş 25 nümayəndənin arasında Abibulla Odabaş da olur. Cafer Seydamet, Asan Səbri Ayvazov, Abibulla Ozanbaşı, İsmail Lemanov, Useyin Bodaninski, Mustafa Murza Kipçakski, Adil Murza Karamanov, Xəlil Çapçaqçı, Seyid Cəmil Xattatov və b. iştirakı ilə keçən qurultayda ciddi məsələlər müzakirə edilir.

İctimai-siyasi işlərlə yanaşı, ana dilinin təmizliyi, ədəbi dilin formalaşması məsələlərinə diqqəti artıran Abibulla Odabaşın “Millət” qəzetində (23.08.1918) “Hansı dil” məqaləsi müzakirəyə səbəb olur. Həmin dövrdə Kırım Tatarlarının ədəbi dilini formalaşdırmaqda yarımadanın güneyində yaşayan, yerli əhalinin Yalıboylular, Tatlar dedikləri Oğuz ləhcəsində danışanların ləhcəsini, çöl deyilən bölgədə yaşayan Qıpçaq (onlara Noqay deyirdilər) ləhcəsini, yoxsa Osmanlı Türklərinin yazısına əsaslanıb yaratmaq istədikləri Türk xalqlarının ortaq yazı dilini müzakirə edirdilər.

Kırımın azadlığı uğrunda mübarizənin öndərlərindən olan Abibulla Odabaş 1917-ci il noyabrın

26-da açılan Birinci Milli Qurultaya nümayəndə seçilir. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almaları ilə razılaşmayan general Pyotur Vrangel (1878-1928) Rusiyanın güneyində çar ordusunun hərbiçilərini səfərbərliyə alaraq hökumətə müqavimət göstərirdi. Kırım da onun rəhbərlik etdiyi ordunun nəzarəti altında idi. Buna görə də yarımada Tatarların öz muxtariyyatlarını elan etmələri ilə barışmaq istəmirdi. Milli Firqənin fəaliyyətini ciddi izləyir, fikrini milli qüvvələrə, xalqa çatdıran “Millət” qəzetini bağladır, mətbəəsini müsadirə edir.

Tatarların millətçi gəncləri “Yaşıl ada” adlı ədəbi-bədii jurnalın nəşrinə başlayırlar. Proqramında “Yaşıl ada”nın ədəbi-bədii jurnal olacağı yazılsa da, əslində bu Milli Firqənin orqanı idi. Ona görə də bolşeviklər Kırımı işğal etdikləri zaman jurnalın nəşrini dayandırdılar.

Bolşevik işğalı Kırımın savaşlarda dağıdılmış iqtisadiyyatını daha da ağırlaşdırır. Sanki fəlakət fəlakətin dalınca gəlir. Kırımда zəlzələ olur. Yaşayış evləri, inzibati binalar dağılır, minlərlə insan uçqun altında qalır. Bu fəlakətlərin ardınca Kırımда qıtlıq başlayır. 1921-ci ildə on minlərlə insan aclıqdan, xəstəlikdən ölür və Kırımdan köçmək məcburiyyətində qalır.

İnsanlar sağ qalmaq uğrunda mübarizə apardıqları bir vaxtda Abibulla Odabaş “Bilgi” jurnalını nəşr etməyə başlayır. Jurnalda Amdi Geraybayın “Doğma dilim” şeirini çap etməsi hakimiyyətdəkilərin narazılığına səbəb olur.

1921-ci ildən Abibulla Odabaş yeni yaradılmış Kırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Maarif Komissarlığında işləmək və Totayköy Müəllimlər Texnikumunda dərs deməklə yanaşı, elmi və bədi yaradıcılığından da qalmır. 1923-cü ildə onun “Çatır Tavlı” imzasıyla “Unutmayacağıq” hekayəsi kitab kimi çap olunur. 1921-ci il aclığına həsr olunmuş bu hekayə maraqla oxunur.

Pedaqoji fəaliyyətindəki uğurlarına və elmi axtarışlarına görə onu Kırım Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləməyə dəvət edirlər. İnstitutda işlədiyi zaman dərs vəsaiti çatışmadığını görərək Umar Adji Asen ilə birlikdə yazdığı “Türk-Tatar dili” kitabını 1923-cü ildə, “Oxu kitabı” dərsliyini isə 1924-cü ildə çap etdirir.

1924-cü ilin sentyabrında Kırımı Azərbaycandan Səmədağa Ağamalıoğlunun başçılığı ilə gedən Yeni Əlifba Komitəsinin üzvləri Vəli Xuluf lu, Xalid Səid Xocayev və məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni qarşılayanlar

və müzakirələri təşkil edənlər sırasında Abibulla Odabaş da olur. Bu səfər haqqında Xalid Səid Xocayev 1929-cu ildə Bakıda çap etdirdiyi “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” kitabında maraqlı bilgi vermişdir.

Xalid Səid Xocayev Abibulla Odabaşını nədənsə adı ilə deyil ləqəbi ilə tanıdır. Yazır ki, Səməd Ağamalıoğlunun çıxışından sonra “Qırım Maarif Komissarının Tərbiyeyi İctimaiyyə Müdiri Teymurçan Odabaşı söz aldı”.

Abibulla Odabaşı fikrini dörd məsələ üzərində cəmləşdirir. Ərəb hərfləri ilə oxuyan və yazanın az olduğunu, bu əlifbanın ehtiyaclarını təmin etmədiyini söyləsə də, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikri ilə də razılaşmır. O, qəti əlifbanın dəyişdirilməsinin əleyhinə olduğunu bildirsə təqibə məruz qalacağını başa düşdüyündən fikrini təxminə belə əsaslandırır. “Biz hər şeydən əvvəl köylülərin mənfəətini düşünməliyiz... Hal hazırda Türk qəzetlərinin bir yarım milyon oxucusu var, yeni hurfata keçdiyimiz kibi bu bir yarım milyon pək az bir miqdara enəcək. Zərərdə olan Türk mətbuatını maddi cəhətdən idarə etmək olmayacaq. Köylərdə inqilabi fikri təlqin edə bilməyəcəksiniz. Ərəb əlifbasını mühafizə etmək

daha münasibdir. Biz daim Avropalıları təqlid edirik... Ərəb əlifbasını islah etməliyik. O, Səmədağa Ağamalı oğluna deyir ki, biz Şərqə inqilab aparmaq istəyirik. Əlifbanı dəyişsək onlar bizim yazdıqlarımızı oxuya bilməyəcəklər.

Cəlil Məmmədquluzadə Asan Səbri Ayvazova və ona cavab verir.

Sentyabrın 15-də Akmescitdəki Maarif Eviində saat səkkizdə başlayan toplantıdan geniş müzakirədən sonra latın əlifbasına keçmək üçün yeddi nəfərlik komissiya yaradılır. Xalid Səid Xocayev yazır ki, bundan sonra Teymurçan Odabaş tərəfindən r böylə bir təklif edildi “Azərbaycan tərəfindən təklif olunan hurufat deyil, umumi bir hurufat komisionu təşkil olunsun”. Məsələ rəyə qoyuldu. Keçmədi”.

Bu qeydlərdən aydın görünür ki, Abibulla Odabaşı latın əlifbasına keçməyin deyil, ərəb əlifbasını islah etməyin tərəfdarıdır.

1925-1926-cı illərdə ardıcıl “Okuv işləri” jurnalına elmi, pedaqoji məqalələr yazan Abibulla Odabaşı həm də qoşa müəlliflə “Kırım Tatar dilini öyrədək”, “Kırım Tatar uşaq nəğmələri” kitablarını çap etdirir.

Kırım Pedaqoji İnstitutunun Kırım Tatar Dili və Ədəbiyyatı Fakültəsində dossent seçilən Abibulla Odabaşı 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda oxuduğu “Türk dillərinin terminləri” məruzəsi böyük müzakirəyə səbəb olur.

1924, 1927, 1929, 1934-cü ildə Akmescitdə keçirilən Ümumkırım Dil və Əlifba Konfranslarının təşkilatçılarından olan Abibulla Odabaş Sovetlərin yeritdiyi milli siyasətlə heç cür razılaşa bilmir.

İnsanlara zorla şapka geydirilməsi, çadranın atdırılması, məscidlərin bağlanması, əlifbanın dəyişdirilməsi, dədə-baba mülklərinin əllərindən zorla alınması və s. hər yerdə olduğu kimi Kırım da bolşeviklərə müqaviməti gücləndirir. Gizli fəaliyyətə keçmiş Milli Firqənin üzvləri Sovetlərin antiinsani qərarlarına əngəl olmağa çalışırlar.

Onların fəaliyyətini diqqətlə izləyən Sovet xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları, yəni o dönəm Dövlət Siyasi İdarəsi adlı təşkilat 1928-ci il oktyabrın 26-da Milli Firqənin fəallərini həbs edir. Uzun və işgəncəli istintaqdan sonra Cəlal Meinova, Amdi Geraybaya, Yakub Kemala, Ablakim İlmiyə, Abibulla Odabaşa və başqalarına ölüm hökmü oxunur. Moskvadakı “Buturka” həbsxanasında 1931-ci il yanvarın 13-ə kimi güllələnəcəyini

gözləyən Abibulla Odabaşa 10 il həbs cəzası verilərək Arxangelsk vilayətindəki Belomor kanalın tikintisində işləməyə göndərilir. Ondan son xəbər 1934-cü ildə gəldiyi bilinir. Bəraət kağızında isə 1938-ci ildə güllələndiyi göstərilir.

Abibulla Odabaşın adının çəkilməsi, əsərlərinin çapı 1991-ci ilədək qadağan olunsa da, xalq vətənsəvər oğlunu ən çətin günlərində belə, sürgündə olarkən də unutmur, onun kitablarını qoruyaraq oxuyur. Bu da onu göstərir ki, zülm və zorla insanların xeyirxah əməllərini yaddaşlardan silmək olmaz.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2013-cü il noyabrın 7-da saat 12.14-də efirə getmişdir.

CAFER SEYDAMET KIRIMER

(Kırım tat. Jafar Seyidamet Qırımer, əski əlifba ilə جعفر سئیدامات کیریمئر, rus. Джафар Саид-Ахмед КРЫМЕР, 1889-1960).
<https://ali-shamil.tr.gg/Cafer-Seydahmet->

K%26%23305%3Br%26%23305%3Bmer.htm

Cafer Seydamet 1889-cu ilin sentyabrın 1-də Tavriya quberniyasının Yalta qəzasındakı Qızıldaş kəndində doğulub. Qaynaqlarda adı Cəfər, Jafer soyadı Seyidəhməd, Qırımer, Kırımər kimi də yazılır. Məşhur yazıçı Çingiz Dağçı da bu kəndəndir.

Atası 34 kəndin nümayəndəsi olan Cafer Seydamet Qırımer ilk təhsilini doğulduğu Qızıldaşda alıb, 1906-cı ildə İstanbulla gedərək Mercan İdadiyesində oxumuşdur. 1910-cu ildə İstanbul Darülfünunun hüquq fakültəsinə qəbul olunub. Qaynar İstanbul mühiti vətənsəvər Cafer Seydamet Qırımeri də inqilabçıya çevirib. İslahatlarla ölkəni

dəyişdirmək və inkişaf etdirmək istəyən İttihad və Tərəqqi təşkilatının üzvlərilə dostlaşıb. Eləcə də İstanbulda yaşayan həmyerliləri ilə tez-tez görüşərək Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri kimi vətəninin tərəqqisinin yollarını axtarmağa başlayıb.

1905-ci ildən sonra Kırımdan İstanbula gedib orada məktəblərdə, rüştiyələrdə, idadiyələrdə, darülfünunda oxuyan tələbələrin sayı 100-ü keçmişdi. Cafer Seydamet arzularını reallaşdırmaq üçün 1908-ci il dekabrın 30-da Noman Çelebicihan, Alim Seyid Cemil, Ablakim İlmiy və Abdürrahim Sükuti ilə birlikdə Kırım Tələbə Cəmiyyətini qurublar. Noman Çelebicihan təşkilata rəhbər seçilib. Proqram və nizamnamədəki mübahisə doğuracaq fikirlər onların yollarını ayırdığından təşkilatın ömrü o qədər də uzun olmayıb. 1909-cu ilin sonlarında Cafer Seydamet, Noman Çelebicihan, Yaqub Kerçi və Ahmet Şükri Vətən Cəmiyyəti adlı gizli təşkilatı qurublar. Təşkilatın üzvləri milləti oyatmaq, Kırımı azad etmək ümidi ilə hekayələr, şeirlər, məqalələr, xalqa müraciətlər yazaraq gizli çap etdirərək Kırımı göndəriblər. Onları Kırımı gedən hadisələri izləmək, ona təsir göstərməklə kifayətlənməyib, digər Türk xalqlarının

milli azadlıq mübarizəsini öyrənməyə çalışıb, oranın aydınları ilə sıx əlaqə qurublar.

Cafer Seydamet 1911-ci ildə İstanbulda Şahap Nezihi ləqəbilə "İyirminci əsrdə Tatar milləti məzluməsi" kitabını nəşr etdirib və gizli əsarət altında olan digər Türk xalqlarına da göndərib.

1910-11-ci illərdə İstanbul Universitetində oxuyan Cafer Seydamet radan Parisə gedib. İki il də Parisdə oxuyub, orada təhsil alan Rusiyadan gəlmiş müsəlman gənclərlə dostlaşıb. 1913-cü ilin yayında İstanbula dönəndə Noman Çelebicihan Kırımdan onu görməyə, fikir mübadiləsi etməyə, gələcəkdə görəcəkləri işləri planlaşdırmağa gəlib.

Onlar məsləhətləşdikdən sonra Cafer Seydamet 1914-cü ildə hüquq təhsilini davam etdirmək üçün Peterburqa getməyi planlayıb. Rus dilini daha daha da təkmilləşdirməsi üçün bir ara Odessada qalması planlayıb. Odessada olarkən Vətən Cəmiyyətinin şöbəsini qurur.

İstanbul Universitetinə qəbul olunan, təhsilini Parisdə davam etdirən Cafer Seydamet Peterburq Universitetini də bitirə bilməyib. Rusiyanın Birinci Dünya Savaşında məğlubiyyətə doğru getdiyini görən yetkililər, bir zaman orduda xidmətə layiq bilmədikləri müsəlman gənclərini, tələbələrini hərbi

kurslara cəlb etməyə başlayıblar. 1916-cı ildə Moskvada hərbi kursu bitirən Cafer Seydamet Bessarabiya cəbhəsinə göndərilib. O, İzmayı şəhərindəki ehtiyat hərbi alayında xidmətə başlayıb.

Vətən Cəmiyyətinin gizli fəaliyyətdə olan üzvləri Kırımда hərbi xidmətdə olan Noman Çelebicihanın xəstələndiyini bəhanə gətirərək Odessadakı hərbi hospitala göndərdə biliblər. Bessarabiya cəbhəsində olan Cafer Seydamet və əqidə yoldaşları Xəlil Çapçakçı, Ahmet Özanbaşı da onun yanına gəliblər. Uzun müzakirədən sonra Kırımда fəaliyyət göstərən gizli təşkilatları birləşdirmək və xalqı azadlıq mübarizəsinə qaldırmaq üçün plan hazırlayıblar. Kırımla sıx xəbərləşmə və təşkilati əlaqə quraraq, hadisələrin gedişini diqqətlə izləyib və onu kənardan idarə etməyə çalışıblar.

1917-ci ildə çar İkinci Nikolay taxtdan salındıqdan sonra, yəni martın 25-də Cafer Seydamet və əqidə dostlarının təşəbbüsü ilə Kırımın şəhər, qəsəbə və kəndlərindən gəlmiş 1500 nümayəndənin iştirakı ilə qurultay keçirilib. Qurultay Kırım Müsəlmanları Mərkəzi İcra Komitəsini yaradıb və komitəyə 45 nəfər üzv seçib ki, onların çoxu da gizli təşkilat üzvləri olub. Bu komitə mədəni müxtariyyət funksiyasını yerinə yetirməli

olduğu halda Kırımın azadlıq mübarizəsinin rəhbərinə və yeni müstəqil dövlətin qurulmasının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilib. Kırım Müsəlmanları Mərkəzi İcra Komitəsi Noman Çelebicihanı Kırım Müftiliyinə, Cafer Seydamet isə Vəqf İşləri Müdirliyinə seçib.

Cafer Seydamet, Noman Çelebicihan, Seyit Celil Attat və Ahmet Özanbaşı tərəfindən həmin ilin apreliyində bir nizamnamə hazırlanıb. Qısa bir zamanda savadsız, cəsarətsiz, Rusiya yönlü, milli düşüncədən uzaq olan müftiləri, qazıları işdən çıxarıb, yerlərinə gənc vətənsəvərləri təyin ediblər. Milli məktəblərin sayını artırırıblar. Həmin ilin may ayında Akməsciddə keçirilən müəllimlər konqresi açıq-aydın Ruslaşdırma siyasətinə qarşı durub, Rusiya hökuməti özünə kiçik məmurlar hazırlamaq üçün açdığı Rus-Tatar məktəblərini milli kadrlar hazırlayan məktəblərə çeviriblər.

Rusiyada yaranmış qarışıqlıq nəticəsində Kırımda da milli, dini, əqidə müxtəlifliyi ilə bir-birindən fərqlənən komitələr yaradılıb. Rusiyanın paytaxtı Peterburqda bolşeviklər çevrilişlə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra, yəni 1917-ci ilin noyabrında Kırım Tatarlarının Komitələrindən seçilən nümayəndələr Akməsciddə qurultaya toplaşılıb. Qurultay Kırımda

yaşayan xalqların, dininə və dilinə, adət-ənənəsinə sayğı göstərəcək, onların dini, milli və siyasi haqlarını qoruyacaq Kırım Xalq Cümhuriyyəti qurulduğunu elan edir. Yeni qurulan hökuməti qorumaq üçün Birinci Dünya Savaşına cəlb edilmiş Kırımlı əsgər və zabitləri vətənə gətirmək qərara alınır.

1917-ci il noyabrın 17-də Kırımда ilk dəfə qadınların da tam hüquqlu vətəndaş kimi iştirak etdiyi bir seçki keçilir. Deputatlar noyabrın 26-da Baxçasarayə gəlirlər. Xan camidə namaz qıldıqdan sonra nümayəndələr Divan-i Ali Odasına doğru irəliləyəndə onları əsgərlər komandirlərin əmrilə hərbi qaydada salamlayır, “Hürriyyət” marşı çalınır, bu günləri görmək arzusuyla yaşayan xalq kütlələri, tələbələr onları alqışlayır. Saat 14.00-da toplantı öz işinə başlayır. Toplantının ilk iclasına yaşda hamıdan böyük olan Hacı Əli əfəndi sədrlik edir. Qurultayın rəyasət heyətinə Noman Çelebicihan, Cafer Seydamet, Abdulkhakim İlmi, Hacı Bədrəddin və Şəfiqə Qaspıralı seçilir.

Aralarında qadınlar da olan 76 deputat ciddi müzakirələrlə qanunvericilik aktları hazırlayır. Qurultay Kırım Xalq Cümhuriyyətinin Anayasasını (konstitusiyasını) hazırlamaq üçün komissiya

yaradır. Bu komissiyaya Noman Çelebicihan, Cafer Seydamet, Cafer Ablay, Asan Sebrî Ayvazov üzv seçilir. Onların hazırladığı Anayasa (Konstitusiya) geniş müzakirədən sonra qurultay iştirakçıları tərəfindən dekabrın 13-də qəbul olunur. Həmin Anayasanın 3-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən qurultay parlamentə çevrilir. Qurultay Kırımı bütün idarəciliyi üzərinə götürmək üçün ciddi addımlar atır. Yeni qurulan Milli Hökumətin təşkili Noman Çelebicihana həvalə edilir. Dekabrın 26-da axşam Noman Çelebicihan yeni hökumətin tərkibini elan edir: Noman Çelebicihan – Hökumət rəisi və Ədliyyə müdiri, Cafer Seydamet – Hərbi və Xarici işlər naziri, Ahmet Şükri – Dini İşlər müdiri, İbrahim Özanbaşı – Maarif müdiri, Seyit Celil Attat – Maliyyə və Maarif Müdiri olur.

Bolşeviklər bundan bərk narahat olur. Akyardakı (Sevastopol) Hərbi İnkılab Komitəsi Qara Dəniz Donanmasının gəmilərini yarımadanın liman şəhərlərinə hərbi əməliyyata göndərir. Sülhdən, xalqların hüquq bərabərliyindən, sosial ədalətdən dəm vuran bolşeviklər özlərinə düşmən saydıqları, açıq döyüşlər apardıqları, ağqvardiyaçı adlandırdıqları Rusiyanın silahlı dəstələrinə rəhbərlik edən generallarla da ittifaqa girirdilər ki, əsarətdə olan xalqlar müstəqillik əldə etməsinlər. Ancaq

əksəriyyəti ruslardan ibarət olan müxalif menşevik partiyasının yerli təşkilatı yeni qurulan hökumətə zəif də olsa dayaq durmağa çalışır.

Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini görən Cafer Seydamet Kırımın müdafiəsini təşkil etmək məqsədi ilə vaxt itirmədən danışıqlar apararaq Ukrayna cəbhəsindəki Kırım Tatar Süvari dəstələrini vətənə gətirmək üçün Kiyevə yola düşür. Yaranmış qarışıqlıq, beynəlxalq vəziyyətin gərginliyi, dəmir və şosse yollarının normal işləməməsi Cafer Seydamet planlarını həyata keçirməyə imkan vermir.

Dinc yolla yeni yaranmış hökuməti özlərinə tabe edə bilməyəcəklərini gördükdə bolşeviklər hərbi müdaxiləyə əl atırlar. Buna bəhanə kimi də Gözləvdəki iki vaqon silahın Akmesidə (Simferopola) gətirilməsi olur. Yarımadanın müxtəlif yerlərində – Gözlöv, Yalta, Kerç və b. sahilyanı şəhərlərdə toqquşmalar başlayır. Bolşeviklərin Akyardakı 10 minə yaxın əsgəri Akmesid üzərinə hücumu keçir. Beləcə yeni yaradılan hökumət dağıdılır.

General Sulikeviçin zamanında - ağqvardiyaçılar Kırımı işğal edəndə xarici işlər naziri olan Cafer Seydamet Parisə millətlər liqasına xalqının dərdlərini anlatmağa gedir. Orada Fransızca Kırım

kitabını çap etdirir. Həmin kitab doqquz il sonra, yəni 1930-cu ildə polyak dilində Varşavada çap olunur. Millətlər liqasının əsarətdə olan xalqlara azadlıq verməyi deyil, dünyanı bölüşdürməyi müzakirə etdiyini görəndə Cafer Seydamet İstanbula gedməli olur.

Türkiyədə yaşadığı illərdə Kırım Türklərinin və Sovetlər Birliyinin əsarəti altında qalan xalqların haqlarını müdafiə edir. “Emel” dərgisini, “Rus inqilabı”, “Ukrayna və istiqlal mücadilələri”, “Qaspıralı İsmail Bəy”, “Rus tarixinin inqilaba, bolşevizmə və cahan inqilabına sürüklənməsi”, “Məfkurə və Türkçülük” adlı kitablarını çap etdirir.

Şərəfli ömrünü Türkçülük davasına həsr edən, Azərbaycanla sıx bağlı olan, Türkiyədəki Azərbaycanlı mühacirlərlə əməkdaşlıq edən Cafer Seydamet Kırimer (Türkiyədə olarkən Kırimer soyadını götürür) 1960-cı il aprelin 3-də İstanbulda dünyasını dəyişir. Onu Feriköy qəbiristanlığında dəfn edirlər. Onun mübarizəsi isə gəncliyə bir nüsxədir.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2013-cü il aprelin 26-da saat 12.14-də efirə getmişdir.

İSMAİL QASPIRALI

(Kırım tat. İsmail
Gasprinskiy
(Gaspıralı), əski
əlifba ilə ایسماعیل بیگ

كاسپيرالى, rus. Исмаил
Гаспринский
(Гаспыралы); 1851 -
1914). <https://alishamil.tr.gg/%26%23304%3Bsmay%26%23305%3B1-Qasp%26%23305%3Bral%26%23305%3B.htm>

İsmail Mustafa oğlu 1851-ci il martın 8-də Kırımın Avçıkoy kəndində doğulub. Böyüyəndə doğulduğu kəndin adını deyil, ata-babasının yaşadığı Qaspıralı kəndinin adını özünə soyad olaraq seçir.??? Kırımın güneyində, yalıboyu adlanan bölgədə yaşayanların danışdığı Kırımın quzeyində, çöl bölgədə yaşayan və Noqay adlandırılan soydaşlarından çox Azərbaycan Türkcəsinə daha yaxın idi.

İsmailin anası Fatimə Soltan Kırımın xan zadələrinin, nüfuzlu mirzələrinin aliəsindəndir.

Təhsil görmüş Fatimə Soltan oğlu İsmailin oxuması ilə öncə özü məşğul olmuşdur. Sonra da məhəllədəki məktəbdə ibtidai təhsil almış, burada Quranı Kərimi oxumağı, şəriəti, Fars dilini öyrənmişdir.

Atası Mustafa isə ibtidai təhsil almış İsmaili çətinliklə də olsa, Akmesciddəki gimnaziyaya düzəldir. İsmail 2 il orada oxuduqdan sonra atası onu Voronejdəki hərbi məktəbə oxumağa göndərir. Lakin orada da sonadək oxumur, İkinci Moskva Hərbi gimnaziyasına dəyişilir.

İsmail 1864-1867-cı illərdə İkinci Moskva Hərbi gimnaziyasında oxuduğu illərdə qeyri-Ruslara, xüsusi ilə Türk-Tatarlara təhqiramiz, şovinst münasibətin şahidi olur. Rusiyanın və Avropa dövlətlərinin Krit adasındakı Yunanları Osmanlı dövlətinə qarşı üsyana təhrik etmələri gənc İsmaili bərk narahat edir. Milli təəssübkeşlik hissi onu Osmanlı dövlətinə köməyə getməyə həvəsləndirir. Lakin istəyinə nali ola bilmir. Rusiya sərhəddini qanunsuz keçmək istədiyinə görə həbs edilir.

Həbsdən azad edildikdən sonra Kırıma qayıdan İsmail Qaspıralı 1870-ci ildən Yalta və Baxçasarayda ibtidai sinif müəllimi işləməyə başlayır. Rus aydınlarının şovinst, anti-türk xarakterli məqalələri

və çıxışları İsmail bəy Qasıralının millətsevər bir insan kimi formalaşmasını sürətləndirir. 1872-ci ildə İstanbul, Vyana, Münhen, Şturtqarddan keçərək Fransaya gəlir. Burada iki il Tatar kökənli Rus yazıçısı İvan Turgenevin yanında işləyir. Sonra da Osmanlı ordusunda zabıt kimi xidmət etmək üçün İstanbula gəlir.

Lakin Rusiyanın İstanbuldakı səfiri İqnatyev onun bu arzusunu əngəlləyir. İsmail Qasıralı 1875-ci ildə Kırımaya qayıdır. Onu Baxçasaray bələdiyyəsinə sədr seçirlər. 1877-ci ildə, yəni “Əkinçi” qəzeti qapadıldıqdan sonra İsmail bəy qəzet nəşr etmək üçün hökumətə müraciət etsə də, rədd cavabı alır. Lakin rədd cavabı onu ruhdan salmır. Simferopolda Rus dilində nəşr edilən “Tavrida” qəzeti ilə əməkdaşlıq edir, Simferopolda “Tonguç”, Tiflisdə Ünsizadə qardaşlarının mətbəəsində “Şəfəq və Lətaif”, “Ay”, “Ulduz” və “Günəş” adlı kitabçalarının çapına nail olur.

“Tavrida” qəzetinin bir neçə nömrəsində dərc olunan, Türk-Tatar toplumunu birliyə, Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyə çağıran məqalələrini 1882-ci ildə toplayaraq “Rusiya müsəlmanları” adı ilə kitabça kimi nəşr etdirir. Bu məqalələrdə o ürək ağrısı ilə bildirir ki, Kırımadakı Türklər də daxil

olmaqla, Rusiya müsəlmanlarının milli kimliklərinin itirilməsi təhlükəsi vardır.

Ana dilində qəzet nəşr etmək üçün ilk təşəbbüsünün nəticəsiz qaldığını görən İsmail bəy Qasıralı nəhayət iki dildə, Rus və Tatar dillərində “Tərcüman” qəzetinin nəşrinə icazə ala bilir. İlk nömrəsi 320 nüsxə olan “Tərcüman”ın sonrakı illərdə tirajı 20 minə qədər artmışdır. Qəzet qısa bir zamanda Rusiyadan uzaqlarda da – Misir, Əlcəzair, Çin, İran, Hindistan, Türkiстан, Rumıniya, Bolqarıstan və s. ölkələrdə də oxunmağa başlayır.

1905-ci il 17 oktyabr Manifestindən sonra “Tərcüman”ı Türkcə nəşr etməyə başlayır. 1912-ci ildən isə İsmail Qasıralı “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarını səhifə başına çıxarır.

1905-ci ildə Odessadakı Universitetin tələbə və müəllimləri mitinqlərdə, tətilərdə fəal iştirak etdiyinə görə hökumət ali təhsil ocağının müvəqqəti bağlandığını elan edir. Qafqazlı müsəlman tələbələr həmin günlərdə Baxçasarayə gələrək, Tatar aydınları ilə görüşür, teatr tamaşaları hazırlayırlar. Həmin tələbələr arasında olan Nəriman Nərimanov və Yusif bəy Nəsibbəyov “Tərcüman” qəzetində olur və hər ikisi İsamyl bəy Qasıralının qızı Şəfiqə xanıma aşiq olurlar. Duələ gətirib çıxaran bu eşq

macərası Şəfiqə xanımın Yusif bəy Nəsibbəyovu seçməsilə tamamlanır.

Məktəbi millətin nicat yolu hesab edən İsmail bəy Qaspiralı 1884-cü ilin yanvarında mədrəsələrdəki ənənəvi tədris sistemini təkmilləşdirir. Onun tətbiq etdiyi metod təcrübədə özünü doğruldur. Şagirdlər qısa müddət ərzində oxuyub yazmağı öyrənir.

İsmail Qaspiralının təhsildəki islahatı tədricən sistem kimi formalaşır və “üsuli-cədid”, yəni “yeni üsul” adını alır. Bu sistem Rusiya müsəlmanları arasında sürətlə yayılır. 2 illik məktəblərdə 9 aylıq tədris ili, 6 günlük tədris həftəsi olurdu. Bir dərs günündə 5 dərs, hər bir dərs də 45 dəqiqə keçirilir.

Tarixə “cədidizm” adı ilə daxil olan təhsil islahatı kütləviləşərək Kırımdan Volqaboyuna, Urala, Qafqaza, Türküstana, hətta Hindistana, Doğu Türküstanadək yayılır.

İsmail bəy Qaspiralı din və dil qardaşlarını birləşdirmək, onların problemlərini həll etmək üçün aydınları bir yerə toplayıb müzakirələr keçirməyə can atır. Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşovla dostluq edən, onlarla məsləhətləşən İsmail bəy Qaspiralı Rusiya müsəlmanlarının, daha sonra dünya müsəlmanlarının qurultayını keçirmək təşəbbüsünü irəli sürür. İstəyinə isə 1905-ci ildə nail

ola bilir. 1905-ci ildə Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayında sədrlik edən İsmail bəy Qaspiralı millətin birləşməsi, maddi-mənəvi tərəqqisi üçün toplantıların ardıcılığına nail olmağa çalışır. Rusiya müsəlmanlarının Sankt-Peterburqda ikincisi və Nijni-Novqorodda keçirilən üçüncüsü qurultaylarının da təşkilatçısı olan İsmail bəy Qaspiralı 1907-ci ildə Misirdə dünya müsəlmanlarının qurultayının keçirilməsinə nail olur.

İsmail bəy Qaspiralını “millətin atası”, “müsəlman ədəbiyyatının ruhi-piranisi”, “böyük ustad”, “mühərriri-əzəm”, “dahi”, “Turanın əmsalsız mədəni qəhrəmanı”, “müsəlman aydınlarının başçısı”, “tərəqqi ordusunun ələmdarı”, “millət karvanının rəhnüması”, “rühül-millət”, “Rusiya müsəlmanlarının ən böyük adamı”, “türk yurdunun yolbaşçısı”, “Rusiya müsəlmanlarının çırağı”, “təkcə Rusiyada deyil, xaricdə də müsəlmanlar arasında hamıdan məşhur”, “millətin fəxri”, “böyük və sevgili adam”, “hünər sahibi” və başqa bu kimi epitetlərlə yad edənlərlə yanaşı, “mürtəce”, “millətçi”, “pantürkist”, “panislamist” deyərək ittiham edənlər də olmuşdur.

1914-cü il sentyabrın 24-də İsmail bəy Qasıralı dünyasını dəyişəndə Türk-islam dünyası kədəre bürünür. Məscidlərdə mərhumun adına Quran oxudulur, ehsanlar verilir, başda “Tərcüman” olmaqla, Rusiyada nəşr olunan bütün Türk qəzetləri başsağlığı dərc edir.

Bakıda çıxan qəzetlərin əksəriyyəti İsmail bəy Qasıralının ölümü münasibətilə məqalələr, xatirələr, şeirlər verirlər.

İsmail Qasıralının Türk xalqlarının birliyinə nail olmaq üçün nəşr etdiyi “Tərcüman” Rusiyanın Kırımı işğalının 100-cü ildönümü günü oxuculara təqdim edir. Ona qədər Rusiya əsarətində olan Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi”, Ünsüzadə qardaşları “Ziya”(Ziyayi Qafqasiyyə), “Kəşkül” qəzet və jurnallarını çap etmişdilər.

Türklük düşmənlərinin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq nə onu xalqların yaddaşından silmək olur, nə də onun ideyalarını unutturmaq. Əksinə onun “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra daha da aktuallaşır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2013-cü il iyunun 8-də saat 12.14-də efirə getmişdir.

MEHEMMED (MASEY) SULKEVIÇ

(Kırım tat. Masey
Sulkeviç, əski əlifba
ilə ماسنى

(مهممد،سولتان)
سولیکئویچ, rus. Масей
Сулькевич;20.06.18
65- 15.07.1920).
[https://ali-
shamil.tr.gg/M%26%
23601%3Bh%26%23
601%3Bmm%26%23
601%3Bd-k1-Soltan-
k2--Sulkevi%E7in-
.htm](https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd-k1-Soltan-k2--Sulkevi%E7in-.htm)

Məhəmməd (Masey) Aleksandır oğlu Sulkeviçin 1865-ci il iyunun 20-də doğulub. Onun doğum haqqında Nekruşanudakı (Polşa) müsəlman məscidinin qeydiyyat kitablarında 1865-ci il iyunun 20-də qusar alayının polkovniki Aleksandr Sulkeviçin Kemeyşi malikanəsində Masey adlı bir oğlan uşağının doğulduğu qeyd edilir. Sonralar onun adını gah Süleyman paşa, gah da Məhəmməd kimi yazıblar.

O, kiçik yaşlarından hərbi kimi tərbiyə olunur. Bugünkü Polşa və Litva o zaman Rusiya işğalı

altında olduğundan Masey Voronej Kadet Korpusunda və Mixaylovsk Artilleriya Məktəbində oxuyur. O, 1883-cü ildə hərbi xidmətə başlayır və üç il sonra zabit rütbəsi alır. 1894-cü ildə isə Rusiyanın Baş Qərargah Akademiyasını bitirir.

1900-1901-ci illərdə Rusiya-Çin, 1904-1905-ci illərdə Rusiya-Yaponiya savaşlarına göndərilən Masey Sulkeviç "İgidliyə görə" medalına və qızıl dayaqlı qılınca layiq görülüb. Səməd bəy Mehmandarov və Əliəğa Şıxlinski ilə də cəbhədə tanış olur.

Masey Sulkeviç 1910-cu ildə general-mayor rütbəsinə yüksəlir. Birinci Dünya Savaşı illərində ön cəbhədəki müxtəlif əsgəri birliklərə rəhbərlik edir. Mahir döyüş təlimlərinin təşkilatçısı və hərbi nəzəriyyəçisi kimi tanınan Masey Sulkeviçə 1915-ci ildə general-leytenant rütbəsi verilir. Onun hərbi sənətinin nəzəriyyə və təcrübəsinə dair məqalələri, taktiki analizləri ikicildlik toplusu kimi çap olunur. Bu toplusu yalnız Rusiyanın deyil, bir sıra Avropa ölkələrinin qərargah zabidləri arasında maraqla qarşılanır.

O, hərbi vəzifəsini yerinə yetirmək, hərbi sənətinə dair kitablar yazmaqla kifayətlənmir. Polyak şərqşünası, Peterburq Universitetinin professoru

Antoni Muxlinskinin "Litva tatarlarının mənşəyi və mövcud vəziyyətləri haqqında araşdırma" kitabı Sulkeviçin təşəbbüsü və şəxsi vəsaiti ilə ərsəyə gəlir. 1902-ci ildə Odessa hərbi dairəsinin mətbəəsində çap olunan bu elmi nəşrə Sulkeviç maraqlı bir ön söz yazır.

General Masey Sulkeviçin həyatında da, adında da dəyişiklik 1917-ci il fevral inqilabından sonra baş verir. 1917-ci ilin mayın 1-11-də Moskvada Rusiya Müsəlmanlarının Qurultayı keçirilir. Orada əsarət altına alınmış Türk-müsəlmanların təhlükəsizliyini, milli-mənəvi və siyasi hüquqlarını qorumaq məqsədilə "Hərbi qurumlar haqqında" qətnamə qəbul edilir. Qazanda 1917-ci il iyulun 21-31-də keçirilən növbəti qurultayın qətnaməsində irəli sürülən vəzifələrin reallaşması üçün Əsgəri Şura yaradılması qərara alınır. Azərbaycanlı Əsədu-layevin də daxil olduğu Əsgəri Şura tezliklə yalnız müsəlman əsgər və zabitlərdən ibarət hərbi birləşmələrin formalaşdırılması istiqamətində əməli fəaliyyətə başlayır. Qurultayın qərarı ilə bu mühüm vəzifənin icrası ümumtürk və ümummüsəlman məsələlərində fəal mövqeyi ilə seçilən general Masey Sulkeviçə həvalə olunur. Masey Sulkeviçə

soydaşlarından fərqli olmadığını göstərmək üçün islam dinini və Məhəmməd adını qəbul edir.

Birinci Rumıniya cəbhəsində döyüşən, Qafqaz-Volqaboyu müsəlmanlarının çoxluq təşkil etdiyi əsgəri birlikdən "Müsəlman korpusunu" formalaşdırmaq qərara alınır. Müsəlman döyüşçülərdən ibarət üç diviziyanın yaradılması və təcili şəkildə silah-sursatla təmin edilməsi haqqında general Sulkeviçin Memorandumu 1917-ci il noyabrın 10-da Ümumrusiya Müsəlman Şurasının "Xəbərlər"ində dərc olunur. Memorandumda göstərilir ki, "müsəlman ordusunun" əsas vəzifəsi keçmiş Rusiya imperiyasındakı Türk-Tatarları birləşdirən dövləti yaratmaqdı. "Müsəlman korpusu" 1917-ci ilin payızında indiki Moldova ərazisində – Tiraspolda təşkil edilməyə başlayır. Həmin günlərdə Kırım müstəqilliyini elan etmiş Kırım-Tatarlarının Milli hökuməti üzərinə bolşeviklər Ağyar (Sevastapol) matroslarını yeridir. Kırımдаkı Ruslar və başqa xristian xalqları da bolşeviklərə dayaq verir. Sulkeviçin rəhbərlik etdiyi "Müsəlman korpusu" Kırıma kömək etməyi qərara alsada, Alman silahlı qüvvələri buna imkan vermir. Beləcə, Kırımın gənc Milli Hökuməti məğlub olur və rəhbərlərindən Noman Çelebicihan şəhid edilir.

Kırım tatarlarının Milli Hökuməti məhv edilsə də, bolşeviklər də yarımada möhkəmlənə bimir. Az sonra orada Məhəmməd Slukeviçin baş nazir olduğu yeni hökumət qurulur. Xalq onu Quzeydən gəlmiş əfsanəvi Tatar qəhrəmanı, xilaskar Süleyman paşaya bənzədib. Buna görə onu Süleyman Paşa kimi çağırıblar.

Kırım yarımadası kimi mürəkkəb və həssas bölgədə Tatar dövlətçiliyini bərpa etmək istəyən general Sulkeviç Rusiya ilə ehtiyatla davranır. O, yaxşı bilirdi ki, bir-birinə düşmən olan qüvvələr bolşeviklərdə, ağqvardiyaçılar da, Kırımın yerli Rus-xristian icması da, Ukrayna millətçiləri də Kırımda Tatar dövlətinin mövcud olmasıyla razılaşmaq istəmirlər. General Sulkeviçi hökumət başçısı kimi tanıyan və qəbul edən yerli Tatarlardan fərqli olaraq Ruslar ona qarşı dururdular. Simferopolda nəşr edilən Rus qəzetlərinin hər sayında Sulkeviç əleyhinə iftira və böhtan dərc olunurdu. Bütün keçmiş Rusiya imperiyası miqyasında siyasi və hərbi güclərin qarşı-qarşıya gəldiyi bir şəraitdə Kırımın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq mümkün olmur.

Keçmiş döyüş dostları Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski Birinci Müsəlman Korpusunun

keçmiş komandiri, general-leytenant Məhəmməd bəy Sulkeviçi Azərbaycana dəvət edir və 1919-cu il martın 19-da onu Ümumi Qərargahının rəisi təyin edirlər. O, gənc respublikada ordu quruculuğunun bütün sahələrinə nəzarət edən hərbi üçlüyə daxil edilir və tutduğu vəzifəyə görə Hərbi Şuranın üzvu olur. Silahlı qüvvələrin hərəkəti və yerdəyişməsi ilə bağlı bütün məsələlər general Sulkeviçin sərəncamına verilir. O, eyni zamanda operativ – səfərbərlik, təlim, hərbi kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, rabitə ilə bağlı məsələlərin həlli üçün də cavabdeh olur.

Qərargah rəisi kimi general Sulkeviçin rəhbərliyi ilə hazırlanan ilk mühüm sənədlərdən biri Hərbi Nazirliyin 1919-cu il üçün smetası olur. Səməd bəy Mehmandarovun və Məhəmməd Sulkeviçin imzası ilə Parlamentə və hökumətə təqdim olunan sənəddə Azərbaycanın və onun Cənubi Qafqazdakı qonşularının hərbi baxımdan vəziyyəti təhlil edilir, ordu quruculuğu ilə bağlı mühüm vəzifələr diqqət mərkəzinə çəkilir.

1919-cu ilin avqustunda general Sulkeviç Bakının dənizdən müdafiəsinin təşkili haqqındakı təklif və mülahizələrini Hərbi Nazirə təqdim edir. Ümumi Qərargah rəisinin imzaladığı 1919-cu il 13

sentyabr tarixli əmrlə möhkəmləndirilmiş Bakı rayonuna Birinci dərəcəli hərbi qala statusu verilir və onun sərhədləri quzeydə Qızılburun, güneydə isə Ələt olaraq müəyyənləşdirilir.

Ümumi Qərargah rəisi kimi Məhəmməd Sulkeviç aviasiya və radioteleqraf kurslarına müdavimlər göndərmək, istehkamçılar rotası, habelə digər yeni hərbi hissələr formalaşdırmaq və zabit heyətinin sayını daha da artırmaq, çağırışçıların tam tərkibdə xidmət yerlərinə gəlmələrinə nail olmaq, ordudan yayınma hallarına qarşı mübarizəni daha effektiv aparmaq, hərbi-dəmiryol məktəbi açmaq, Tağıyev fabrikinin bir hissəsini ordunun ehtiyacları üçün uyğunlaşdırmaq və s. təkliflər irəli sürür.

Bolşevik, Ağqvardiyaçı, Erməni təhlükəsi qarşısında ölkənin müdafiə qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə Gürcüstandan, eləcə də Gürcüstan vasitəsi ilə üçüncü ölkələrdən silah-sursat alınmasını sürətləndirir.

O, dəmir və şose yollarının işlək vəziyyətə gətirilməsi, Bakı ilə ölkənin digər mühüm əhəmiyyətli şəhər və bölgələri arasında etibarlı teleqraf əlaqəsinin qurulması, müvafiq ərzaq ehtiyatlarının yaradılması, könüllülər hərəkətinin və partizan müharibəsinin təşkili kimi sahələrlə də məşğul olur. Milli ordunun ayrı-ayrı qoşun

növlərinin, eləcə də hərbi məktəblərin geyim formalarının, döyüş bayraqlarının, habelə silahlı qüvvələr üçün zəruri olan digər simvolika və atributikanın hazırlanması işində də general Sulkeviç kifayət qədər fəal iştirak edir.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə bolşeviklər Azərbaycanda qanuni hökuməti devirərək hakimiyyəti ələ keçirirlər. Onlar Azərbaycan hökuməti və Parlamentinin ayrı-ayrı üzvlərini, Milli Ordunun yüksək rütbəli zabitlərini, hətta Polşa diplomatik missiyasının heyətini də həbs edirlər. Həbs edilənlər arasında Məhəmməd Sulkeviç də olur.

Azərbaycan Ordusunun ilk Ümumi Qərargah rəisi general-leytenant Masey (Məhəmməd) Sulkeviç Fövqəladə Komissiyanın hökmü ilə 1920-ci il iyul ayının 15-də güllələnir. Onun faciəli taleyi ilə bağlı məlumatı da Polşa diplomatik missiyasının üzvləri öz həmvətənlərinə və sonrakı nəsillərə çatdırır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2010-cu il sentyabr, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ŞEVKİ BEKTÖRƏ

ilə شوکت بۆکتۆرى,
rus. **Шевки Бекторе; 1888 - 1961).** <https://alishamil.tr.gg/%26%23350%3Bevki-Bekt.oe.r%26%23601%3B.htm>

(Kırım tat. Şevki Bektöre, əski əlifba

Şevki Bektöre də 1888-ci ildə Dobrocanın (indi Rumınyə Respublikasına daxildir) Qablaklar kəndində müəllim ailəsində doğulub.

Rusiya güneyə doğru sərhədlərini genişləndirdikcə orada yaşayan Türk xalqlarına təziqini artırırdı. Vətəninə yaşamağın mümkünsüz olduğunu görən ailələr Osmanlı dövlətinə köç edirdilər. Onların bir qismi köçü dəniz yolu ilə, Qaradənizdən gəmilərlə edirdisə, bir qismi də Qafqazlardan, yaxud Rumıniya və Bolqarıstanı keçib gedirdilər. Şevki Bektörənin ailəsi də

Rusiyanın zülmündən canlarını qurtarmaq üçün Dobrocının Qablaklar kəndinə köçür.

Lakin Kırım Tatarları burada da çox yaşaya bilmirlər. Bölgə Osmanlıdan qoparılib Rumıniyaya verdikdə Şevki Bektörənin ailəsi də Osmanlı dövlətinin içərilərinə doğru köçmək məcburiyyətində qalır. Onlar Anadoludakı Polatlı ilçəsinin Qaraqaya kəndinə köçürlər. Atası bir müddət kəndin muxtarı, yəni kəndxudası olur və müəllimlik edir. Şevki də ilk təhsilini atasının dərslərini dediyi məktəbdə alır. Sonra qonşuluqdakı Haymana qəsəbəsinə gedərək rüşdiyədə oxuyur. Həmin dövrdə rüşdiyə məktəbləri orta təhsil ocaqları sayılırdı.

Şevki Bektörə Haymana qəsəbəsindəki orta məktəbi bitirdikdən sonra 1905-ci ildə İstanbula gedərək Darülfünunun İlahiyət Fakültəsinə qəbul olunur. İstanbulda oxuduğu illərdə Kırımlı gənclərlə dostlaşan Şevki Bektörə Gənc Tatar Yazarları Cəmiyyətinin qurulmasında iştirak edir. Bu cəmiyyət “Qaranquşlar duası”, “Altın yarıq” və “Şeyrlər cəngi” adlı kitabçalar çap etdirir.

İctimai işlərdə də fəallıq göstərən Şevki Bektörə bədii yaradıcılığa daha çox meyl edir. Məşhur Türkçülərin əsasını qoyduğu “Türk yurdu” jurnalında ilk şeiri çap olunur.

Şevki Bektörənin 1909-cu ildə anası, atası və əmisi vəfat edir. O, qohumlarını tapmaq ümidilə Kırırma dönür. Burada uzaq qohumları ilə görüşür və Osmanlıya dönməyərək kənd məktəblərində müəllim işləməyə başalayır.

Gənc yaşlarında Carlı imzasıyla şeirlər yazan Şevki Bektörə Rusiya vətəndaşlığını qəbul etməyərək Osmanlı vətəndaşı olaraq qalır. Balkanlarda Osmanlı dövlətinə qarşı savaşı başlayanda o, da Osmanlı ordusunun tərkibində savaşa qatılır. 1913-cü ildə sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra yenidən Kırırma dönür.

Lakin onun Kırırmdakı pedaqoji və ictimai fəaliyyəti çox da uzun sürmür. 1914-cü ildə Birinci Dunay Savaşı başlayanda Azərbaycanca gəlir. Buradan da Rus ordularının nəzarəti altında olan Güney Azərbaycan keçir. Oradan da gizli Van şəhərinə keçərək Rusiyaya qarşı döyüşən Osmanlı ordusuna qatılır.

Birinci Dünya Savaşı başa çatdıqdan sonra savaşı əsirlərinin dəyişdirilməsi prosesi başlayır. 1918-ci ilin mart ayında Kırırmanın Kefe şəhərinə əsirləri dəyişmə şərtlərini hazırlamağa gedən Osmanlı heyətinin tərkibinə bölgəni yaxşı tanıyan, Rus dilini bilən Şevki Bektörə də qatılır. İstanbula geri

döndükdə buradakı tatarlara Rusiyada və Kırımın baş verənlər haqqında söhbət açır, onları vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizədə fəal iştirak etməyə çağırır.

1918-ci ildə İstanbul Darilfününün müəlliminin qızı Həmidə xanımla evlənən Şevki Bektərə Kırımın yeni qurulmuş Milli Hökumətin Xarici İşlər Naziri Cafer Seydahmetlə birlikdə yenidən Kırıma gəlir. Onu Milli İdarə Maarif Məclisinə üzv seçirlər. Kırımın müəllim kadrlarına böyük ehtiyac olduğundan onu yenidən İstanbula ezam edirlər. Bir ay sonra Şevki Bektərə 45 müəllim və onların ailə üzvləri ilə birlikdə Kırıma dönür.

Milli Hökumətin ömrü uzun olmadığından Şevki Bektərə Aluşta rayonunun Quruözən kəndində müəllimlik etməyə başlayır.

Savaşlar Kırımın iqtisadiyyatını ağır vəziyyətə qoyduğundan, mətbəələr bağlandığından Şevki Bektərə əlyazma halında həftəlik “Şar-şur” adlı jurnal çıxarıb xalq arasında yaymağa başlayır.

Bolşeviklər Kırımı yenidən işğal etsə də, Şevki Bektərə ailəsi ilə birlikdə İstanbula dönməyərkən burada yaşamağa qərar verir. 1920-ci ildə Kırımın başkəndi Akmesidə, yəni Simferopola köçür. Zorla Sovetləşdirilmiş Kırımın bolşeviklər öz ideyalarını

yaymaq üçün savadlı kadrlara böyük ehtiyac duyurdular. Odur ki, Şevki Bektərə kimi təcrübəli və geniş dünyagörüşlü pedaqoqa qayğı və diqqət yetirirlər. Onu Totayköy Kırım Pedaqoji Texnikumuna direktor müavini təyin edirlər.

Ahmet Ozenbaşlının direktor olduğu bu təhsil ocağında o zaman Bekir Çobanzadə, Mamut Nedim, Abdulla Cantərə, Abibulla Odabaş, Edem Feyzi, Qafar Şemseddin, Asan Refatov çalışırdı. Texnikumda direktor müavini işləməklə yanaşı, Tatar dili dərslərini də deyən Şevki Bektərə dərslük çatışmadığını görüb Bekir Çobanzadənin məsləhəti ilə Tatar dilinin qramatikasına aid kitab yazır. “Tatarca sarf və naxf” adlandırdığı kitab böyük marağa səbəb olur.

Kitabın yayılması və təbliğində Şevki Bektərə maraqlı və yaddaqalan bir üsuldan istifadə edir. İki at qoşulmuş bir araba alır. Arabanın çadırına “Sarf-nahf arabası” yazaraq onunla kəndlərə gedir, məktəblərə kitab paylayır. Sonralar Noman Şeyxzadə və başqaları Şevki Bektərənin bu arabasına şeirlər də qoşurlar.

Sovetlər bölgədə yeni-yeni möhkəmlənməyə başladığından milli məsələlərə sərt təzyiq göstərmir. Bundan istifadə edən Şevki Bektərə Sovetlərin nəşr

etdiyi qəzet və jurnallarda nəinki milli şüur oyadan “Erkənoqon”, “Ey coşğun dalğalar”, “Xancamı qarşısında”, “Arkadaş”, “Ayakdaş” kimi şeirlərini çap etdirməklə kifayətlənmir, 1923-cü ildə “Erkənoqon” adlı kitabı da işıq üzü görür.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün “Totaş-botaş” adlı əlifba kitabı yazan, Abibulla Odabaş və İsmail Lemanovla birlikdə maarif idarəsindən işləyərək metodik vəsaitlər hazırlayan Şevki Bektörənin fəaliyyəti yavaş-yavaş məhdudlaşdırılmağa başlayır. Sovetlər mövqelərini möhkəmlətdikcə millətçi kadrların sıxışdırılması və işdən uzaqlaşdırması sürətləndirilir.

Şevki Bektörə 1925-ci ildə Dağıstan MSSR Marif Nazirliyinin dəvəti ilə Teymurxanşurada pedaqoji kurslara rəhbərlik edir və dil dərsləri deyir. Ortaq Türkcəyə nail olmaq istəyən, Türk dillərini Ərəb-Fars sözlərindən təmizləyərək onları dialektlərdən alınma sözlərlə zənginləşdirməyə çalışan, Ərəb əlifbasının Latın əlifbası əsasında hazırlanmış ortaq Türk əlifbasına keçməsi uğrunda yorulmadan mübarizə aparan Şevki Bektörə 1926-cı ildə Dağıstanın nümayəndəsi kimi Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edir. Burada Bekir Çobanzadə və başqa məslək dostları ilə

görüşərək gələcək fəaliyyət planlarını müəyyənləşdirirlər.

Dağıstanda yaşayan çoxsaylı xalqlar arasında əvvəllər olduğu kimi yenə də Türk dilinin ortaq ünsiyyət dili olduğunu təbliğ etdiyinə və milli, dini təbliğatlar apardığına görə Sovet Xüsusi Xidmət Orqanları onu təqib edir və təziqlər göstərilir. O, təqib və təziqlərdən yaxa qurtarmaq üçün Türkmənistanına gedir. Aşqabaddakı Pedaqoji Texnikumda tədris işləri üzrə direktor müavini işlədiyi illərdə “Türkmən dilinin sərfi” adlı kitabını yazaraq 1927-ci ildə nəşr etdirir.

Tez-tez yaşayış və iş yerini dəyişməsinə baxmayaraq Sovet Xüsusi Xidmət Orqanları daim onun sorağında olur, onu tapır və fəaliyyətini izləyir. 1932-ci il martın 25-də istedadlı pedaqoq, böyük türkçü SSRİ-nin Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşları tərəfindən həbs edilir. 10 aya yaxın davam edən ağır işgəncəli istintaqda müstəntiqlər istədiklərini ala bilmirlər. Onlar Şevki Bektörəni böyük bir antisovet təşkilatının üzvü kimi həbs etmək istəyirdilər. Şevki Bektörə istintaq zamanı ağır işgəncələrdən dəli olmaq dərəcəsinə gəlir. Müstəntiqlər ona hər hansı bir siyasi partiyanın üzvü olduğu, antisovet qruplaşmasında fəaliyyət

göstərdiyi, xarici ölkələrin kəşfiyyat orqanlarına əməkdaşlıq etdiyi haqqında etiraf ala bilmirlər. O, inanılmaz dözümlülük göstərir, heç bir təşkilat üzvünün adını çəkmir. Sovet qanunlarına görə ittahamları boynuna almayan müttəhimləri güllələmir, onlara 10 il həbs cəzası verirdilər.

Dövlət Siyasi İdarəsinin sifarişilə Şevki Bektörəyə də üçlük 10 il həbs cəzası verməli olur.

Şevki Bektörə bundan sonra elmi, ədəbi, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul ola bilmir. Zərəfşan və Zənginatdakı həbs düşərgələrində cəza çəkir. Cəza müddəti bitdikdən sonra onu Sibirə sürgün edirlər. 1946-cı ilin aprel ayında Novosibirsk-Krasnoyarsk yolu ilə Bolşaya Murtaya aparılır. Böyük türkoloq 1952-ci ildən Predolno kolxozunda sürgün həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalır.

İosif Stalinin ölümündən (1953) sonra Sovet rejimində bir yümşalma başlayır. 1956-cı ildə çağırılan Sov.İKP-nin 20-ci qurultayında quruluşun bütün nöqsanları Stalinin adına yazılır. Bundan yararlanan Türkiyənin SSRİ-dəki səfirliyi Şevki Bektörəni sürgündən azad etdirərək Moskva-Belqrad yolu ilə İstanbula göndərə bilir. 25 illik cəhənnəm əzabından sonra Şevki Bektörə 1956-cı il oktyabrın 17-də İstanbula gələrək ailəsinə qovuşur.

Çəkdiyi əzab-əziyyətlərə baxmayaraq iradəsi qırılmayan Şevki Bektərə Türkiyədə Kırım Milli Kurtuluş Mərkəzinə rəhbər seçilir. O, ictimai fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, “Volqa qırmızı axarkən” adlı çox dəyərli xatirələrini yazır. Bu o dövr idi ki, SSRİ sosialist quruculuğu adı altında Türkiyəni də işğal dairəsinə qatmaq istəyirdi. Türkiyədəki gəncliyin böyük bir qismi isə SSRİ-də nələr baş verdiyindən xəbərsiz romantik sosialist arzularıyla yaşayırdılar. Şevki Bektörənin kitabı yüzlərlə Türk gəncini sosializm ideyasından uzaqlaşdırmış oldu.

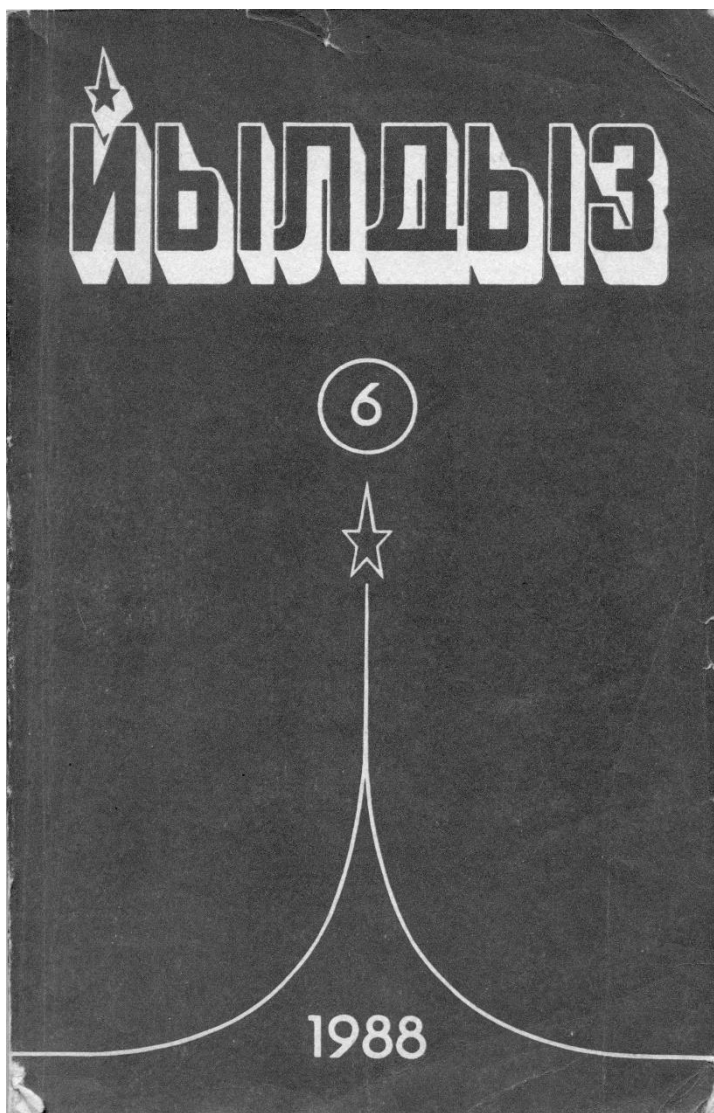
1961-ci il dekabrın 20-də dünyasını dəyişən Şevki Bektörənin ömür yolu mübariz Türk gənclərinə bir örnəkdir.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun “Qorqud Ata” proqramının “Türk dünyasının məşhurları” rubrikası ilə 2011-cu il oktyabrında, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ƏLAVƏLƏR

Qəzet və jurnallarda

Kırım türkləri ilə yazılmalarımlın hamısını qoruyub saxlaya bilmədim. Buna səbəb nadan polis işçilərinin və hərbcilərin evimdən apardıqlarını sonra geri qaytarmamaları idi. Dost və tanışların evlərində gizli saxalaya bildiyim məktubları kitaba əlavə etməyi münasib bildim.

РЕДАКЦИЯҒА МЕКТҮП

Урметли редактор арқадаш! Журналыңызның эр бир саныны меракъ ве дикъкатла окъуй, мувафакьетлеринизге севине, зайыф язларгъа расткъыленде юректен языкъсынам. Журналыңызның бу сене 2-нджи санында дердж этильген Гъани Мурадның «Джашкъун образлар» сервалалы (кене де тезсюфенирим ки, дюньяның бир чокъ тиллеринде бар олгъан, азербайджан ве башкъа тюрк тил-ди халкълар элифбесинде бир арифле ифаде этильген сени сиз ничюн эки арифле — дж деп ифаде этесиниз?) макъалесини дикъкъатнен окъудым. Меракълы макъале. Театр тарихыны огренюв саасында окъуйджыгъа зенгин малюмат бере. Языкъ ки, театр тарихына багъышлангъан бу аджайип макъаледе базы янълыйшыкъларгъа да ёл берильген. Месея, журналның 78-нджи саифесинде У. Гаджибековның «О олмаса, бу олсун», 80-нджи саифесинде исе «Мешадибад» эсерлерининъ адлары анъыла. Окъуйдыжда булар эки чешит эсер экен деген фикир догъа биле. Асылында оларның экиси бир эсер олып, У. Гаджибековның 1909 сенеси язгъан ве шу язылдыгъы девирден берли Кавказда ве Орта Асида, Тюркпеде, Иранда сыкъ-

сыкъ темашагъа къойылгъан опереттанынъ ады «О олмаса, бу олсун»дыр. «Абад» шекили истер сизинъ, истер бизим тилимизде ер, мекаян бильдирген ялгъамадыр. Ибад исе аддыр, яни «ибадет эткен» сезондендир. «О олмаса, бу олсун» опереттасында эсас персонажлардан бири Мешади Ибаддыр, яни Мешада (Хорасан шеэриндеки Имам Ризанынъ къабирини зиярет эткенлерге берильген ад) булунгъан Ибад. Бунъа коре эсерни кимерде шу персонажның адынен «Мешади Ибад» деп де адландыралар.

«Йылдыз» журналының 80-нджи саифесинде эм ресим алтындаки языда, эм де макъаленинъ ичинде «Мешади Ибад» опереттасында Абдураман Джелиловның Аскер ролонде ойнагъаны айтыла. Асылында У. Гаджибековның «О олмаса, бу олсун» («Мешади Ибад») опереттасында Аскер образы эпизодиктир. Опереттанынъ эсас образлары ашагъыдакилердир: Мешади Ибад — эли яшларындаки тул туджджар, Рустем бей — элли-алтмыш яшларындаки фукъарелешкен бей, Гюльназ — онынъ къызы, 18—20 яшында (онъа Мешади Ибад эвленмек истей, Сенем — Рустем бейнинъ эв хызметчиси, 40—45 яшларында. Сервер — 20-25 яшларындаки студент (Гюльназынъ севе), Гочу аскер, газетаджы Риза, Гасан Къулубек, зиялы Гасан, хаммал ве башкъалар.

У. Гаджибековның башкъа бир эсеринде, 1941 сенеси темашагъа къойылгъан «Аршин мал алан» опереттасында Аскер образы бар. Эр эки опера инкъилябдан эвель де, инкъилябдан сонъ да дюньяның бир чокъ театрлеринде темашагъа къойылды ве дефаларджа экранлаштырылды.

Тедкъыкътчы дикъкъатлы олса, анги опереттанынъ темашагъа къойылдыгъыны ачыкъласа, образларның адларыны тайин этмек де къолай олуур.

Окъуйджыларынъызгъа ве журналның иджадий коллективине терен итирамле

Али ШАМИЛЕВ.

Нахичеванъ шеэри.

Редакциядан: макъаледе козьден къачырылгъан базы эксикликлер муэллифке къостерильди ве о илериде нешир этиледжек макъалелеринде оларны тюзетмеге разылыкъ бильдирди. Журналымызны меракънен окъугъанынъыз ве оны таныш-биашшлар арасында онъа абуне олмагъа ярдым эткенинъиз ичюн сизге самимий тешекюримизни бильдиремиз.

Salam Ayder Osman!

Əzizlərim, necəsiniz? Məktubu belə gec yazmağıma səbəb vəziyyətin gərginliyidir. Bilmirsən kimə qarşı durasan. Yad təzyiqlərə, yoxsa milləti daxilindən yeyən manqurlara qarşı.

Jurnalınızın 1-ci nömrəsində Maqşud Şeyxzadə haqqında çap etdiyiniz məqaləni öz qəzetimizdə (Naxçıvanda çap olunan “Sovet Naxçıvanı” qəzetini nəzərdə tuturam-Ə.Ş.) və Ağdaşdakı rayon qəzetində asanlıqla çap etdirdim. Başlanğıc məqsədim “Yıldız” adlı jurnalın varlığını geniş oxucuya xəbər vermək və həmin jurnalda çap olunan yazıların dilini tərcüməsiz anladığımızı bildirmək idi. Əsas məqsədim isə jurnalın yaxşı yazılarını, məsələn, Timur Pulatovun (yazıçı, kinosenarist) çıxışı kimi materialları oxucuya çatdırmaqdır. Timur Pulatovun məqaləsini dilimizə uyğunlaşdırıb makinadan çıxarmışam. Burada elə mübahisəli bir şey yoxdur. Amma, qorxu qanımıza elə hopub ki, onu canımızdan çıxarmaq üçün çox çalışmalı olacağıq.

Göndərdiyim kitabları redaksiyaya bağışlayıram. Nazim Axundovun “Sənədlərin dili ilə” kitabını isə “Kırım-Tatar ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər” məqaləsinin müəllifləri Riza Fazıl və Səftər

Naqaevə vermənizi xahiş edirəm. İstəyirəm jurnalınızda çap olunan məqalələrini yenidən işləyəndə təkmilləşdirsinslər, faktlarla zənginləşdirsinslər. Məncə, “Tərcüman” qəzetini Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixindən çıxarmağa təşəbbüs göstərmək nə qədər zərərlidirsə “Əkinçi” (1875-77), “Ziya” (1879-80), “Ziyayi Qafqaziyyə” (1880-84), “Kəşkül”(1883-91), “Şərqi-Rus” (mart 1903-yanvar 1905) və başqa qəzet və jurnalları Kırım-Tatar ədəbiyyatı və mətbuatı tarixinə daxil etməmək o qədər qüsurludur. Çünki, adlarını çəkdiyim və çəkmədiyim qəzetlər istər Kırımın, istərsə də Azərbaycanın həyatını eyni dərəcədə işıqlandırıblar. Lazım bilsəniz, fikrimi sübut etmək üçün “Tərcüman və Nəriman Nərimanov”, “Əlimərdan bəy Topçubaşov və İsmail bəy Qasıralı”, “Nəsib bəy Usubbəyov”, “Fatma Qədri”, “Həsən Səbri Ayvazov və Azərbaycan” və başqa mövzularda məqalələr yazıb göndərə bilərik.

Başqa hansı kitabları istəsəniz, yazın göndərim.

Jurnalınızın abunəçilərinin sayını artırmaq və əlaqələrimizi genişləndirmək istəyirsinizsə, əməkdaşlarınızı (çalışın şair olsun ki, oxucuları şeirlə də ələ ala bilsin) Naxçıvana göndərin. Səbrsizliklə yolunuzu gözləyirik. Gələn olsa, böyük təəssüratla

qarşılıq. Çünki Qaqauz, Altaylı tələbələrin yüksək səviyyədə qarşılanması məndə belə təəssüratı doğurur.

Sağlıqla qalın.

Əli Şamilov

Naxçıvan

21 sentyabr 1988-ci il.

P.S. Məqaləni (Söhbət “Yıldız” jurnalında nəşr edilmiş Maqsud Şeyxzadə haqqında məqalədən gedir-A.Ş.) çapa hazırlayarkən bəzi dəqiqləşdirmələr (məsələn, jurnal, yer adları və s.) aparmışam.

Məktub “Yıldız” jurnalının redaktoru Ayder Osmana yazılmışdır.

Редакция
журнала

ИЙЛАБИЗ

меджмуасы
ндареханеси

ОЗБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БИРЛИГИНИНГ
ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ МЕДЖМУАСИ

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ И ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ УЗБЕКИСТАНА

Адрес: 700000, г. Ташкент, ГСП,
ул. Алишера Навоийи, 7. Тел. 33-14-54, 33-12-47

№ 506)

18. октябрь 1988 г.

Урметли Али Шамилов аркъадаш!

Редакциягъа ёллагъан мектубинизни алдыкъ. Чокъ сагъ олунъыз. "Джон-
къун образлар" маъналесинде япылгъан хаталар акъкъинда муаллифке ай-
тылды. Заметиниз ичюн сагъ олунъыз.

Сизге сагълыкъ-селяметлик ве ишинизде мувафакъиятлер тиле
назм болугинингъ мудири: *К. Кокиев* / К. Кокиев /

Достлукъ

№ 19
1990 СЕНДЕСИ
ИЮНЬ, 10
ЖУМА
Форм: 3 калып

«КРЫМСКАЯ ПРАВДА» ГАЗЕТАСЫНЫҢ КЪРЫМТАТАР ТИМАНДЕКИ АФТАЛЫКЪ НЕШИРИ

ХОТИМ ПОДПИСАТЬСЯ

Здравствуйте, уважаемые коллеги!

В наших газетах «Совет Нахичеваны» — «Советская Нахичевань» была опубликована моя статья о начале издания «Достлукъ». В ней в частности говорилось, что издание газеты «Достлукъ» знаменательно и тем, что в свое время выходящая в Бахчисарае газета «Терджиман» имела в Нахичевани своих читателей. В этой газете были напечатаны интересные статьи о Г. Джагиде, Мирзе Джалиле, Эйялы, Султано-

ве, Наримане Нариманове. Желаем вновь возобновить эти традиции, пусть внуки и правнуки нахичеванцев, являющихся подписчиками «Терджимана», сегодня подписываются на издающуюся на крымскотатарском языке газету «Достлукъ». Каждый азербайджанец может без перевода понять напечатанное в газете. Это, несомненно, положительно скажется на сближение наших народов.

После этой статьи, а также пропаганды новой газе-

ты на крымскотатарском языке, многие наши товарищи изъявили желание подписаться на нее.

Однако в местном агентстве «Союзпечати» отказались провести подписку на «Достлукъ», сославшись на то, что он не включен во Всесоюзный каталог газет и журналов. Не получили мы ответа и на многочисленные телеграммы в «Союзпечать» в Москву, в которых просили организовать подписку на эту газету. Мы разочарованы этим. И очень просим вас присылать хотя бы один экземпляр каждого номера вашей газеты. Мы намерены размножить ее и будем сами распространять. Другого выхода нет. Будем поступать так до тех пор, пока не сможем официально подписаться на «Достлукъ».

Желаем успехов молодому коллективу газеты «Достлукъ».

Али ШАМИЛОВ,
сотрудник газет «Совет Нахичеваны» — «Советская Нахичевань».

СССР Журналистлер союзы

азаларының дикъкъатына

Ноябрь 11-де, джумаэртеси куню, саат 12.00-де «Достлукъ» газетасының редакциясында Кърымгъа кочип кельген СССР Журналистлер союзының азаларынен коршошв отъкериледжек. Визия адресиниз: Симфе-

рополь шеэри, Генерал Васильев сокъагъы, 44-нджи эв, «Крымская правда» газетасының бинасы, 6-нджи къат.

«Достлукъ» газетасының редакциясы.

Достлукъ

(«ДРУЖБА») издаётся на крымскотатарском языке

Визия адресиниз: 333700, Симферополь шеэри, Генерал Васильев сокъагъы, 44-нджи эв.
Телефонлар: 44-78-11, 49-90-591, 44-49-08

Украина Компартиясы Кърым обкомы «Таврида» нешриятъының басмаханесин. Тиражи — 11374 нуска

KIRIM TATARLARININ QARA GÜNÜ

Əslində, bu, yalnız Kırım Tatarlarının qara günü deyil. Rusiya imperiyasının boyunduruğu altına düşmüş xalqların hamısının kədəri, acısı-ağrısıdır. Sadəcə olaraq, baş vermiş hadisələrlə bağlı hər xalq müxtəlif zamanda həmin günü qeyd edir. Axsqa (mesxeti) Türkləri noyabrda, Qaraçay-Balkarlar oktyabrda, Gürcülər apreldə, Azərbaycanlılar yanvarda və s.

İkinci Dünya Savaşında müttəfiqlər faşist Almaniyasını təkləyəndən sonra Sovet Rusiyası qarışıqlıqdan istifadə edib ölkə daxilindəki bəzi problemlərini həll etməyə girişdi. Qafqaz xalqlarının bir çoxunu, Kırım Tatarlarını elliklə sürgün etdi. Bir sürgün planı da Azərbaycan üçün də hazırlanıbmış. Amma, həyata keçirilməməsinin səbəbləri hələ də tarixçilər üçün mübahisə mövzudur.

1944-cü il may ayınının 18-də Kırım MSSR-in əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən və bu yerlərin əzəli sahibi olan Türklər bir günün içərisində yük vaqonlarına doldurulub Şərqə sürgün edildilər. Rəsmi statistikaya görə, onların sayı 238 min nəfər idi ki, onun da 205,9 minini uşaqlar və qadınlar təşkil edirdilər. Həmin vaxt Sovet ordusu sıralarında 125 min nəfərə yaxın Kırımli Türk döyüşdü. Müharibə sona yetdikdən sonra qalib ordunun əsgərləri də «kөнüllü» ailələrinin ardınca sürgünə göndərildilər. Milləti nazirindən tutmuş fəhləsinə, çobanına kimi sürgün etdilər. Sürgün zamanı nəsilbənəsil Rusiyaya xidmət edənlərə də, Kırımıda Sovet hakimiyyəti qurulması üçün canı-dildən çalışanlara da, faşizmə qarşı döyüşlərdə hünər göstərən orden-medal alanlara da güzəşt etmədilər.

Hər şeyi dəqiq ölçüb-biçən Sovet DTK-sı, nədənsə, bu dəfə kiçik bir yanlışlığa yol vermişdi. Üç gün sonra məlum olmuşdu ki, Arbat bölgəsində təxminən 1500 Kırım Tatarı unudulub qalıb. Bundan xəbər tutan rəhbərlik qəzəblənərək «12 saata kimi o insanların və onları unudanların işini bitirin» - deyə söyləmişdir. Həmin bölgənin unudulan sakinlərini bir gəmiyə doldulurub sahilədən

10 kilometr aralanandan sonra dənizə qərq etmişdilər.

Əslində, bu, Stalinin Türk xalqlarına qarşı şəxsi qəzəbinin nəticəsi deyildi. Rusiya imperiyasının uzun illərdən bəri apardığı işğalçılıq siyasətinin bir hissəsi idi. Kırımда yaşayan Rusların Tatar adlandırdığı Türklər bununlu üçüncü dəfə idi ki, öz vətənlərindən sürgün edilirdilər. Küçük Qaynarça anlaşılmasından və 1917-ci ildə Numan Çelebicihanın rəhbərliyi ilə qurdulan Kırım Tatar Respublikası dağıldıqdan sonra əhalinin müəyyən bir hissəsi sürgün edilmişdisə də, 1944-cü ildə hamısını sürgün etdilər. İkinci Pyotrın həyata keçirə bilmədiyini ondan sonra hakimiyyətə gələnlər reallaşdırmağa çalışırdılar. Hakimiyyətdə kimin, hansı millətdən olan şəxsin dayanması o qədər də önəmli deyildi. Rusiya imperiyasının müstəmləkə məşını saz işləyirdi. Hakimiyyətdə olanlar onun istiqamətini azacıq dəyişə bilərdilər.

Milliyətcə Rus olmayan İkinci Yekatirina Qafqaz istiqamətində irəliləməyə üstünlük verdisə, onun oğlu Pavel Türkünstanın işğalını daha vacib hesab edirdi.

Çar üsul-idarəsinin devrildiği «xalqlar həbsxanası»nın dağıldığı elan edildisə də, dövlət

siyasətində müstəmləkəçilik, işğalçılıq olduğu kimi qalırdı. Gələcəkdə Rusiyanın daha geniş ərazilər işğal etməsi üçün yolüstü əngəllər Kırım Tatarlarının, Qaraçayların, Balkarların, Çeçen-İnquşların, Azərbaycanlıların Qara dəniz sahillərindən və Qafqazdan təmizlənməsi planlaşdırılmışdır.

Elliklə sürgün müstəmləkə altında inləyən xalqların özlərindən seçilmiş imperiya nökölərinə dərs olmadı. Həmin nökölər də əzdikləri, mütilik tələb etdikləri həmvətənləri ilə birlikdə əzab-əziyyətlərə düşər oldular. Sürgünə yola salınanların 30-40 faizi yollarda və ilk məskunlaşdıqları yerlərdə soyuqdan, xəstəlikdən öldülər.

1956-cı ildə Stalin əleyhinə kampaniya başlayanda imperiyanın müstəmləkəçilik siyasətini ört-basdır etmək üçün bir çox faktları - xalqların sürgün edilməsini də onun adı ilə bağlamağa çalışdılar. Hətta Qafqaz xalqlarının bir çoxuna tarixi vətənlərinə dönmələrinə icazə verdilər. Amma Kırım və Axsqa (Mesxeti) Türklərinin vətənə dönmələrinə icazə verilmədi.

Son illərdə 350 min nəfər Kırıma - öz ata-baba yurduna dönə bilib. Hazırda Kırım parlamentinin 96 üzvündən 14 millət vəkili Türkdür.

МЕДЕНИЕТ

«Гузель Къырым» Азербайджанда

Халкъ тюркюлерин хаалышынъ ичча донъласыны, ингаишынны коестертед, беля эткен маноний, медений бир аярлыкъдыр. Советчилик, кедерлерини, бутюн дуйбуларны халкъ оларны билдире. Инсан тюркюлерин догъуна ве озюрининъ сийбуна къадар тюркюлерини къаджусы олд.

Белли ки, чешит мерзулерде белъышлангъан тюркюлер бар: сивил, эмен, эменкерт, къараманлыкъ, элкъында тюркюлер, айнешилер ве иляхре. Бу сырада Ветан алкъында тюркюлер айры бир ерине туту. Анз юрту не дередже къыйметли олгъаныны инсан Ветаннан узюмча алкъында кескиликке не эте эткен. Эльбетте, бу дуйбу билим къартларымызда, орта яштын адамларымызда тюркюлерге не олар догъмуш топракъ не, Ана тили не, миллет не бекенин некъ му-

ши болсалар. Чет яльде озмиллий тюркюлерининъ ачыкъ башкъаджа чыкъа, гонъвалте башкъаджа тюркюлерге эте.

Азербайджанда озюмча девиримизде билдирге, къарамларда азербайджанлыкъны Ветаннан къыйметли, халкъыннынъ таныш этмек сырасы тюркюлер этди. Азербайджанлыкълар не оз тарламындан бунда шират араттылар. Студентлик къыветимизде озда Эр Янал майты 18-де къырымларынъ мазетинини къайд этер этди. Азербайжан риза ве телевидениесининъ Къырым ве къырымлар мерзусина белъышлангъан программаларында дайма иштирак эттик. «Тюрк догъасынынъ дюню, бугуну, арыны» ады конференцияда инкъан чыкъышларымызын къырым халкъ тюркюлеринин араттыр-

гъан этдик. Бунинъ ички гедирлер неиджесинде азербайжанлар адимейки озюм миллий меселемининъ тюркюлерине оз акъын алкъыны кордик. Яш йарджы Оззи Араз Эльселинъ концертинде йырлангъан «Гузель Къырым» тюркюлерин гедирденлер аинъ усюнде алкъышладылар. Азербайжан досту мысынъ 9 ашында къызы Айсел бу тюркюни йырлагъанда къуланчымыз сыкъарыла олды. Бу тюркю тек буюклерге десиль, балаларда да некъ тюркю этти.

Мен яш несиимизге мураджаат этерек: «Тюркюлеринин озюнини, сезини, амылангъан. Тюркюлеринин бутюн дюньяда айылыны!» — демек истер этди.

Н. КЪУРТБИЛЯЛОВА.

Терек-тот.

В БАКУ ЗА ЗНАНИЯМИ

Пять лет назад по приглашению азербайджанского правительства в Бакинский государственный университет, медицинский институт и экономический университет были направлены на учебу представители крымскотатарской молодежи. В их числе и автор данной статьи. Надо отметить, что это был не первый прием. Шестеро студентов уже учились на разных факультетах университета. Годы студенческой жизни уже позади. Азербайджан переживает далеко не самые лучшие времена. Но, несмотря на тяжелое экономическое положение, наши студенты постоянно ощущали моральную и материальную помощь со стороны азербайджанских друзей.

В Баку мы сразу познакомились с несколькими семьями, с которыми на протяжении 5 лет поддерживали связь. Они приглашали нас в гости в дни национальных праздников Навруз-байрам и Курбан-байрам. Особенно я хотел бы выделить Алы-бея Шамилева. Этот человек, журналист по профессии, очень хорошо знает историю крымских татар и историю национального движения на-

шего народа. Благодаря ему мы постоянно участвовали в различных семинарах, конференциях. Алы-бей организовывал экскурсии по Азербайджану и делал все, чтобы мы узнали как можно больше об этой стране.

Каждый год 18 мая наши студенты совместно с различными азербайджанскими организациями проводят траурные митинги на мемориальном кладбище «Шехерлер Хайбанли». Это место, где похоронены жертвы 20 января 1990 года и те, кто погиб в армяно-азербайджанской войне. Информацию об этом дне мы давали в азербайджанских газетах.

А в заключение я хотела бы пожелать, чтобы наши ребята продолжали обучаться в Азербайджане. В связи с подписанием правительства Азербайджана «акта века» по разработке и реализации каулинской нефти, это государство ждет большое будущее, и я надеюсь, что содружество азербайджанского и крымскотатарского народов будет и впредь развиваться.

Лейла ШЕКИРОВА.

ZAMANIMIZIN AYNASI OLAN MƏKTUBLAR

Уважаемый Али-эфенди!
Всегда несколько номеров
"Достлука". Вид, что вы вместе
выберете этой газете самого
несчастливого в мире народа, чья
материальная и духовная культура
крайнейшей степенью уничтожена
Сталиной, фашисткой диктатурой.
Я сам время от времени
приобретаю эту газету, хотя
пожила крымско-татарский язык
где-то наповину (мой родной
язык - казанско-татарский).
Хотел бы от вас получить
одни номер вашей газеты, чтобы
кр.-тат. язык сравнить с азерб.-
дагстанским.
С искренней привечью
Ф. Татов
г. Мемдонолья Узр. СР
а/я 20
13.11.89.

Hörmətli Əli əfəndi!

“Dostluq”un bir-neçə nömrəsini gön-dərirəm.
Sevinirəm ki, Stalin faşist dikturası tərəfindən
maddi və mənəvi mədəniyyətinin talan edildiyi,
dünyanın ən bədbəxt xalqının qəzetinə belə maraq
göstərirsiniz.

Mən Kırım Tatar dilini az bilsəm də, (mənim ana dilim Kazan Tatarı dilidir) vaxtaşırı bu qəzeti əldə edirəm.

Sizin qəzetin bir nömrəsini alsam, Kırım Tatar dili ilə Azərbaycan dili müqayisə edə bilərəm.

Müsəlman salamı ilə, F.Qatov
Melitopol şəhəri -12, Ukrayna SSR
a/ya 20
13.11.89.

Salam aleykum, sayğılı Ali kardaş!

“Dostluq” qəzetində abunə yazılışı ilə bağlı yaradılmış probleminə aid məqalənizi oxudum. Sizə və digər abunəçilərə səmimən ürəyim yanır və ola bilsin ki, “Soyuz peçat” agentliyinin qəsdlə etdiyi hiddətlənirəm. Ölkənin bütün

С Семью английских
 Газетам Лили кардам!
 Прошу в газете "Достлук"
 Вашу статью о проблеме
 нервноски на данную газету,
 Вам и другим нервноски
 постренне сосудебнаю и вер-
 нуюсьею вероюно ринимлен-
 ной не ривидироватьею акае-
 ва "Создавать". Со всех конеш-
 страни праведно акаеосигине
 тивебей и джеке иу ПНР. Гранде-
 си Хадиева Семли Мирза
 (Муеббиданеийи Религиозной
 Созд в ПНР) с пробой оказат
 помощь ^{Вам} нервноски
 В крупн друзей представили
 Вашу статью, высказывавшею
 дельне пожелания в Ваш адре-
 за ту глупую индигенна и
 максимализ диксенаю неаитное
 слова на редким языке вновь
 возвращенного на исмерассею
 Родиче в Криму иже 45 лет
 насилиственной репробации.
 На сегоднешний день в Газетам
 религияю проков отравил
 редакцию издательства "Достлук"
 В № 10 1989 года нежесть иринею
 мою статью "Сроки Религия"
 Сегодн с редакцией высылка скро-
 пированной вычитанной "Достлук"
 и Вашу вырост по выросту наладит
 высылать Вам!
 С здр. Мухтар Седук
 11.11.89.

P.S. К сожалению не знаю
 адреса и точного адреса
 почтой отправлено в адрес
 указанный в газете

sərhədlərindən, həttə
 Xazbiyevič Səlim
 Mirzədən – Qdansk
 PNR (Müsəlman Dini
 Cəmiyyəti PNR)
 abunəçilərə yardım
 etmək üçün anonim
 məktublar gəlir.

Mənim dostlarımların
 arasında sizin məqalə-
 nizi oxuyanlar ana-
 dilində dərc olunmuş
 sözlərin məna və əhə-
 miyyətinin 45 illik sür-
 gündən sonra yenidən
 tarixi vətən Kırımında
 dərin həyəcanlanmaya
 səbəb olduğu üçün

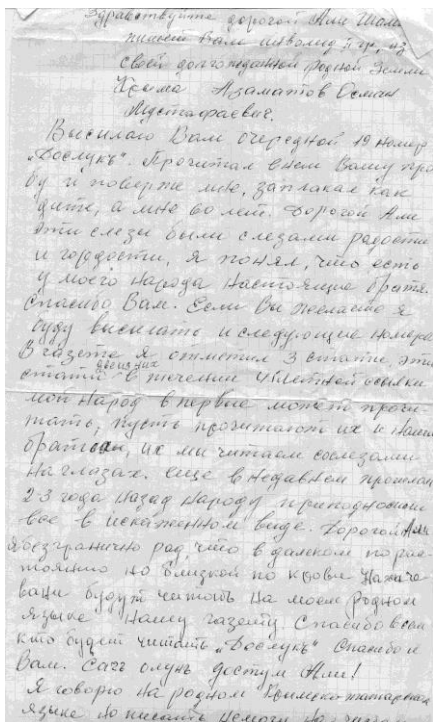
sizin ünvanınıza xoş sözlər deyirlər. Bu gün
 mütəmadi olaraq "Dostluq"un nüsxələrini ölkənin
 müxtəlif yerlərində, 9 ünvana göndərirəm. Qəzetin
 oktyabrın 20-də çıxan 16-ci nömrədə mənim
 yazdığım "Yardım berliqə hazırım" bu gün
 "Dostluq"un qorunan nüsxələrini məmnuniyyətlə

sizə göndərirəm və qəzet çıxdıqca ardıcılıqla digər nömrələrini də göndərəcəm.

Hörmətlə: Muxtar Sofu.

13.11.89.

Salam əziz Əli Şamilov,

Əziz Əliyevə göndərdim. Bu məktub
mənə dəni uşağıqda 5 yaş, uşağın
cəsarətini göstərən qəzetin tərtibatçıları
Əziz Əli Şamilov və Əziz Əli
Şamilovdur.

Ваше письмо было получено 19 ноября
1989 года. Прочитав его, был очень
рад и полн сердцем, записав так
кратко, а мне 60 лет. Впервые
мне пришла в голову мысль написать
и ответить, а не молчать, что было
у моего старшего брата-деда
Алишана Бага. Сам он молчал и
был вечно занят и занятый работой
в газете и служил в войсках, что
стало в первую очередь
моя старая в первую очередь
мать, которую прогнали из
братства, не имевшие возможности
написать. Все в то же время
23 года назад брат мой
был в иркутской воеводе. Тополь
брату моему рад был в далеком
только по близости по крови. Нам
было очень тяжело на мою родину
я уже начал писать. Спасибо
книжки вашей "Боевые" Шаки
Бага. Саша очень гостил
и собрал на родину. Прочитав
ваше письмо, я очень рад

Sizə yazan ikinci qrup şikəst, həsrətini çəkdiyi doğma torpağından Osman Mustafa oğlu Əzəmətovdur.

Sizə “Dostluq” un növbəti 19 nömrəsini göndərirəm. Sizin xahişinizi oxudum və inanın ki, 60 yaşında olduğumu unudub uşaq kimi ağladım. Əziz Əli,

bu göz yaşları sevinc gözyaşları idi. Çünki mənim vətənimdə həqiqi qardaşlığımın olduğunu anladım. Təşəkkür edirəm sizə. Əgər arzu etsəniz, mən sizə

növbəti nömrələri də göndərərəm. Qəzetdə mən üç məqaləni qeyd etmişəm. Bunlardan ikisində xalqım 45 illik sürgündən sonra ilk dəfə oxuya biləcək. Qoy bizim qardaşlarımız da oxusunlar. Biz göz-yaşlarımızla oxuyuruq. Hələ yaxın keçmişdə 2-3 il bundan əvvəl xalqı

Əziz Əli, mən hədsiz sevinirəm ki, məsafəcə uzaq, ancaq qəlbən yaxın Naxçıvanda mənim ana dilimdə bizim qəzeti oxuyacaqlar. “Dostluq” qəzetini oxuyacaq hər kəsə dərin təşəkkürlər. Siz də sağ olun, dostum Əli!

Mən doğma Kırım Tatar dilində danışırım, ancaq təmiz ədəbi dildə yazı bilmirəm. Beləki, müharibəyə qədər ancaq 3-cü sinfi bitirə bilmişəm. Geri qalanını isə yazmağa ehtiyac yoxdur.

Görüşəndək, Osman Azamatov.

NİYARA İSMƏT QIZININ MƏKTUBLARINDAN

Kırımdan salam!

Selam aleykum Əli müəllim və Əzizə xanım! Necəsiniz? Tudorka (Bakıda oxumuş Qaqauz tələbə-Ə.Ş.) qızınızdan bir xəbər varmı? Onların işləri necədir? Tanışlarımıza, dostlarımıza, iş yoldaşlarımıza məndən çoxlu salam deyın. Rəhilə xanımın sağlığı yaxşı mı?

Mən işləmirəm. Kırım istirahət üçün yerdir. İşləmək istiyənlər burda lazım deyil. Onun üçün mən də istirahət eliyirəm. Anam, atam, bacılarım, qardaşım yaxşıdılar, sizə selamlar göndərirlər.

Əli müəllim, qəzetlərin xəbərlərinə görə, siz, əgər mən Bakıya gəlmək istəsəm, şərt qoymuyasınız (Bakıda universitetləri bitirib vətənlərinə tənən tələbələrə demişdim: Vətənə dönəndən sonra gecikmə ilə evlənilib millətinizin sayını artırın tapşırığımı yada salıb, zarafatla şərtimin qəzetlərdə yazılığını deyir.-Ə.Ş.) ha ?

Əli müəllim, bu nə şeir? Mən Azərbaycandan mühacirət eləməmişəm axı. Əzizə xanım, Əli müəllimə yemək bişirməyiniz, görürsünüzmü, necə provokasyon işlər aparır?

Əli müəllim, bizim tələbələrimizi görürsünüzmü? Onlar necədi? Yaxşı olardı ki, onlar öz ixtisasına görə iş tapsalar indi. Çünki Kırıma getsələr, soruşacaqlar harada işləmişiniz? İşləyənləri daha tez götürürlər. Televizyona düzəlmək istəyəndə, Azərbaycandan gətirdiyim video kasset (İpək yolu) çox kömək elədi mənə. İşə götürmək istədilər. Lakin məndə ev problemi çıxtı. Kiraya qalmaq istəmədim. Evim üçün o qədər darıxmıştım, indi heç ayrılmaq istəmirəm. Orda başqa iş tapmaq da mümkündür, axtarsam. Ancaq mən Akmesitdə yaşamaq istəmədim, evdən uzaq. Mən Sudakda televiziya mərkəzini açılmasını istəyirəm. Buna da zaman gərək olacaq. Hələlik “Sudağ sesi” qəzetəsinə məqalələr yazıram. Əli müəllim, bizdə Sudak milli rəqs qruppası var. Onun rəhbəri Zeynəb xanım mənim Bakıda oxuduğumu öyrənib, çox yaxşı olardı, əgər bir Türk dünyasından bağlı festival, bayramlara, yarışmalara Bakıya bizi də dəvət eləsələr, – dedi. Əli müəllim onların öz sponsorları var (Программа развитие и интеграции кырма OOM), onun üçün boylu bir imkan düşsə onların telefonlarını verim Simferopol (0652) 486 002 – офис Sudakda (266) 222-12. Əli müəllim, mən

bilirəm, indiki zamanda bu imkansız, hər halda telefonları olsa sizdə yaxşı.

Dilaranı görmürəm, bilirəm o da işləmir. Əli müəllim və Əziza xanım! Sizin üçün çox darıxdım.

Bütün tanışlarımıza məndən salam söyləyiniz.

P.S. Məktubu çox tələsik yazdım, onun üçün bağışlayın.

Öpürəm

Niyara

12. 12. 96.

Selemaleykum, Əli müəllim və Əziza xanım!

Kırımdan qucaq-qucaq sevgi və salam göndərən, mənəm, Niyara. Nəcəsiniz? Sağlığınız, işləriniz? Dost, tanışlarımız hamsı yaxşıdırlarmı?

Mən yaxşıyam. Hələ iş tapmamışam. Kırım tatarlara aç olan tatarlar kimi harda Kırım tatarların yığınağı olsa, ora gedirəm. Evmizidəki, yəni kitabları oxuyuram.

Bakıdan gələndə, çox rahat gəldik. Bütün yolu boyu Asiya xanımla söhbət elədik. Zavallı Kırığa gələndə torpağı necə qucaqlayırdı, görsəniz, ağlıyrdı zavallı. Bizim evimizdə oturduk, biraz sonra onların qohumlarına apardıq.

Günlərim həm tez, həm yavaş keçir, indi sentyabr qutardı.

Əli müəllim, avqust ayının 27-si “Kırım tatar dili və ədəbiyyatı” haqqında konfrans keçirildi. Mən Taraxtaş məktəbini təmsil etdim. Keçən 1996-cı il–tatar ili olmuş, məktəblərdə uşaqlar çeşitli tədbirlər keçiriblər. Bunu tamamlayan iştə konfrans oldu. Əli müəllim o qədər yaxşı keçdi, balaca qızlarımız milli paltarlarda necə yarışdılar.

Taraxtaş məktəbinin müdiri istədi mənə rus dili və ədəbiyyatı müəlliməsi eləməyə. Buna görə Bakıya gedib oturmaq lazımdımı? Rəzi olmadım.

Əli müəllim, Yunus Kandımov haqqında tam öyrənə bilmədim, birisi deyir xəstə oldu, ürəyi ağrıyır, başı ağrıyır, beyninə bir şey olub, birisi deyir işdən çıxartdıqlarına görə xəstə olub.

Refik Muzafarov indi Kırımın Simferapol şəhərində yaşayır. Kırım tatar ensiklopediyasının birinci və ikinci cildini çıxarıb, mən daha görməmişəm.

Ümumiyyətlə, Kırımı yaxşı görmədi. Çox çözülməmiş problemlər, daha çözülmədi. Özümüzdə də günah çox. Bəzi adamlar elə şeylər eliyirlər ki, sanki gələcəyi düşünmürlər.

Sağ olun Niyara.

17.09.1997.

Selemaleykum, mənim əziz Əli müəllimim və Əzizə xanım!

Sami sevgilərlə Niyara!

Necəsiniz? Yaxşısınızmı? Sağlığınız necə? Bütün dost-tanışlarımız yaxşılarımı? Məndən çoxlu salam söyleniz.

Əli müəllim, mən o qədər darıxtım ki, artıq dözmək olmur. Bu məktubu da, mənə çətin olduğuna deyil, sizlər üçün darıxtığıma görə yazıram.

Anam, atam, bacılarım sizə salam göndərirlər. “Sudağ sesində” ştatsız olaraq işləməmi davam eliyirem. Üç haftada bir defa Akmesçide qəzetecilərin seminarlarına gəlirem. Bu gün məşguliyyətimizdə kompyuter öyrənirəm. Noyabr ayının 1-də Leylanən Kiyevə gedirik. Kırımından 15 nəfər gədirik.

Dilarayı görürəm. sağlığı yaxşıdır. İstiyirəm onu da bir işə maraqlandırmaya.

Əli müəllim, mən iş üçün çox yerlərə getmişəm. İnstitutlərdə yerləri yoxmuş, bəzilərində Türkiyədən gələnler özleri dərs verir. İsmail Kerimovun yanına gittim. O, dilçi, dosen, institutda işliyi. Məni götürə bilməyəcəyini söylədi: - sən Kırımca oxuymadın, Türkcəni isə Türkiyəlilər dərsləyir. Məni

Şarkşunaslıq institütünə göndərdi. Orda mənə çox yaxşı qarşıladılar. Müdür Kiyevə getməliydə, ona görə mənəim sənətlərimin kopyalarını götürdü. Ancak gələnnən sonra ştat, yəni mənəim üçün yer ayıra bilmədiğini söylədi. Gelecekte, belke türkolojiya bölüyünü açarlar, onda lazım olaram.

Mənə o mənada çətin ki, mən hər işi eləmək istəmirəm, ancak bu mənəim yanlışımla olsa gerek.

Əzizə xanım, Bakı necədir?

Yuxumda tez-tez görürəm. Aysel gız böyük gız oldumu, gizlar? Əlipənəh müəllimə, Tahirə xanıma, Ülvi bəyə, gızlara, hamısına məndən salam söyləyiniz. Azərbaycanca tanış olan insanların hamısının təsiri böyük olub. Bu Kırımda daha çox duyulur. Qalibəni, Yasəmənəni tez-tez yadıma salıram. Bütün dost-taşırlarımıza məndən salam söyləyiniz.

Sizləri öpürəm.

Umud eliyirəm ki, yaxın vaxtda sizlərlə görüşməyə.

P.S. Xətəlarım üçün, bağışlarsız Kırım, Türk, Azərbaycan dilləri hamısı bir-birine qarıştı.

Sizləri sevirəm, Niyara.

25.10.1997.

Selemaleykum, Əli müəllim və Əzizə xanım!

Sağlığınız, işləriniz yaxşıdır?

Azərbaycanda vəziyyət necə?

Əli müəllim, çox keç olsa da, məktubunuzu aldım. Sağ olun. Hər yazan sözünüz mənə qüvvət verdi, öz minnətdarlığımı bildirirəm!

Öz işlərim haqqında heç nə yazı bilmirəm, çünki bir addım belə irəli gedə bilməmişəm. Redaksiyada işlərimi davam eliyirəm, indi uşaqlar üçün səhifə hazırlayıram. Amma işimə istədiyim qədər verilə bilmirəm: ştatsız çalışdığımıza görə, başqa işlər vaxtımı alır. Əli müəllim, iş məsələm bir neçə səbəblərə görə çözümlə bilmir.

Getdikçə vəziyyət çətinləşir. Özünüz necəsiniz? Dostlarınız, tanışlarınız, iş yoldaşlarınız sağ-salamatdırlarmı? Əlipənah müəllim, Tahirə xanım, Ulvi, Ulviyə, Sevinc, Aysel gızlar yaxşıdırlarmı? Məndən çoxlu-çoxlu salam söyləyiniz!

Yasəmənin işləri necədir? Qalibədən bir xəbər varmı? Tudorka necədir? Ofeliya xanım yaxşıdırlarmı?

Əli müəllim, Bakıda siz mənim qanadlarımı qırmaq istəmədiyinizi söyləmişiniz. Burada isə mən onları heç açə bilmirəm. Elə bil yer azlıq eliyir. Dövlətimizin vəziyyəti çətin olduğuna görə, dövlət

idarələrinə girmək mümkün deyil. Özümüzün idarələrimizə də çox getdim! Yanı Kırımtatarlar olan yerlər “Bizə Türk dilini bilənlər deyil, Kırımtatar dilini bilənlər gərək” söyləyən axmaqlarda olub. Elmira xanım Bayraməli belə heyrətə düşdü: “Əgər Türkiyəyə getmək imkan olsa, gedin, səviyyənizi yüksəldin, birazdan onlar anlayacaqlar ki, bugün Kırımnda Türk dilini də bilənlər gərək olacaq və sizin kimi mütəxəssislər axtaracaqlar!” – dep söylədi. Keşkə siz mənə o vaxt Türkiyəyə uçurtsaydınız, Əli müəllim! Türkiyədə praktika keçsəydiniz, bəlkə kolay olurdu?

Bura böyüyüp gəlməyə gərək. Əlbəttə, Kırımnda bulunan zaman, çalıştım millətimnən bağlı olan məsələləriylə məşğul olmaq. Bu baxımdan mənə Sudağım daha çox yardım etdi. Başka yerlərə baxanda bu yerin sakinlərində milli duyğuları daha yüksəkdir.

Əli müəllim, bu günləri Kırımın çox yerlərində Ukraynada mart ayında keçiriləcək sayıqlara qarşı xalqımız narazılıq mitinqləri geçirir. Məqsədimiz Kırıma gələn kırımlıların vətəndaşlıq məsələsi tez sürətdə (avtomatik) çözülsün. Kırımnda yaşayan 70 min Kırım türkü Ukraynanın vətəndaşı deyil.

İşte, sonu hayır olsun!

Çox isterdim mən də xalqıma bir az olsa da fayda göstərim. Amma mən fikirləşirəm, xalqımızın əsas məsələsi bu deyil. Gənçlərimiz belə bundan uzaqdılar. Qəzetlərimizdə, “Yedız” dərgisində çox maraqlı, öncə yasaq edilən məqalələr, ədəbi əsərlər çap olunur. Onlar oxuyub yeni şeylərnən tanış oluram.

Əli müəllim, sizin kaseti tez-tez dinliyrəm. Bilirəm, siz indidə bizi fikirləşirsiniz.

Qızlarla əlaqə saxlayırıq. Leyla işliyr. Dilarə mənim kimi.

Əli müəllim, siz çalıştınız ikimizə o qədər şeyləri öyrətməyə, eləməyə. Biz isə işançılarınızı yanınıza gətirə bilmirik. Bu məni daha çox rahatsız eliyir. Amma mən yenə də ümidimi üzməmişəm. İnşaallah, mən də öz yerimi taparam.

Atam, anam, bacılarım, qardaşım sizlərə çoxlu-çoxlu salam deyirlər. Əziza xanım və sizi öpürəm. Bütün dostlarıma və tanışlarıma məndən salam söyləyiniz. Kırıma gələndən sonra Azərbaycan mənim üçün daha doğma oldu.

Sağ olun. Niyara.

01.03.1998.

Əli müəllim, özünüz necəsiniz? Əziza xanım siz? İşləyirsinizmi?

Dostlarım məndən: Bakıya daha gedəcənmə? – soruşanda, mən elə bil sabah gedəcəm deyirəm. Mütləq iş yoldaşlarınız yaxşıdırlarmı, məndən salam söyləyərsiniz. Əli müəllim, Kırımın bir kuşəsini sizə və Rəhilə xanıma hədiyyə edirəm. Gün o gün olsun orda Kırım tatar qəhvəsini içək.

Əli müəllim, Kırımın gözəlliyi o qadar yaxşı ki, baxıb, baxıb doya bilmirəm. Evimiz çox balaca olsa da, qonaqlarımızı dağlarnan və bağlarnan aldadırıq. Qozdakı evimizin yalnız təməlini qoymuşuq.

Tudorka gızınızdan bir xəbər varmı? Onun işləri necədir? Bakıda oktyabr ayında, konfrans keçirilməlidir, o olacagmı? Ümumiyyətlə, Azərbaycanın vəziyyəti necə, yaxşılaşarmı? Mənim gedişimdən elə bil 100 yıl geçti.

Əli müəllim, burda bir tanışımız Kazanda oxuyurdu. İndi də özəl muxbir kimi Tatarstan xəbərlərini Kırım tatar qəzetlərində çap eliyir.

Mən şəhərimizdə çıxan “Sudak səsi” qəzetindən danışdım, bəlkə onlar bir şey təklif eləyərlər?

Əli müəllim, mən sizə hələlik “Zincirli mədrəsə” haqqında məqalə yazdım, lazım bilsəniz, istərdim onu sizin qəzetlərinizdən birində çap etdirəsiniz.

Göndərdiyim şəkilləri isə Elmira Bayraməlinin yoldaşı Refkat Yakupov verdi.

Yaxşı, Əli müəllim və Əziza xanım, mənim adımdan bir-birinizi opünüz və bütün tanışlarımıza salam deyin.

Tudorka gızınıza da Kırım salamını göndərsiz.

Anam, atam sizlərə çoxlu salamlar göndərirlər.

Sağlık ve salamatçılık arzu edirlər.

Sağ olun. Niyara.

Əli müəllim, salam!

Sizin e-mail vasitəsiylə əlaqə saxlıya bilsəm, özümü çox xoşbəxt hiss eləyəcəm. Necəsiniz? Əziza xanım yaxşıdımı? Sağlığınız, işləriniz? Əli müəllim, görürsüz, Poznan şəhərində də yaşamaq mənə qismətmiş. Artıq Lehçə danışırım, yanlışlıqlar eləsəm də. İlk ayları dili bilmədiyimə görə çox çətinlik çəkdim, indi çalışıram təmiz danışmaq. Umumiyyətlə, Poloniyada mənim üçün yaxşı imkanlar yaratdılar, indi əsas onları işlədə bilsəm. Mənim əsas dərslərim Leh və İngiliz kursları, umumi dildən kurslara qatılıram və artıq öz işimi başlamışam. Mənim mövzum “Güney – Batı Kırımın mini toponimikası”. Türkiyəyə faks göndərmişəm. Bu haqqda siz mənə yazsanız,

telefonda yaxşı anlaşılır. Sonra demişdiniz internet vaitəsilə oxuya biləcəm. Qəzetlərin adreslərini göndərəcəksiniz, onları göndərin. Əli müəllim, bütün dostlarımıza, tanışlarımıza məndən salam söyləyin.

Mənim Polonyadakı adresim: İndeks 61022, Polşa, m. Poznan, Unversiyet im. Adam Miskievica, ul. Miedzycodska 5. Ev adresim: Polşa, Poznan, ul. Nieszavskaa 3, pok 615

Niyara.

11.02.1999.

Əli müəllim, salam!

Dəvətnaməyi almışam. Faksna göndəriblər. Məni rahatsız eliyən – finans məsələsdir, bir də siz orda iştirak eliyəcəksinizmi? Salamlarımla Niyara.

23.02.1999.

Əli müəllim, salam!

Yaxşınızmı? Mən bu gün axşam Lvov şəhərinə gedirəm, viza almaq üçün. İşlərim çox yaxşı deyil, tək material yığa bilmişəm, ancaq heç nə yazmamışam. Vaxtım isə çox az. Lvovdan nə zaman qayıda biləcəm, bilmirəm. Türkiyəyə getmək üçün də pulum az, mümkün olsa biletimin pulunu orda

vermələrini istəyəcəm, əksi halda bilmirəm. Həm kassada qayıdış zamanını dəqiq deməsən bilet daha baha olur. 360 dollara yaxın təyyarəynən gedib gəlmək, trenlə gedsəm isə Macarıstanda məndən viza istəyəcəklər, Kırımnan gedsəm isə fiyatı o qədərə gəlir. Lvovdan qayıdandan sonra, İmran bəylə əlaqə saxlıyaram.

Əli müəllim, hər sey yaxşı olub görüşsək Azərbaycandan Orxan Yenisey abidələrə aid kitab gətirmənizi istəyirəm.

**Sağ olun. Niyara.
08.03.1999.**

Əli müəllim, salam!

Necəsiniz? Məndə Şəhriyarın bu kitabı evimdə var. Mümkün olsa türkoloji ilə bağlı kitab göndərin, bəlkə Azərbaycanda bu barədə yeni kitablar çıxdı.

Varşavadak: Marszalkovska küçəsi 10/16, m 25-də İDEE fondu yer alır. Orada ya Urszula xanım Doroszevska, ya da Malgosza xanım Naimskaya tapşırırsalar mənə göndərərlər.

Mənim adresim isə: İndeks 61022, Polşa, Poznan, ul. Nieszavskaa 3, pok 615

**Salamnen, Niyara İsmet qızı.
06.04.1999.**

Selemaleykum, Əziza xanım və Əli müəllim!

Ümidliyən, inşaallah iyisiniz. Bizləri sorunca – Allaha şükür ayaqdayız. Ailəmizdən və əqraba tanışlarımızdan sizlərə sıcaq-sıcaq salamlar var. Məktubu yazdığım gün tarixi Mayısın 21-i üç gün əvvəl bildiyiniz kimi 18 mayıstı. Akmesciddə bu gün tarixi ilə bağlı mitinq olub keçdi. Maalesef dərsim olduğu üçün gedə bilmədim, fəqət eyni gündə televizyonda mitinqin göstərisini diqqətlə izlədik. Çox etkili və duyğusal olub keçti. Mitingi aparan Refat Çubarovdu, Mustafa Cəmilov siyasi işlərin nədəniylə Kiyevə getdiyindən mitinqə gəlib çata bilmədi. İnsanlar öz dərdlərini, yaralarını paylaşdılar, ağlaşdılar, dua etdilər. Çoxlu təşkilatların təmsilçiləri həyacanlı çıxışda bulundular. Onların arasında Kunitsın, Ukrayna hökumətinin də təmsilçisiydi. Bütün Kırımın məktəblərində Kunitsinin buyurduğu qərarı ilə (Lineyka, yəni məktəb çıxışlar, mitinqlər) olub keçdi. Nənə-dədələrimiz, ana-babalarımız sürgünlük ilə bağlı acı xatirələri paylaşdılar. Bir hadisə var ki, mənası təxminən böylə: başına gələn vəqiyaları (başına gələnləri) unutsan Allah yenə onları sənə bir yol ilə xatırladır. Yəni insan olsun, millət olsun, başına gələnləri unutmamalı və adı ağılmda yox. bir odacının söylədiyi kimi bu

nədəniylə millət geniş bir tərzdə tövbədə bulunmalı. Belə ki, Allah bizə dilimizlə bağlı işlərimizdə də yardımçı olur. Çünki ana dilimiz geniş bir yolda qalanılmayıp qalıyor. Allah yardımçı olsun bizlərə, bu işdə də. Yaxınlarda qomşum, Saniyə xoca, abla, Akmesciddə kurslarda bulunub, bəzi bilgilər əldə edərək bizimlə paylaştı. Onun sözündəki sanki incələmələrə görə Kırımında demoqrafik baxımından Rus və ya başqa millətin çoxaldığı istənmiyor, Kırım tatarların nüfuzu isə yüksəliyor və eyni incələmələrə görə Kırım tatarlarının sayı çoxalib (yanılmıyorsam) başqalarının keçəcək. Allah razı olsun, böylə dəyişmələr inşallah bizim üçün faydalı olur. Bu xəbər ilə məktubumu yekunlamaq istiyorum. Kırım qəzetlərindən mənim tərəfindən bəyənilmiş və seçilmiş olan (bəzi) bir- iki şeiri göndərmək istiyorum. Həp bildiyim tanışlarımıza, dostlarımıza Kırımdan salamlar var. Sağlıqnan qalınız. Allah sizləri qorusun.

Niyara.

Əli müəllim, salam!

Elə bil internetimizdə problem var, göndərdiyim məktubu almadınız mı?

Pulu alıblar. Sağ olun. Konfranslara getmək istəyirəm , ancaq hansına dəvət edəcəklər? Mən bir ozeti göndərmişəm, İzmirə. Baxaq görək.

Bakıya məni də dəvət eliyirsiniz mi? Nə hazırlayım? İsveçdən Tənzilə xanım telefon elədi. Telefonumu verdiyinizə görə təşəkkür eyləyirəm.

Niyara.

22.05.2002

Əli müəllim, salam.

Konfransa ozeti yazdım, ancaq hara göndərəcəyimi bilmirəm. Siz gödərdiyiniz bilgilərə ulaşılmıyır. Bir kez daha göndərə bilir misiniz?

Əzizə xanıma salam deyın. Niyara.

11.05.2006.

Əli müəllim, salam!

Necəsiniz? Allah qoysa bu sənə kesin Qırıma dönürəm. Allah koməyimiz olsun. Qırırda məni nə gözləyir bilmirəm, ancaq çox hoşpahtam. İnsallah hər sey yaxşı olacaq. Gürcüstandakı konfransdan xəbəriniz var mi? Mən ozeti üç gün gec göndərmişdim. Bəlkə də dəvət eləmiyəcəklər. İyun ayının 20-də Qırırda qaytmayı düşünürəm.

Əzizə xanımlara salam deyın. Niyara.

23.05.2006.

Əli müəllim, salam!

Sağ olun, hər şey üçün sağ olun. Əlimdən gələn bir iş olursa eləyəcəm, əlbəttə. Ayın 27-də Qırıma dünürəm. Həyatımda yeni bir dönəm başlayır. Allah cümləmizə kömək eləsin. Əzizə xanıma salam deyin.

Niyara.

1.06.2006.

Əli müəllim, salam!

Telefondan xəbər gödərmışdim. Catmayıp. Göndərdiyiniz konfranslardan hamsı çox maraqlı. Şimdilik İzmirdəkisinə özet göndərdim. İnsallah dəvət eliyərlər. Ancaq yol pulunu kim verəcək bilmirəm. Hər halada Siz....Bakıda keçirmək istədiyiniz festivala gəlincə Polonya Tatarları ilə danışdım. Halina xanım Szahidewicz, nə yazıq ki biz də 4 iyun Polonya Tatarları Cəmyətinin 80 yılını keçirmək istiyirik dedi. Olar da dünya çapında edəcəklər, ona görə gedə bilməyəcəyiz, dedi. Polonyada Tatar yeməklərini tanıdan bir ailə var, Boqdanowiczler. Xanımın adı Dzeneta (yəni cənnət). Kruszyńiany köyündə (əski Tatar köyü) misafir qəbul eləmək üçün yerləri də var. Yeməklərini əsas orada tanıdırlar. Polonyada Tatarlar ilə mara-

qlanan kisilər varsa bu ailəyi mutlaka bilir. Dzan-neta xanımın amcası Murat Yakuboğlu, Türkiyədə Qırı Tatarları ilə çalışıb, orada Emel dərgisinin çıxarılmasına kömək eləyib. www.kruszyniany.pl

Karaylara gəlincə Mariola Abkowicz mən çalışdığım universitetdə aspiranturada oxuyur. Karay Cəmiyyətinin başçısıdır. O, gələbilir e-mail adresi info@karaimi.org. Warszawada da SANDUCHASZ oyun qruppası var, rəhbərləri Wioletta Firkowicz. Toplam 9 kişi oyunçuları var. Məndən istədiyiniz bir şey var mi?

Niyara Qurtbilal.

8.02.2006.

Əli müəllim salam!

İstədiklərinizi ən qısa zamanda oxuyub göndərəcəyəm. Necəsiniz? Əzizə xanım necədir? Əlipənah müəllimgillirə də çoxlu salamım var.

Annəmlər çox iyilər. Onların da salamı var. Mənim işlərim yaxşıdır. Bir neçə gün bundan qabaq redaksiyamıza getmişdim. M.K.Pilavoğlunun kitabını tərcümə eləyirəm. O kitabdan alınan qissələri götürmüşdüm. Qəzet 14 ildir rayonumuzda çıxır. Oxucuların sayısı 300. Rayonumuzda isə təxminən 10 000 Qırımlı yaşayır. Ruslar imkanları

olsa o qəzetimizi qapatmaq istəyirlər. Elə başa düşmək olar ki bizlər (yəni Qırımlılar) da buna imkan yaratırıh. Qəzetin redaktoru Rüstəmli (70 yaşında adam) yalnız isleyir. Adamın pulu yox ki yazılan məqalələr üçün Müəlliflərə pul versin. Dediynə görə özünə yardımçı da ala bilmir. Çünki dövlət buna para verməyəcək.

Əli müəllim, anlayacağınız bu qəzet bugün qapadılsa bizi sevməyənlər üçün bir bayram olacaq. Bugün iş adamlarımızla da görüşdüm. Qəzeti alıb dükanlarında pulsuz dağıtmaq lazım olduğunu söylədim. Başa düşürlər. Ancaq eləbil ehtiyatlı olurlar. Parayı vermək istəmədikləri üçün deyil, mənə elə gəlir ki, hamısı ‘bu işə girişməyə dəyər mi’ – deyə düşünürlər. Türkçə çox gözəl olan birisi mənə qəzetin maraqlı olmadığını, adamlar ona görə almadığını söylədi. Mənim cavabım da „Axı bir kişi nə qədər eliyəbilər, özü də maaşı düzənli almır, elə olur 4- 5 ay pul vermirlər. Ama yenə də yazır. Başqası onun yerində olsa çoxdan gedərdi. O qəzeti bir adam yox Sudakda yaşayanların hamısı eləmli. Yəni o qəzeti bizlər yapmalıyaq. Biz bu qəzet Türkçə çıxdığı üçün almalıyıq“, – dedim. İştə, Əli müəllim, mən bugün bu məsələlərnən maraqlanıram. Qaspiralının bir sözü var: „Millətinə

yardım eləmək istəsən əlindən gələninə elə“. Mən də Gerçəkdən əlimdən gələninə eləmək istəyirəm.

İndiki məqsədim həm o qəzetin oxucu sayını yüksəltmək, həm də qəzetin səviyəsini yüksəltməkdir. Bilirəm buna nə bilgim var nə də təcrübəm. Ancaq böyük istəyim var. Allahdan istədiklərimdən daha bir şey var - yaxşı bir Türkoloq olmaq. Yəni o qəzeti başqası götürməli, ancaq mən də öz bilgilərimi verməyə hazırım. Baxaq görək.

Akmescitdə İlqar adında bir tanışınız “Yıldız“ rəgisində isləyir. “Qolos Krıma” qəzetində (Bu qəzet Qırımlıdır) Türkçə bir məqalə yazıb. Maddi sıxıntılar üzündən rəhmətlik Yunus Kandımın qəbrinə başdaşı hələ qoyulmamış. İlqar bəy, bizləri (yəni) Qırımlıları lağa qoyur. Məni çox utandırdı. Əlbəttə bizləri sevdiyi üçün bunu yazır. Özünə təşəkkür eləyirəm.

Əli müəllim, görünür ki, maddi sıxıntılar insanı vəhşiy eləyir.

Elmira ablam Bayraməli Suudi Ərəbistandan döndü. Oraya sempozyun üçün getmişlərdi. Çox məmnun döndü.

Əli müəllim, arkadaşlarımızdan birisi məndən kitab istəmişdi. O kitabları Kazanda yaşayan tanışlarımdan həll eləməyə çalışıram. Mən

Azərbaycandan aldığıım məktuba cavab yazıram, o məktub qayıdır mənə. Adresi Omaroglu olaraq keçir. Yoxsa adresi mi dəyişib?

Niyara Qurtbilal.

20.12.2006.

Qırımdan salamlar!

Əli müəllim, salam! Necəsiniz? Azərbaycana döndünüz mü? Əzizə xanım neçədi? Bizdən çoxlu salam deyiniz? Qırıma döndükten sonra işlərimə davam etməyə çalışıram. Konfrans haqqındakı xəbər dün “Yeni dünya” qəzetində çıxdı. Onu adresinizə göndərirəm.

Ediye bacımla telefon görüşməsinə imkanım oldu. Kəndisiylə daha görüşmədim. Akmescidə getdiyimdə onunla görüşmək istərdim. Mehmet amca ilə Rus dilinə tərcümə edilməsi haqqında konuşmusunuz. Mehmet amcam məktubda (Ediye ablamın bu konuda) Sizinlə irtibata keçməsinə rica ediyor. Telefonda Ediye ablama söylədim. Hətta buna qarşı olduğunuzu da etdim. Fəqət səbəbini açıqlamadım, kendi görüşlərinizi daha aydın açıqlarsınız deyə Sizə məktub yazmasını rica etdim.

Əli müəllim, bir etdim daha var. Azərbaycanda sanırım bu haqda biraz konuşduq. Qırımda Mehmet

Pilavoğlunun kitabları digər dərslər kitaları kimi Kiril əlifbasında çıxır. Ediyə ablama “Bu kitablar Latin hərfləriylə çıxarsa daha iyi olur demişdim. Ediyə ablam : “Bu kitabları kimsə oxumaz . Biz o kitabları oxunsun deyə çıxarıyoruz” - demişdi. Ediyə ablama haq veriyorum. Ama, 1991 senəsi Qırım tatar əlifbasının Latin əlifbasına keçirilməsi konusundakı qərarı bir səbəblə qəbul edilmişdir, öylə deyil mi?

Əli müəllim, Sizə anlatmaya gərəkmez. Qırım Tatarcasının qorunması üçün Latin əlifbası – çözümlərdən biridir. Bizlər Rus dilini sevdiiyimiz ya da sevmədiyimiz üçün bunu yapmıyoruz. Ama Qırım Tatarcasının yox edilməməsi üçün ilk olaraq (və nə qədər çabuq olursa daha iyi) Rus dili ilə birləşdirən bütün seylərdən ayrılmamız gərəkiiyor. Yəni demək istədiyim sey bu kitabları oxumaq istəyən insanlar (Latinca mi Kirilca mi) əlifbaya baxmazlar, oxuyarlar. Ediyə ablam çox doğru söylüyor Latinca oxumaq daha zor. Ama öyrənmək lazım. Bugün telefon konuşmamızda Ediyə bacıma Mehmet Pilavoğlunun Çocuklarımıza kissalar haqqında tərcümə ettiyim kitabı Latinca yazdığımı söylədim, mən Latinca çıxarmıyorum (Əlbəttə Latinca əlifbasını bilmədiyim üçün deyil, Latin hərflərini Ediyə ablam çox iyi biliyor) Kirilca

cıkarıyorum və bu konuda Mehmet amcam ilə anlaşdığını söylədi. Mən də bu konuda təkrar Sizinlə görüşməsinə tövsiyə etdim. Əli müəllim, siz bunu daha yaxşı anladarsınız.

Tərcümə işlərimə davam ediyorum. Azərbaycandan döndüyümdən sonra xəstələndim. İyiləşirsəm iş konusunu həll etməyə çalışacağam. Yeni xəbərler olursa bildirəcəyəm. Elmira Bayraməli ablamın dayısı vəfat etdi. Cənazədə Dilaranın anası da vardı. Dilaranın işləri iyi olduğunu söylədi. Salamları var. Əzizə xanıma və gözəl Azərbaycana salam söyləyiniz.

Qızınız Niyara.

26.11.2006.

Əli müəllim, salam!

Necəsiniz. Xəbərini aldım çox təşəkkür eləyirəm. Qırımında hər şey əskisi kimi. İş konusunu hələ çözmədim. Şimdilik məktəbdə uşaqlarımıza ana dili (Qırım Tatar) və ədəbiyatı dərslərindən dərs verirəm. Xoşuma getdi, böyük universitedən sonra balaca məktəbdə dərs vermək ayrı bir gözəllikmiş.

Əzizə xanım neçədi? Sizləri öpürəm. Azərbaycana salamlar

8.02.2007.

Əli müəllim, məktubunuzu aldım. Təşəkkür ediyorum.

Simdi də ayrıntıları yazacam. Keçən senə Türkiyəyə getdiyimizdə Mehmet amcanın evində kitabları tərcümə edəcəyimə söz vermişim. Su an M. Pilavoğlunun “Çocuklarımıza dünyadan seçilmiş qissələr və onlardan alınacaq hissələr” kitabı üzərində çalışıram. Çevrimi bitirdim. Sonku çalışmalarımı yapıyorum. Əlifba konusunda Ediye bacımla daha öncə konuşmuşduq Kiril əlifbasında olsun demişdi. Mən də Latin əlifbası olarsa daha iyi olur dedim. Ama Ediye ablam oxucuların Latin əlifbası ilə yazılan kitabları oxumadıqlarını söyləyir. Məktəbdə çalışdığım günlərdə Kiril əlifbasının dilimizə nə qədər zərərli olduğunu təkrar gördüm. Və bu konu ilə ilgili Mehmet amcama məktub yazmışdım. Anlıyorum, əlifba sorununu bu qədər böyütməməlim. Ama, Əli müəllim mənim geri getməyə zamanım mi var? Xatırlasanız Sizə bu konu ilə ilgili uzun-uzun yazmışdım. Mehmet amca, sağ olsun məni dəstəklədi. Nasıl uyğun görürsünüz öyle olsun demişdi. Mən də kitabı Latin əlifbasıyla yazmağa başladım. Tərcüməmi bir kaç gün öncə bitirdim. Bu günlərdə mətinlərin üzərində

çalışıyorum. Ediye ablam da əcələ etməmi istiyordu. Mehmet amcamlar Qırıma gələnə qədər kitabı yayımlayacaktı. Bugün məni telefon vasitəsiylə aradı, hansı əlifbada yazdığımı sordu. Mən də “Latin əlifbası ilə” deyincə Ediye ablam: “Mən kitabı Latin əlifbası ilə çıxarmayacağım, Kiril əlifbasına keçirəcəyəm” dedi. Anlaşılan mənim tərcümə etdiyim kitabı istədiyim şəkildə çıxmayacaq. Əli müəllim, yaptığım işlərə diqqət edirəm. Əlimdən gələni qədər işimi iyi yapmaya çalışıram. Ediye ablama durumu anlatamadım, çünki telefonu qapatdı. Böylə durumda mənə mən tərcümə etdiyim kitabları başqa yayın evində çıxartmalıyam mı? Nə deyirsiniz?

Əli müəllim əslində, kimsəylə dava etməyə halım yox, işim və sorunum o qədər çox ki.

İşlərimi həll etmək üçün uğraşıram.

15.07.2007.

Qırımın halını görürsünüz. Maalesəf hər yerdə olduğu kimi bizdə də millət adı üstündə kəndi mənfəətləri üçün çalışan insan pek çox. Bu üzədən kim haqlı, kim haqsız anlamaq çox zor. Allah xeyirlisini versin.

Diploma konusuna gəlincə. Əli müəllim əlbəttə mənim sorunum Polonya diplomu, onu həll etmək üçün magister diplomasını da istətdilər. Anladınızmi? Kiyevə gedib həll edərsəm daha çabıq olur? deyə düşünüyorum. Neysə...

Avqust ayında Mehmet amcamlar Qırma gələcəklər.

Əzizə xanımla gəlırsiniz çox sevinirim. Azərbaycanca qucaq dolusu selamlar.

Niyara.

Əli müəllim, salam!

İnsallah yaxşısınız. Guney Azərbaycan səyahətiniz neçə keçdi?

Əzizə xanım necədir? Mən işə girmək üçün vəsiqələri toplayıram. Azərbaycandan diplom aldığımızda bizə ayrı bir kağız(qiymət cədvəli) verməliydilər (prilojenie). O kağıza həm keçdiyimiz dərslərin adları, həm aldığımız qiymətlər (ballar) yazılmalıydı.

Əli müəllim məndə o kağız yox. Onu neçə ala bilərəm? AC-I N 000 130 nömrli diplomum 1996-cıildə verilmişdir. “O kağızı bulamazsan akademik spravka da olar” dedilər.

Əli müəllim, Sizə bir zəhmət, tanışlardan buri bu sənədi alıb mənə göndərsin. İşə girmək üçün onu tez çözməliyəm. Əli müəllim, komək eləyin da. Əzizə xanıma və Azərbaycana salamlarımı ilətin

Niyara.

27.08.2007.

Afyondan salamlar!

Əzizə xanım necəsiniz? Əli müəllim necədir?

Əli müəllimə salam deyiniz. Sizləri çox özləmişəm. İşlərim yaxşıdır. Afyona alışıram. Dün bölümümüzdə panel düzənlənmişdi. Dəyərli Hocalar Prof. Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Gürer Gulsevin və Prof Cengiz Ayyılmaz gəlmişdi. Çox gözəl keçdi. Allah xocalardan razı olsun. Əlbətdə söhbət Əli müəllimdən də getdi. Sizləri özləmişəm.

Salamlar, Niyara.

20.12.2008.

Əli müəllim, salam!

İnsallah, rahat-rahat yurdunuza dönə bildiniz. Əzizə xanım necədir? Çox salam deyin. Siz getdikdən sonra Qırım gecəsində Qırımlılar ilə görüşməyə imkanım oldu. Dilarayı tanıyan insanlar da vardı.

Əli müəllim, anladığıma görə Dilara İsmail (Kerimov) hocanın yanına getdi. Ancaq olumlu bir şey olmadı. Bu məktubumu onun üçün yazıram. Əli müəllim, biz dışarıda oxuyan oyrəncilər, həm Azərbaycanda (nələr çəkdiyimizi bilirsin), həm döndükdən sonra Qırımda, yabançı ölkədə oxuduğumuz üzündən bir çox sorunla qarşılaşdıq. Biz bu sorunları unutmaq üçün çaba göstəririk. Siz iyi niyyətli olduğunuz üçün bizə kömək eləmək istəyirsiniz. Başa düşürəm. Ancaq iş nəticəsiz qalır. Ya bu işin sonuna qədər getmək lazım. Ama Siz Azərbaycanda olub da bu işi həll etmək olmur (gördüyünüz kimi). Mümkün deyil. Yəni Sizin dediyiniznən bu iş yapılmır, əksinə daha da kötü olur. Axi biz umudlanıraq... Başa düşürüüz?

Əli müəllim xahiş eləyirəm, (gerçəkdən çox xahiş eləyirəm) bundan sonra Qırımdan gələn heç kimsəyə bizim isimlərimizi söyləməyiniz. (İnanın bu işlər olumlu sonuclanmır) Bu bizim qismətimizdir, taleyimizdir. Belə olmalıydı, demək ki. Və bizim artıq qəbullandıq. Biz bu yaraları qapatmaya çalışırıq. Yenidən onları qanatmanın bir anlamı yox. İnanın çox ağrıyır. Dilara da, mən də çox yorulmuşuq. Bu günlərdə telefonda Dilarayı bir neçə dəfə aradım, ulaşamadım.

Əli müəllim, əgər mənə sayğınız varsa kömək eləmək anlamında bizim isimlərimizi daha anmayın. Dilara da belə düşünür. Umarım fikirlərimi anlada bildim. Qırımında yaşayan və çalışan bütün alimlərə sayğım sonsuzdur. Fəqət belə şeylərdən sonra yanlış anlaşmalar olur. Təkrar-təkrar xahiş eləyirəm. İyi niyətiniz üçün çox təşəkkür eləyirəm. Allah cümləmizin yardımçısı olsun. Əllərinizdən öpürəm, Bakıya salamlar.

Niyara.

21.04.2009.

Əli müəllim, salam!

Canım Əli müəllim! İsmail xocanı və Şefket xocanı Sizlər məndən daha yaxından tanıyırsınız bəlkə. Çünki mən onların həyatımda ən çox 5-6 dəfə görmüşəm. O da toplantılarda. Örnəyin Şefket hocanı ən son 2002-ci ildə görmüşəm. Ama o mənə tanımır. Nariman xocanın çalışmaları xoşuma gəlir. Tələbələrindən duyduğuma görə MÜKƏMMƏL bir xocadır. Gənc olduğu üçün ağılıma o gəldi. Ama o da mənə şəxsən tanımır. Mən də onu. İstiyirsiniz adresini arkadaşlardan alım.

Hocam Prof. Jankowki'ye gəlincə təbii ki, sorabilirim. Mən Sizin şəxsi tanışlığınız olmadığı

üçün Grazina Zajac xanımla rahat irtibata keçərsiniz dedim.

Əli müəllim, lütfən mənim iki soruma cavab veriniz.

1. Prof. Jankowki xocama bu konu ilə ilgili yazayım mi?

2. Dr. Nariman Abdulvaap xocanın adresini göndəreyim mi?

Saygılarımla Niyara.
27.04.2009.

Əli müəllim, salam!

Grazina Zajac hocanı şəxsən tanımıram. Ona görə yardımçı olamam. Hocam Prof. sormağ lazim. Bilmirəm zamanı var, ya yox. Cavabını sonra yazaram. Qırımdan da Yunusov hoca da, İsmail Kerim hoca da dəyərli hocalardır. Daha genclerdən istiyirsiniz Nariman Abdulvaap xoca var, İsmail xoca ilə işliyin. Ədəbiyyatçıdır. Xanlıq dönəmini işləyir. Savunmasını Kievdə yapmış.

Saygılarımla, Niyara.
25.04.2009.

DİLARƏ MUSTAFA QIZININ MƏKTUBLARI

və onlara cavablarım

Selemaleykum, sayğılı və sevimli Əzizə xanım və Əli müəllim! Nasılsınız? Yaxşısınızmı? Sanırım yaxşısiniz və sağlığınız da yaxşıdır.

Məni soruşsanız, Allaha şükür pis deyiləm. Əvvəlcə özümdən xəbər vermədiyim üçün məni əhv etməyinizi istəyirəm. Düşünməyin ki, mən sizi unutmuşam. Bu əsla mümkün deyil. Sizləri hər gün dəfələrlə xatırlayıram. İndi bu işə Əli müəllim nə deyər deyə düşünürəm. Yaxud Əzizə xanım olsaydı, bu işi elə, yaxud belə edərdi və s. Qələmi əlimə almaq həmişə çox çətindir. Bildiyiniz kimi, məktub yazmağı sevmirəm. Lakin hər gün fikrimdə sizə xəyalən məktublar yazıram. Nə yazıq ki, siz bundan xəbərdar deyilsiniz. Bir kaç dəfə qələmi də əlimə aldım, fəqət yazdığım məktubları heç də bəyənmirdim. Və heç birini sizə göndərmədim. Ümid edirəm ki, bu çatar. Sizi və Bakını çox özledim². Xatırladıqca da bəzən ağlayıram. Bakıda yaşadığım günlər indiki günlərdən çox fərqlidir. Hər dəfə öz-

² darıxmaq

özümə soruşuram: “Mənim həyatımda o gün olmasaydı, indiki həyatım fərqli ola bilərdimi?” Bəzən deyirəm ki, təbii ki, başqaydı. Fəqət sonra tərəddüd də edirəm. Bilirəm, insan bəzən rüyadakı kimi yaşayır və həyatı masal³ sanır. Bir az fəlsəfəyə yönəldim, əhv edin. Hər insan üçün belə bir gün var. Həyat onu imtahandan keçirir. Ya sən böyüyərsən, ya da mən səni pərişan edərəm – deyir.

Sizləri qəmləndirmək istəmirəm. Bu fikirlərdən uzaq olaq. Sizləri Yeni il münasibətilə təbrik edirəm. Yeni iliniz, xoşbəxt və bərəkətli olsun. Qəm kədər uzaqlarda qalsın. Sizlərə heç çatmasın. Onun hətta izini görməyin. Allah sizlərə neçə yeni illər daha görmək nəсіб etsin. Onlardan birisini də olsa, Kırımı qutlamaq nəсіб etsin! Yenə də Yılbaşınızı qutlayıram.

Sizin Dilarəniz.

20.12.2001

Salam Dilarə xanım!

Atan, anan, bacın, qardaşın uşaqları necədir? Bakıdan gedəndən sonra səndən cəmi bir məktub

³ nağıl

almışam. Hər dəfə ad gününü evimizdə qeyd edirik. Telefonunuz olmadığından zəng vurub səni təbrik edə bilmirik. Sərvər (Bakıda yaşayan Kırım tatarı, Tevfikova) ağanın arvadından sənə kitab göndərdim. Aldınmı?

Kənddə müəllim işlədiyini eşitdim. Bu haqda əlavə bir şey yaz. Bacın, özün ərə gedibsinizmi?

İrənin Xarici İşlər Nazirliyinin Tarixi Diplomatik Mərkəzi 13-14 fevral 2001-ci ildə Tehrandə “İrən və Turan dünyası” mövzusunda Uluslararası elmi konfrans keçirirdi. Orada Kırımdan gəlmiş Akməsciddəki (Sinfrapol) Universitetinin Tatar dili və ədəbiyyatı bölümünün başqanı Ayder Mametovla görüşdük. O, milli kadrların çatışmadığından gileylənəndə mən sənə haqqında danışdım. Aspiranturaya qəbuluna, elmi işlə məşğul olacağına yardımçı olacağına söz verdi. İstəyirsən onunla bir əlaqə saxla.

Bakıda İsmail bəy Qaspıralı ilə ilgili yubiley tədbirləri keçirilir. Yeriniz görünür. Sağlıqla qal. Hamıya salam de. Qardaşın uşaqlarını bizim əvəzimizdən öp.

Hörmətlə Əli Şamil

Adresim: Bakı-40, Bakıxanov qəsəbəsi,
M.Vəkilov küçəsi, ev 1, mənzil 12, telefon: 25-36-
88

15.01.2002.

Selemaleykum, Əli müəllim və Əzizə xanım.
Nasılısınız? Sağlığınız, əhvalınız, hər şey
yaxşıdır mı? Ümid edirəm ki, hər şey yaxşıdır.
Məktubunuzu aldım, sağ olun. Qardaşlarım, soy-
sopumuz⁴ hamsı yaxşıdır. Ablamı soruşdunuz–o,
evlənmiş və oğlu var. Adı İbrahimdir. Ondan və
bütün əqrabalarımından sizə salam var.

Mənə göndərdiyiniz kitabı ala bilməmişəm.
Fəqət mənə Nəcməddin bəylə görüşmək qismət
oldu. O, sizinlə danışdığını söylədi və hətta öz
kitabını mənə verdi. Günaha batmaqdan qorxuram,
fəqət qısqanaraq verdiyini sezdim və götürmədim.
Oxumasam belə kitabınızın çıxmasına çox
sevindim. Təbrik edirəm!!! Allah sizlərə, yəni Əzizə
xanıma da sizə də fikir aydınlığı versin ki, doğru
yolda olun. Əzizə xanıma da bu cür kitabını
çıxarmağı Allah nəсіб etsin! Onu oxumağı çox

⁴ qohumlarımız

istərdim. Əslində, söyləmək istədiyim budur ki, kitabda Əzizə xanımın ən azından yarı əməyi vardır. Onun üçün ikinizi də qoşa təbrik edirəm. Əzizə xanım sizə ayrı-ayrı təbriklər belə deyirəm.

Sizin nəsihətlərinizi və sözlərinizi tez-tez xatırlayıram. Mən sizə tez-tez yaza bilmirəm, buna görə üzülməyin, çünki mənə də asan deyildir. Amma bilin ki, ürəyimdə daim sizin üçün minnətdarlıq hissi vardır. Yaxınlarda qonşular arasında belə sizləri andım. Bəzən deyirəm: “Allahım, onların mənə etdikləri yaxşılıqların əvəzini onlara qaytar!” (İnşaallah, Yüce Rəbbim də diləklərimi gerçəkləşdirər.)

Yazmağa daha çox şey var. Fəqət uzatmağa da hacət yoxdur. Mən indi çalışmıram. Sadəcə iki uşağa ingiliscə dərs deyirəm. Dərs demək asan deyildir. Ağır və məsuliyyətli bir işdir. Fəqət ürəkdən bəyənərək görürəm bu işi. Allah sizi qorusun.

P.S. Folklor ilə uğraşanları bilmirəm. Doğrusu rast gəlmədim.

**Sayqı ilə Dilarə.
10.04.2002**

Selemaleykum, Əzizə xanım və Əli müəllim.
Necəsiniz? Yaxşısınızmı? Kefiniz, muradınız, sağlığınız əcaba yaxşımı? Ümid edirəm ki, hər şey yolundadır. Digər Azərbaycanlı yoldaşlarımı da tez-tez düşünürəm. İnşallah onlar da yaxşıdılar. Məndən onlara salamalar söyləyin.

Bizi soruşsanız, Allaha şükür pis deyilik. Bəzi işləri görmək üçün çalışırıq. İlk dəfə söyləyəcəyəm: göndərdiyiniz kitabı almağı Allah nəsib etdi. Keçən həftə Akmesciddə olduğum zaman Leyla xanımla görüşdüm. Kitabınızı o mənə verdi. Məni unutmadığınızı üçün sizə çox təşəkkür edirəm.

Əslində, sizlərə bir-neçə məktub yazmışdım, fəqət sanırım çox məşğulsunuz. Hər halda sizdən xəbərdar olsam, sevinərəm.

Sağlıqla qalın. Allah sizləri qorusun.

Sevgi və hörmətlə, Dilarə.
22.07.2002

Salam Pamucçuğum ⁵ ! Necəsiniz, işəriniz yaxşıdır mı? Baban Seyid Mustafa, annən (bağışla

⁵ Dilarə atasından danışarkən deyirdi: “Atam məni əzizləyəndə deyirdi ki, kirpi balasını “pambıq kimi yumşaq tüklüm” deyər

ki, adını unutmuşam), qardaşının çocuqları necədir? Azərbaycanlıların ağızıyla desək, bacınız, Dilarənin ağızıyla desəm, ablanız necədir və kaç çocuğu var?

Məktublarım sənə çatmasa da, həmişə səni xatırlayırıq. Sözün-söhbətin bizim və dostların evində həmişə gəzir. Mənim göndərdiyim məktubları ala bilməsən də, sənin yazmağını alqışlayır və təşəkkü edirəm. Bir də sən mənə baxma, mən qoca kişiyəm, huşsuzluqdan yadımdan çıxa da bilər, yazmaq qabiliyyətimi itirə də bilərəm. Sən isə Allaha şükür cavansan.

....Pambuqcuğum, çox şükür ki, üç il sonra da olsa, sənə yolladığım kitabı aldın. Çox təəssüf ki, kitab haqqında fikrini bildirməyibsən.

... Göndərdiyin qəzet parçalarına görə də təşəkkürümü bildirirəm. Çox təəssüf ki, bu parçalar hansı qəzetin, hansı tarixindən olduğunu müəyyənləşdirə bilmirəm. Heç olmasa kənarlarına yaz.

Ötən il Azərbaycanda İsmail bəy Qasıralının yubileyini bir neçə yerdə, yığcam da olsa, çox gözəl

əzizləyərdi”. Mən də bundan istifadə edərək ona həmişə zarafatla “pambuqcuğum” deyə müraciət edirdim.

keçirdik. Mən də bir neçə yerdə məruzə etdim. Həmin toplantılar haqqında xəbərləri Bakıda yaşayan, mənimlə bir şöbədə işləyən İlqar Qasımov (onun xanımı da Kırım türklərindəndir) Kırımdakı qəzet-jurnallara göndərdi. Bilmədim çap olundu, ya yox?

Pamučuğum, Gənc Türk Yazarlar Birliyinin mərkəzi Bakıda yerləşir. Başqanı Əkbər Qoşalıdır. Onların “Türkün səsi” adlı bir jurnalı çıxır. Kırımdan gənclərin şeir, hekayə və məqalələrini göndərsən orada çap edərik. Mənim çalışdığım Folklor Mərkəzində (Azərbaycan Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutuna bağlı) “Dədə Qorqud” adlı bir folklor jurnalı çap olunur. Türk dünyasını əhatə etməli olan bu jurnalın nə redaksiya heyətində, nə də müəllifləri sırasında Kırımlılar yoxdur. Gör Kırımlı araşdırıcılardan kimləri bu işə cəlb edə bilirsən.

Pamučuğum, mənim bu məktubum sənə çatsa görəcəksən ki, həcmi sənin bir ildə mənə yazdıqlarından çoxdu. Məndən məktub almasan da sən yaz.

LEYLANIN MƏKTUBU

Tanıqların hamısına salam söylə: Leylaya da, Arsenə də, Əmirxuseyinə də, Səbriyə də, hətta mənə aldatdığı ilə qurur duyan Ruslana da! Bir sözlə tanıdığım insanların hamısına salam söylə.

**Öpürəm, Əli Şamil.
Bakı, 17.10.2002.**

Selemaleykum, sayğılı Əli müəllim və Əzizə xanım. Böyük salamın sizlərin mələğiniz – Leyla!

Necəsiniz? Nə var, nə yox? Sağığımız? İşləriniz necədir?

Əli müəllim, mən yaxşıyam. İşləməyə daha başlamamışam. Yaxın zamanda işə düzələcəm, İnşaallah. Qəzetə iki məqalə yazdım, onun birisini sizlərə göndərirəm. Xətalar üçün bağışlarsız.

Əli müəllim və Əzizə xanım, sizlər üçün çox darıxıram. Banidə tez-tez yadıma salıram. İndi xəbərlərim çox yoxdur. Yalnız seminarlarda iştirak elədiyim və iş məsələlərimi

Əlipənəh müəllimə və onun ailəsinə salam söyləyiniz!

Bizə qonaq gəliniz.

Yürəktən bağırama basıram!

**Leyla
01.03.98.**

EDIYE MÜSLÜMAN MEKTUBLARI

Selemaleykum, urmetli və saygılı Əli ağa!

Nasılısınız? Sağlığınız yaxşıdır?

Bugün Sizə bir qucaq baxış yollayım.

Paxlava üçün məni anacaqsınız!

Afiyətlər olsun!

Sizə Lütfiyə (x)alamın ailəsindən və mənim kcoranşamdan (?) çox salam. Ağlımda yox, yazdımı sizə, paranı Lütfiyə alama (xalama) verdim. Çox sağ olunuz, Alla tuşkan (?) işlərinizə yardım etsin.

Keçən afta (həfdə) mən Hasan ağa Halkoçnan konuştum və tanış oldım. Bir insaniyyətli və dinc adam eken! Söyləştik ondan, o tərcümə etsə, mən vyortska edəcəm – öylə yardımım olacaq. Mən o işni bedava yapacam, Alpanınqğ (?) savabı üçün. Hasan ağanın oğlu Zaur bunda yaşay və “Tanğ” deyən məcmüenin baş mühərriri ola.

Əli ağa, 8 marta bağışlağan otkritkanızı aldım, itibarınızğa (vnimanie) sağ olunuz. 26 marta bizim Ukraina dövlətimizdə saylavlar (siyahıya alma) keçiriləcək!

Mən əki arta itabta çalıştım, o səbəptən Sizə məktub yazmadım. Əf ediniz.

İnşalla, yazda çalışarım Sizi dəvət etməyə. Bəlkəm Qırında tədbirlər olur. Mehmet amcayla məktuplaşdıq. Qismət olsa, o da yazda gələcək ola. İnşalla, görüşərik. 18 martda onun oğlu gələcək, qaliba. Edjanlanam(həyəcanlanmam) (perejivayu) nasın keçir görüyüşov.

Əli ağa, Sizə 10 ədəd kitab yollatım. Bəyənirsinizmi? Dasılısında (Üz qabığı) (oblojka) “Şükür yazılıqan”.

İndi, İnşallah, daha kitab çıxarsaq, mən özüm istəyirəm tərcümə edim. Elədə Türkiyə Türkcəsini də öyrənərəm.

Siz mənim yazdığımı anlayırsınızmı?

Burada məktubumu bitirirəm.

Alla sağlıq versin sizə və xanımınıza. Ona məndən çox salam söyləyiniz.

Görüşmək uzrə.

Sağlıqnan qalınız.

Yazan: Edie Müslim.

14.03.2006.

Məktublarınıza təşəkkür bildirəm. Lutfiyə alandan çox-çox salamı bar.

Dəvətnaməni aldıq. Çox sağ olunuz, amma mən baralmaycam (gələ bilməyəcəm). Enver Seferov

baracaq ola, amma yol parasını bermege olacaqsınızmı? Ona xəbərini eləsəniz, çox gözəl olur. Sağ-salamat olduğunuzu istiyorum. Sağlıqnan qalınız.

Yazan: Ediye.

26.04.2004.

Sayğılı Əli müəllim!

Niyara evinə (babalarına) qayıtdı. O səbəbdənn Sizge yazamay. Sizin məktublarınızı mən ona yollarım. O, gələn (h)afta Lehistana qayıdacaq. Əyər Siz Türkiyədə çıxan kitabı bizə yollasanız - Enver bəy tərcümə edəcək. Mən isə - toplayacam və çıxaracam.P.

P.S. Ana tilini (Allaha şükür) mən biləyim və şimdi Rus-Qırım Tatarca lüğətnən çalışıram (redaktə edirəm).

Selam ilə, Ediye Muslim.

13.09.2005

BAKIDA OXUYAN KIRIMLI TƏLƏBƏLƏR

Əziz oxucu, 1920-30-cu illərdə də Kırımdan Bakıya oxumağa gəlmiş gənclərin taleyi ilə maraqlandıqda haqqında yetərinə bilgi tapmadıq. Əlimizdə siyahı olmadığından kimlərin 1937-ci il repressiyanın qurbanı olduğunu, güllələndiyini, həbsxanalara və sürgünə göndərildiyini bilmirik.

Sovetlər Birliyinin çöküşündən yararlanan milli qüvvələr Kırımdan Bakıya oxumağa xeyli gənc gətirdi. Təhsilini başa vuranlar geri döndülər. Bunlar yaxın keçmişimizdə olsa da, Bakıda oxumuş Kırımlı gənclərin siyahısını təhsil nazirliyinin arxivində və b. yerlərə tapa bilmədik. Ona görə də tanıdığımız gənclərin adlar siyahısını və hansı ali məktəblərdə oxuduqlarını burada verməyi münasib saydıq.

1991-ci ildə gələnlər

1. Dilara Mustafa qızı Ablyakimova - (Sovetskiy rayonunun Vostocnaye kəndi) - Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin türk dili filologiyası bölməsi.

2. Elvina Rustemovna Murzayeva - Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi, tarix- tərcüməci bölməsi.

3. Emir Useyin T... oğlu Cepparov - (Xerson vilayəti Qeniçeskiy rayonunun N.Alekseyevsk qəsəbəsi, Krasnoarmeyski küçəsi, ev 6a) - Bakı Dövlət Universitetin Hüquq fakültəsi

4. İslam Velilayev - Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin 4-cü kursundan Xarkova dəyişildi.

5. Niyara İsmət qızı Kurtbilalova - (Sudak rayonunun Taraxdaş kəndi) - Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünəslıq fakültəsinin türk filologiyası bölümü.

6. Ruşana..... - Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi, tarix - tərcüməçi bölməsi. (O, təhsili yarıda qoyub geri döndü).

1992-ci ildə gələnlər

1. Arsen Aliyeviç Aşikov - (Oktyabrsk rayonu, Kondraşına küçəsi) - Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq əlaqələr fakültəsi.

2. Ayder Axtemoviç İbrahimov - Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq əlaqələr fakültəsi.

3. Dilaver Ablyakimoviç Bilalov - Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi.

4. Leyla Rustemovna Bekirova - Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq jurnalistika fakültəsi.

5. Lila, Fəxriyə və Kamilə bacıları (Sərvər Tevfikovun qızları) - Bakıda yaşasalar da, Kırımда imtahan verib gəlmişdilər.

6. Ruslan Reşidoviç Ablakimov - Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq Hüquq fakültəsi (son kursda təhsilini yarıda qoyub Kırımа qayıtdı).

7. Səbri Eminoviç Səmədov – (Dağıstam MSSR-dən gəlmişdi).

8. Şükret Şevketoviç Abdulayev- Bakı Dövlət Universitetinin Huquq fakültəsi.

Azərbaycan Tibb Universitetinə müsabiqədən kənar qəbul olunmuş Kırım Türklərindən Elzara və İsgəndər Simferopol və Daşkənddəki ali məktəblərə dəyişilmişlər.

Həmin illərdə Kırım türklərindən olan, valideynləri Azərbaycanda yaşayan Nazim Sərvər oğlu Sevfetov Azərbaycan Neft Akademiyasının Geologiyada fakültəsində və Timur Lir oğlu Xəlilov Azərbaycan Neft Akademiyasının Avtomatika fakültələrində oxuyurdular.

ƏLİ ŞAMİL

KIRIM SEVGİSİ

İkini kitab

Direktor:

Səbuhi Aslan

Dizayner:

Nigar Sadıqova

Çapa imzalanmışdır: 07.05.2026

Ofset çapı. Əla növ kağız

Tiraj: 100

Ünvan: Bakı, Mətbuat prospekti

529-cu məhəllə

Telefon: (012) 538-18-87, (050) 263-16-16

email: imza_nesrlər_evi@mail.ru

www.imza.info

Qeyd üçün:

Qeyd üçün: